

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 7

Eeter ja vaakum	Meelis Wiiret
Matemaatika osast ühiskonnas	Otu Vaarmann
Cicero	Ilmar Vene
Struktuur, märk ja mäng	Jacques Derrida
Luulet	Johannes Bobrowski
Johannes Bobrowski	Thomas Maess
Õigussüsteemist Eesti Vabariigis	Ilmar Rebane
Akadeemiline ja merkantiilne	Elvi Ulst
Välispoliitiline kriis Eesti Vabariigis	Ago Pajur
Eesti ja Läti alad VNFSVs	Edgar Anderson
Sümbolid kristlikus kunstis	George Ferguson

Kolleegium

Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kunstiline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

Eesti, 202400 Tartu, Kõütri 1

Telefonid:

31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 7. VIII 1991 Tartu Trükikojas, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 6400.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 7

- Eeter ja vaakum: Kas makromaailm ja väljad
asuvad keskkonnas või tühjuses
Meelis Wiiret 1363
- Matemaatika osast ühiskonnas
Otu Vaarmann 1374
- Cicero: Edev ja surematu. I
Ilmar Vene 1394
- Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste
diskursuses
Jacques Derrida 1411
Tõlkinud Jaan Kägu
- Luulet
Johannes Bobrowski .. 1439
Tõlkinud Debora Vaarandi
- Lootus Johannes Bobrowski lüürikas
Thomas Maess 1445
Tõlkinud Mari Tarvas
- Õigussüsteemist Eesti Vabariigis
Ilmar Rebane 1456
- Kas akadeemiline välistab merkantiilse?
Elvi Ulst 1471

Uute teede otsingul: Välispoliitilise kriisi algus Eesti Vabariigis. II	Ago Pajur	1483
Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid VNFSV koosseisu	Edgar Anderson	1501
	Tõlkinud Silva Soomets	
<i>Arvustus:</i> Erik Nørgaard. <i>Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavnsmændag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940.</i> København: Holkenfeldts forlag, 1990; Erik Nørgaard. <i>Mordet i Kongelunden.</i> København: Holkenfeldts forlag, 1991.	Vello Helk	1524
Teatrist ja draamast. Mardi Valgemäe. <i>Ikka teatrist mõteldes: Esseid, päevikukatkendeid ja arvustusi.</i> Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1990.	Piret Kruuspere	1529
<i>Väitlus:</i> Kas mul on mind? Toomas Karmo, "Olen ma mõtle loom või ainetu mõtleja?" — <i>Akadeemia</i> , nr 1, 1991, lk 3–16.	Jaan Kaplinski	1536
Editorial note. Summaries		1543
От редакции. Резюме		1548
Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. IX	George Ferguson	1553
	Tõlkinud Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto	

Lk 1393, 1438, 1455, 1482: Vello Tamme (1. juuni 1940–8. juuni 1991) tušijoonistused.

EETER JA VAAKUM

Kas makromaailm ja väljad asuvad keskkonnas või tühjuses?

Meelis Wiiret

Vaakumis toimuvaid protsesse on viimastel aastakümnetel palju uuritud. Kaasaja füüsikas peetakse just vaakumit selleks keskkonnaks, mille "pinnal" eksisteerivad gravitatsiooniväli ja teised väljad. Eelmise sajandi teisel poolel püüti konstrueerida sellise keskkonna mudelit, siis aga nimetati seda eetriks. Ja ega küsimus olegi selle keskkonna nimetuses.

Kuidas siis eelmisel sajandil sellele probleemile läheneti? Mõningase ülevaate eetri uurimise arenguloost saame Max Bornilt: "Me läheksime liiga kaugele, kui hakkaksime loendama neid rohkearvulisi ja mõnikord küllaltki fantastilisi hüpoteese, mida on esitatud eetri sisemise ehituse kohta. Kokkuvõtvalt võib öelda, et nende järgi on eeter koletislik mehhanism nähtamatute hammasrataste, güroskoopide ja hammasülekannetega, mis on omavahel kooskõlas ülimalt mõistetamatul viisil. Ja seda kõike ei oleks meil võimalik üldse jälgida, peale väheste suhteliselt lihtsate omaduste, mis avalduvad elektromagnetilise välja vormis" (Born 1972: 186). Nüüd, ajadistantsilt hinnates, võime väita, et eelmise sajandi füüsikud oleksid pidanud ära ootama vähemalt kvantfüüsika sündimise, kuid sellestki ei oleks veel piisanud. Käesoleva sajandi keskel kirjutas David Bohm

eetri kohta järgmist: "Siiani ei saa öelda, et oleks täielikult lahendatud küsimus, milline materiaalne keskkond (kui selline eksisteerib) on elektromagnetilise välja kandjaks. Teadlased jätsid selle probleemi kõrvale, kuna aja möödudes sai tasapisi selgeks, et eetri teooria ehitamine ilma eetri olemuse eksperimentaalse selgitamiseta oleks suurel määral tühi spekulatsioon" (Bohm 1959: 75).

Võib täiesti kindlalt väita, et praeguseks ajaks on artikli pealkirjas esitatud küsimus lõplikult lahendatud. Eetriga seotud probleemidest on piisava ülevaate andnud Arkadi Migdal; tema artiklis on see toodud alajaotuses "Eeter on surnud — elagu eeter!": "Vastuolu Fizeau ja Michelsoni katsete vahel kõrvaldati uue, relatiivsusteooriast tuletatud kiiruste liitmise valemiga, eetri omadustel siin tähtsust polnud. Kadus vajaduski eetri mõiste järele, seda asendas vaakum — uus vastuoludeta objekt. Eeter oli surnud.

Kuid teaduses ei tühista uus vana, vanad ja uued ideed põimuvad ja tungivad teineteisesse. Isegi kardinaalne teaduslik revolutsioon ei tühista, vaid ainult hindab ümber eelnevaid teadmisi, määrab kindlaks teooriate kasutatavuse piirid. Eetri saatus on sellele kindlaks tõenduseks.

Sajandi alguses tundus, et gravitatsiooniliste ja elektromagnetiliste mõjudega on kõik tühjuse omadused ammendatud. Kuid aatomituumade uurimine näitas, et on olemas jõud, mis hoiavad neutroneid ja prootoneid tuumas — tuumajõud. Ja lähimõju uurides tuleb ka neid vaadelda kui erilist vaakumi pingestatuse seisundit.

Kui elektromagnetväljale ja väljadele, mis kirjeldavad osakeste paare elektron—positron, prooton—antiprooton jne, rakendati kvantmehaanikat, siis selgus, et tühjuses toimuvad pidevad elektromagnetvälja võnkumised, elementaarosakesed sünnivad ja kaovad. Nukleo-

nide (neutronite ja prootonite) põrkumistel tekib tühjust terve vihk erinevaid osakesi, vaakum on üleni osakestega täidetud! Füüsikud tulid sisuliselt jälle tagasi eetri mõiste juurde, kuid nüüd juba ilma vastuoludeta. Hämmastavalt keerulist ja huvitavat keskkonda — vaakumit — oleks võidud jälle nimetada eetriks, kui poleks takistanud kartus, et seda võidakse seostada XIX sajandi naiivse eetrikäsitusega” (Migdal 1986: 126–127).

Kui vaakumis levib energia lainepikkusega 0,40–0,75 μm , siis nimetatakse vaakumi virtuaalseid seisundeid valguskvantideks ehk footoniteks. Tänapäeva füüsikas peetakse footonit elementaarosakeseks. Kuid tunnistades footoni reaalseks mikroobjektiks, on raske elektromagnetilise energia levimise kirjeldamisel korpuskulaarseid ning lainelisi omadusi kooskõlas hoida. Footoni kui reaalse osakese eksisteerimine on enam kui vaieldav; meie käsituses on footonid samuti virtuaalsed osakesed. Valgus on protsess, on vaakumi enese virtuaalsete osakeste nähtumuslik külg. Lokaalselt võib footonit vaadelda kui vaakumi virtuaalset seisundit, ruumi vähegi suuremate mastaapide seisukohalt on valgus ikkagi energia lainetus. Ainult siis, kui me seostame valguse vaakumis toimuvate protsessidega, on võimalik korpuskulaarsete ning laineliste omaduste vastuoludeta ühitamine. Valguse levimine tugineb vaakumis toimuvate protsesside olemasolule, kusjuures valguse levimist saab kirjeldada kui vaakumi “pinnal” esinevat füüsikalist protsessi. Sellest lähtudes võiks vaakumis eneses toimuvaid protsesse nimetada ka subvirtuaalseteks.

Seoses kvantfüüsika võidukäiguga on füüsikaliste protsesside kirjeldamisel küllaltki levinud sellised abstraktsioonid, mis mõnikord kuulutatakse füüsikalises reaalsuses objektiivselt eksisteerivateks objektideks. Näiteks kirjeldab F. A. Kaempffer elektromagnetilise energia levimisega seotud nähtust nii: “Ei tohiks aga luua

valgusest naiivset ettekujutust kui mingi keskkonna (eetri) lihtsatest võnkumistest. Ei ole liigne meelde tuletda, et footonite puhul ei levi mitte keskkonnaosakeste nihkumine tasakaaluasenditest, vaid abstraktne füüsikaline suurus — footoni antud ruumipunkti sattumise tõenäosuse amplituud" (Kaempffer 1972: 266). Järelikult kui rannas mõnuleja saab päikesepiste, siis tuleks Kaempfferi järgi arvata, et selle põhjustajaks on tõenäosuse amplituud. Meie arvates on selline vaatekoht füüsikaliselt vastuvõetamatu. On ilmne, et Kaempffer peab valgust einsteinlikus tühjuses levivate footonite vooks. Tühjusega seotud "osakesi" või parameetreid on ikka raske millegi reaalsena ette kujutada.

Praeguste arusaamade järgi on aeg ja ruum vaakumi mikrostruktuursel tasandil kvanditud. Seetõttu ei saa aga ruumi ning aja pidevuse aspekti makroskoopilisest tasandist lähtudes täiesti olematuks tunnistada. Vaakum on iseseisev reaalsuse tasand, seal toimuvatel protsessidel on oma spetsiifika. Vaakumis toimuvad fluktuatsioonid on ilmselt mittelineaarsed protsessid. Iga vaakumi diskreetne virtuaalne seisund eksisteerib ühe ajakvandi vältel, seejuures on vaakumis esinevate fluktuatsioonide vaheline koostegevus sedavõrd intensiivne, et täiesti eraldatud, ruumi üht mikroskoopilist piirkonda jagamatult "valitsevast" virtuaalsest seisundist ei saa rääkida: iga "osakene" on põimunud kõikide teda ümbritsevate "osakestega". Seejuures eksisteerivad järgmise ajakvandi vältel "osakesed" juba makroskoopilise ruumi nendes punktides, milles vahetult enne seda ühtki "osakest" (õigemini "osakese" tsentrit) ei olnud. Vaakum näib olevat pidevas tekkimises-kadumises, pidevas formeerumise protsessis. Esitatud kirjeldus on lihtsustatud ja skemaatiline, kuid mingisuguse ettekujutuse see loodetavasti annab.

Lokaalselt on vaakum niisiis ülimalt ebastabiilne,

kuid just see lokaalne korrapäratus tagabki koostegevuse vahendusel gravitatsiooniväljaga vaakumi omaduste homogeensuse universumi suurtes mastaapides: homogeensus esineb ainult makroskoopilises aspektis. Tohtu lokaalne aktiivsus ning suur vabadusastmete arv lubavad energialainetel kanduda edasi väga kiiresti ning suurtes mastaapides näibki vaakum seepärast "surnud" keskkonnana. Sisuliselt moodustab vaakumi suur hulk diskreetseid, üksteist "mittearvestavaid" fluktuatsioone. Püüdes ruumi siduda vaakumiga, osutub võimalikuks ainult selline terviklik ruum, mis haarab endasse ühe mikrokoopilise piirkonna. See piirkond on toimuvate protsesside seisukohalt sedavõrd ühtne, et me ei saa seda siduda teiste, läheduses asuvate piirkondadega, ilma et pidevus katkeks. Seepärast ei ole võimalik kirjeldada makroskoopiliste objektide liikumist vaakumiga seostatavas ruumis.

Makromaailmas me seome ruumi gree triga (gravitatsiooniväljaga), kusjuures ei saa rääkida ruumi täielikust homogeensusest, sest makroobjektid muudavad gree tri lokaalseid omadusi. Newtoni ruumikäsitusele on tihti ette heidetud, et ruum on selles tühi. "Elektromagnetilise välja eksisteerimine on newtonliku ruumikonseptatsiooniga ilmses vastuolus. Elektromagnetilise mõju kandumine punktilt punktile, seejuures konstantse, vaakumi jaoks iseloomuliku kiirusega, näitab, et kujutlus absoluutsest tühjusest on mõttetu [---]" (Štejnman 1962: 53). Newtoni käsituse sisulisest küljest ei ole välistatud võimalus siduda ruum keskkonnaga, omistada ruumile absoluutseid ja suhtelisi omadusi. Kui rääkida seoses valgusega tekkivatest probleemidest, siis just einsteinlik, valdavalt footoni mõistele tuginev käsitlus jääb liialt abstraktseks. Erirelatiivsusteooria loomise ajal ei olnud füüsikalises maailmapildis ka vaakumil sellist tähendust nagu praegu, seepärast võib öelda, et erirelatiivsusteooria

ria on elektromagnetiliste mõjude levimisega vastuolus. Juba selle asjaolu tõttu poleks saanud erirelatiivsusteooriat täielikult tunnustada. Metodoloogilistest kaalutlustest lähtuva hinnangu saame J. Leplinilt, kes esitab "*ad hoc* hüpoteeside põhjaliku analüüsi. Lorentzi ja Einsteini teooriaid võrreldes jõuab ta järeldusele, et empiirilise aspektist on need ekvivalentsed. Seepärast taandub nendest ühe eelistamise küsimus esteetiliste ja pragmaatiliste kriteeriumide valdkonda, kusjuures esialgne võrdlev analüüs näitab, et mõlema teooria eelised ning puudused kompenseeritakse vastastikku: 1) erirelatiivsusteooria aluseks on lihtsad ja üldised printsiibid, kuid see teooria kummutab eetri kontseptsiooni — kontseptsiooni, mis oli vastavuses elektromagnetilise maailmapildiga ja mis füüsikalise vaakumi näol esineb ka kaasaegses füüsikas kui möödapääsmatult vajalik füüsikalise reaalsuse element; 2) Lorentzi teooria on aga palju keerulisem kui erirelatiivsusteooria, kuid ta on kooskõlas elektromagnetilise maailmapildiga" (Čudinov 1981: 34). Viimaste järelduste taustal võib tunduda hämmastavana väide, et vaakumi puhul tuleks siiski eelistada Einsteini teooriat. Tõepoolest: vaakumi käsitlemisel me ei saa rääkida ühtsest, kõikidele protsessidele kohaldatavast ajast. Lorentzil oli lokaalne aeg midagi anomaalia sarnast, kuid vaakumi fluktueerimises "ruumid" ning "ajad" tekivad ja kaovad ning liikumistest on ainus reaalsus lokaalne liikumine. Kui erirelatiivsusteooriat rakendada vaakumi mikroskoopilisele piirkonnale, siis ei saagi tal olla tähendust vaakumi "pinnal" toimuvatele protsessidele, energia levimise kirjeldamisele makroskoopilises ruumis: makroskoopiline ruum on energia levimise seisukohalt palju homogeensem kui vaakumi suvaline mikroskoopiline piirkond. Erirelatiivsusteoorial põhinev käsitlus osutub ilmselt ka vaakumi puhul formaalseks, kuid teatud määral on reaalne olukord siiski tõepäraselt kirjeldatav.

Valguse levimisel läbipaistvates ainelistes keskkondades sõltub levimise kiirus teatavasti keskkonna omadustest. Kiiruse muutumise põhjust saaks seletada järgnevalt esitatava hüpoteesiga.

Kõik elementaarosakesed on neile omaste väljade vahendusel vaakumiga pidevas energiavahetuses. Vaakumi selles osas, mis on haaratud mingi makroobjekti poolt, on vaakumi omadused muutunud: muutunud on ajakvandi väärtus — makroobjekti energiavahetus ilmselt suurendab ajakvanti vaakumi selles osas. Vaakumi virtuaalsed seisundid eksisteerivad seetõttu pikemat aega ning elektromagnetilise energia levimise protsess ainega piiratud vaakumi osas aeglustub.

Kuigi Maa otseses mõttes vaakumit kaasa ei haara, mõjutab Maa gravitatsiooniväli vaakumis toimuvaid protsesse ometi, nii et tegelikult on olukord samaväärne sellega, et Maa on vaakumi suhtes liikumatu (Maa kannab vaakumit kaasas). Valguse lokaalne kiirus Maa liikumise suunas vaakumiga seotud taustsüsteemis on suurem kui valguse kiirus suurtest raskusväljadest vabas ruumis. Vaakumiga seotud taustsüsteemi seisukohalt peab Maa liikumise tõttu esinema valguse kiirgamisega seotud protsessides ka Doppleri efekt, kuid gravitatsiooniväljaga seotud ruumis ei ole seegi jälgitav. Veel enam: vaakumiga seotud taustsüsteemis kompenseeruks see efekt näiteks Michelsoni katses peegeldustes toimuvate muudatuste tõttu täielikult, ning seoses sellega ei elimineeruks muudatused sageduses ja lainepikkuses, vaid kiiruses ja sageduses.

Valguse kiiruse teoreetiline väärtus on arvutatav vaakumi dielektrilisi omadusi iseloomustavate konstantide abil. Seepärast osutub enesestmõistetavaks ka valguse kiiruse konstantsus. Osutame siinjuures ka sellele, et vaakumi omadustest tingitud kiiruse konstantsusel ei ole midagi ühist sellise konstantsusega, mida postulee-

ris Albert Einstein erirelatiivsusteoorias. Ideed kiiruse absoluutsest muutumatusest saaks võtta lõpliku tõena vaid siis, kui vaakumis toimuvaid protsesse ei saaks miski mõjutada. Kuid Michelsoni katsest saadud tulemuse seletamiseks ei tundu leiduvat mingit muud võimalust peale selle, et mingisugune väli mõjutab energia levimist vaakumis. Valguse tegelik kiirus, s.o kiirus vaakumi suhtes, kasvab just sellisel määral, et Maa enese suhtes osutub valguse kiirus endiselt võrdseks teoreetiliselt saadava suurusega.

Kui võnkumiste levimise kiirus vaakumi suhtes on muutunud, siis tekib paratamatult küsimus, millised väärtused on lainepikkusel ja sagedusel. Mõnede mõtteleliste katsete põhjal võib oletada, et lainepikkus on muutumatu suurus (nt veepinnal levivate lainete pörkumine takistustest, samuti valguslainete peegeldumine). Samuti oleks üldises mõttes raske paradokse vältimata seletada ühe ja sama kiirguse lainepikkuse eri väärtusi erinevates taustsüsteemides, sest lainetusprotsesside puhul tähendab lainepikkus sedasama mis aineliste objektide juures ruumilised mõõtmed. Et lainepikkus $\lambda = c/\nu$, siis peab vaakumiga seostatava taustsüsteemi seisukohalt energia levimise kiiruse suurenemisel proportsionaalselt suurenema ka võnkumiste sagedus ν . Maaga (ja Michelsoni interferomeetriga) seotud taustsüsteemis on suurustel c , λ ja ν endiselt väärtused, mis kiirgusel on tugevatest raskusväljadest vabas vaakumis. Gravitatsiooniväli mõjutab vaakumis toimuvaid protsesse, "sünkroniseerib" neid. Valguse kiirus ning võnkumise sagedus on vaakumi suhtes alati teistsugused kui liikuva makroobjektiga seotud gravitatsioonivälja suhtes sooritatud mõõtmistel.

Seoses olulise muutusega Michelsoni katse tõlgendamises vajavad seletamist ka teised faktid. Vähemasti

Fizeau katsest me mööda minna ei saa. Michelsoni katse liikus valgus õhus ja seetõttu, et gaasiline keskkond (nagu ka gaasiaatomite liikumine) vaakumis toimuvaid protsesse märkimisväärselt ei mõjuta, oli valguse kiirus gravitatsioonivälja suhtes muutumatu. Fizeau katses oli tegemist valguse liikumisega vees. Vedelikud ja tahked ained suudavad aga vaakumis esinevaid fluktuatsioone mõjutada, kusjuures tahke aine või vedeliku liikumine lokaalse gravitatsioonivälja suhtes tekitab veel täiendava mõjutuse. Tagajärjeks on valguse kiiruse muutumine.

Maa gravitatsioonivälja formeeriv mõju vaakumis toimuvatele protsessidele kõrvaldab ka otsese "kaasahaaramise" probleemi. Sellise kunstliku konstruktsiooni sisu on Max Born selgitanud nii: "See Fresneli poolt esitatud kaasahaaramiskoeffitsiendi mehaaniline interpretatsioon avaldas valguse teooria arenemisele suurt mõju. Kuid ei tohi unustada, et selle vastu on veenvaid väiteid. On hästi teada, et eri värvi (eri sagedusega) valguskiired annavad erinevaid murdumisnäitajaid [...], s.t erinevaid kiirusi. Siit järeldub, et kaasahaaramiskoeffitsiendil peavad olema erinevad väärtused eri värvi valguskiirtele. Kuid see ei ole Fresneli interpretatsiooniga kooskõlas, sest sellisel juhul peaks eetri liikumise kiirus kehas sõltuma valguskiirte värvusest. Seepärast peaks eksisteerima nii palju erinevaid eetreid, nagu on erinevaid värve, see aga on kahtlemata võimatu" (Born 1972: 136–137). Elektromagnetilise energia levimine tugineb vaakumis toimuvate protsesside olemasolule, energia levimise iseärasused on makromaailma seisukohalt determineeritud aga gravitatsioonivälja poolt. Maa eetrit kaasa ei haara, kuid eetris toimuvaid protsesse mõjutatakse nii, nagu ikkagi haaraks. Et protsesside selline kulgemine on põhjustatud gravitatsiooniväljast, siis otsest kaasahaaramise probleemi ei saa üldse püstitada. Kui füüsikalisest reaalsusest gravitatsiooniväljad mõtte-

liselt kõrvaldada, siis võiks energia levimine vaakumis olla Browni liikumisega analoogne nähtus.

Tuumareaktsioonide kirjeldamisel räägitakse massidefektist. Me arvame, et massidefekti otseses tähenduses pole (samahästi võiks rääkida ka energiadefektist). Tuumareaktsioonides ning elementaarosakeste vahelistes muundumisprotsessides esineb (olenevalt protsessi iseloomust) kas energia "haaramine" vaakumist või siis energia eraldumine vaakumisse. Seepärast on energia jäävusseaduse põhjal koostatavates võrrandites vaja arvestada ka vaakumisse eraldunud või vaakumist omastatud energiakogust.

Kas makroobjektidega seotud füüsikalistes nähtustes on võimalik avastada liikumist vaakumi suhtes? Clement V. Durell on sellele küsimusele andnud loomuliku, lausa iseenesest tekkiva, kuid ainult esimesel pilgul amendava vastuse: "On mõttetu esitada küsimust kiirusest eetri suhtes, sest ei ole mingit võimalust eristada üht eetri piirkonda teisest. Võib kindlaks teha aine, mis eetris paikneb, kuid eetrit ei saa identifitseerida. Piltlikult öeldes: et eetrit ei saa tähistada versta-postidega, siis kinnitus, et keha liigub läbi eetri, ei sisalda mingit informatsiooni liikumisest; ehk teiste sõnadega, tal pole eetrile mingit tähendust" (Durell 1970: 39). Teatavas mõttes on selliseks väiteks alust, kuid makroobjektides toimuvaid protsesse võib piltlikult öeldes kasutada indikaatorina. Informatsiooni saab ka elektromagnetiliste nähtuste vaatlemisest ning eksperimentaalfüüsikas kasutataksegi mitmeid meetodeid vastavateks uuringuteks. Siiski tuleb märkida, et kuna enamik eksperimente sooritatakse Maa gravitatsioonivälja suhtes liikumatu-tes kehas (või taustkehadel), siis ei saa nendelt põhimõtteliselt oodata informatsiooni efektide kohta, mille esinemist loodetakse avastada.

Vaakumi lokaalsed omadused sõltuvad makroobjekti

liikumisest ning mõjutused on sellised, et makroobjektis toimuvate protsesside uurimisel ei ole võimalik avastada mingeid erinevusi liikumise eri olekute puhul. Sestiste kogemuste põhjal toimuvad selliselt kõik füüsikalised protsessid, s.t Galilei printsiip kehtib kõigis makromaailma nähtustes: on põhjust arvata, et füüsikaliste protsesside täielik samalaadsus säilib kui tahes suurte liikumiskiiruste juures. Liikumiste absoluutsel kiirusel greetri suhtes on ülempiir muidugi olemas ning selleks peaks olema gravitatsiooniliste mõjude levimise kiirus.

Kirjandus

- В о h m 1959 = Бом Дэвид. *Причинность и случайность в современной физике*. Москва: Издательство иностранной литературы
- В о r n 1972 = Борн Макс. *Эйнштейновская теория относительности*. Москва: Мир
- С u d i n o v 1981 = Чудинов Э. М. Гносеологический статус гипотезы ad hoc в структуре физического знания. — *Философия и основания естественных наук: Сборник обзоров*. Москва: Институт научной информации по общественным наукам, с. 20–44
- D u r e l l 1970 = Дьюрелл Климент. *Азбука теории относительности*. Москва: Мир
- K a e m p f f e r 1972 = Кемпфер Ф. *Путь в современную физику*. Москва: Мир
- M i g d a l 1986 = Мигдал Аркадий. Пустота — эфир — вакуум. — *Будущее науки*, вып. 19, с. 121–136
- Š t e j n m a n 1962 = Штейнман Р. Я. *Пространство и время*. Москва: Государственное издательство физико-математической литературы

MATEMAATIKA OSAST ÜHISKONNAS

Otu Vaarmann

MATEMAATIKA KOHT ÜHISKONNAS LÄBI AJALOO

Kaasaegne tsivilisatsioon oma tehniliste saavutustega oleks ebatäiuslik, kohati isegi mõeldamatu ilma nende ideede ja intellektuaalsete vahenditeta, mida väljendab matemaatika. Loogilistele mõttekäikudele toetumine arutlustes kui mõtlemisstiil, mis on ajanud eriti elujõulisi võrseid matemaatikas, on kaasaegse ratsionaalse mõtlemise aluseks alates üldriiklikust poliitikast kuni üksikisiku maailmatunnetuseni välja. Matemaatika, arvatavasti vanim kõigist teadustest, on ühtlasi noorim, s.t tormiliselt arenev, kasvav ja endaga üha uusi avastusi kaasa toov valdkond.

Ajalooliselt tagasi vaadates võib öelda, et Lääne (Euroopa) intellektuaalses ajaloos on olnud kaks pikka perioodi, kus matemaatika ja kunst (eriti poeesia), matemaatika ja filosoofia on olnud tihedalt seotud ja tugevas vastasmõjus. Nii oli see Vana-Kreekas ning Galilei ja Descartes'i ajal — kuni Newtonini. Just 17. sajandile oli iseloomulik see, et matemaatika ja filosoofia, matemaatika ja kunst arenesid käsikäes, üksteist ergastavalt mõjutades. Selle ajastu vaim kehastus sellistes suurkujudes nagu Descartes, Kepler, Fermat, Pascal, Boyle,

Leibniz jpt. Ka hilisemal ajal on olnud erakordselt andekaid inimesi, kelles matemaatilised ja humanitaarsed võimed on ühinenud. Kuid ehkki viimasel ajal räägitakse üha enam mitmesuguste elualade matematiseerimisest ja võib tuua hulganisti näiteid matemaatika ja filosoofia, matemaatika ja kunsti vahelistest sidemetest, puudub kaasajal ikkagi püüe nende harmooniliseks koostööks, mis kutsuks esile nimetatud elualade harmoonilise ja ühtesobiva loomingu tekkimise, nagu oli 17. saj. Lääne-Euroopas või 5. saj. eKr Kreekas, kus suhtuti tunnustavalt nii matemaatika kui kunsti osasse intellektuaalse kultuuri arengus.

Tehes juttu matemaatikast, ei soovi autor matemaatikat teistele teadustele vastandades ja matemaatika erilisusele viidates rõhutada ühe teaduse esmajärgulisust, vaid juhtida lugejate tähelepanu matemaatilise loomingu spetsiifikale ja sellest tulenevale vajadusele kohelda matemaatikat vääriliselt sellele osale, mis tal on kogu teaduse ja eelkõige täppisteaduste arengus. Tulla tänapäeva Eesti ühiskonnas välja ettepanekuga arendada inimeste matemaatilist mõtlemist ja ühes sellega mõtlemiskultuuri üldse, oleks ehk niisama rumal nagu 16. sajandil võis tunduda soovitus, et parem on pesta kui kaubitsaga end sügada, sest tol ajal oli pesemine inimestel juba meelest läinud ja põlu alla sattunud kui mittepeen komme.

Ka mujal maailmas esineb vahetevahel matemaatika arengus tagasilööke. Näiteks 1965. aastal kirjutas USA president Richard Nixon alla dokumendile, mis sellest hetkest omandas seaduse jõu ja mis reglementeeris sõjalised kulutused. Selle dokumendi § 203 kujutas endast senaator Mansfieldi parandust, mis nägi ette rahalisi vahendeid ainult kitsalt kaitseotstarbeliste kulutuste katteks. See tõi kaasa matemaatikaalaste uurimistööde finantseerimise järsu kahanemise — seni oli kaitseminis-

teerium olnud matemaatikaalaste uurimistööde suurim tellija. Ehkki see parandus kehtis ainult ühe aasta, on tema kaudset kahjulikku mõju matemaatikale osaliselt tunda veel tänase päevani. Viimastel aastatel on küll oluliselt suurendatud kulutusi matemaatika arendamiseks, mis alates 1984. aastast ligikaudu kahekordistusid, ent veel pole suudetud likvideerida kõiki selle ebameeldivaid tagajärgi. Sageli on need just moraalset laadi. (David, Jr. 1985.)

Paljud õpetatud pead USAs kurdavad õigustatult matemaatika osa alahindamise üle hariduselus ja ühiskondlikus mõtlemises tervikuna. See on nagu saatuse ironia, et tänapäeva hetkearusaamad nii vähe tunnustavad matemaatika mõjujõudu ja kasulikkust kaasaegses elus, kus põhjalikud muutused leiavad aset peamiselt neis elusfäärides, kus rakendatakse matemaatikat ja mille edukus on seotud matemaatiliste oskustega. Juba Sokrates oli sügavalt üllatunud inimese käitumisest: ta teab, mis on hea, aga teeb kõike vastupidi. Hilisemast ajast võib selle väite kinnituseks tuua fakti, et Padova ülikoolis maksti 17.–18. sajandil retoorikaproffessorile kuni 1700 floriini, matemaatikaproffessor Galileo Galilei pidi leppima ainult 180 floriiniga (Golovanov 1976). Ega tänapäeval lood palju paremad ole. Koguja raamatus öeldakse: "Mis on olnud, see saab olema, ja mis on tehtud, seda tehakse veel — ei ole midagi uut päikese all!" (Ko 1:9.) Viimasel ajal on USAs tekitanud palju nurinat, et äsja arvutustehnika erialal lõpetanud spetsialist saab juba oma esimesel teenistusaastal palka rohkem kui staažikas professor, kelle käe all ta õppis.

Ülalöeldust ei tule välja lugeda mitte niivõrd kadedust ega matemaatikute kurtmist madala palga üle, pigem näitab see ühiskonna madalat hinnangut matemaatikale ja matemaatikutele, aga ka vastavate valitsusrikkondade ja teadusametnike lühinägelikkust, kes oskavad

hinnata vaid seda, mis kiirelt kasu toob. Koguja raamatu tsitaati ei tasu samuti võtta ainult pessimismiavaldusena. Siin maailmas ei ole tõepoolest midagi uut ja kõik kordub. Ja miks ei võiks siis kunagi korduda matemaatika ja kunsti jaoks soodsad ajad.

Matemaatika ja arvutiteaduse rakendamise madala efektiivsuse põhjusi tuleb Eestis tõenäoliselt otsida tänapäeva elukorralduses ja ühiskonnas endas, mille arengu ja küpsuse tase ei võimalda neid tulemusrikkalt rakendada. Kahjuks on levinud arusaam, et matemaatika on vajalik üksnes arvutuste sooritamiseks ja piisab vaid arvuti kasutamise oskusest. Kuid matemaatika tähtsus ühiskonnas on palju suurem. Siinjuures ei tohi unustada, et paljud füüsikalised mõisted on samaaegselt ka matemaatilised mõisted.

MATEMAATIKA SAAVUTUSED JA PANUS ÜHISKONNATEADUSTELE

Üheks 20. sajandi matemaatika väljapaistvamaks saavutuseks on üldistatud funktsioonide teooria, mis annab võimaluse matemaatiliselt korrektselt kirjeldada selliseid idealiseeritud mõisteid nagu materiaalne punktitudus, dipoli tihedus jne. Peale selle kajastab üldistatud funktsiooni mõiste tõsiasja, et füüsikalist suurust ei ole võimalik mõõta ühes punktis, vaid tema keskmist väärtust selle punkti piisavalt väikeses ümbruses. Kaasagues loodusteaduses on nähtavus ja tajutavus naiivses mõttes palju oma heuristilisest tähendusest kaotanud. Massid, kiirused ja ajavahemikud, millega tuleb opereerida elementaarosakeste teoorias, on nii tibatillukesed, et neid pole võimalik kontrollida mitte ühegagi viiest meeleanalüüsist. Seetõttu peab matemaatika esinema omamoodi kuuenda meelena, mis võimaldab vastu võtta, kirjeldada ja selgitada materija struktuuri mik-

roskoopilisi alusnähtusi. Mikromaailmas käibib sellise kuuenda meelena matematiseeritud kvantteooria. Asi on selles, et eksperiment annab meile mõningaid üksikuid tugipunkte ja kontrollib üksikuid konkreetseid hüpoteese, kuid tervikpildi makromaailmast võib anda siiski ainult hea matemaatiline teooria.

Matemaatika pluliseks tunnuseks on tema universaalsus. Ühed ja samad võrrandid võivad kirjeldada nähtusi väga erinevates valdkondades (nt lainelevi protsessid raadiofüüsikas, seismoloogias, okeanoloogias). Teadlased, töötades spetsialiseeritud uurimisasutustes, ei tunne sageli üksteise töid, kuigi matemaatilises mõttes võivad nad uurida tegelikult üht ja sama ülesannet.

Matemaatika üheks põhikohustuseks uuemal ajal on uurida ühiskonnateaduste probleemide struktuure ja anda neile korrektsed matemaatilised formuleeringud, mis võimaldaksid saada numbrilisi lahendeid kaasaegsete infotöötlusvahendite abil. Ning sealjuures tuleb vastus leida ka sellistele küsimustele: millist informatsiooni on vaja, milliseid mõõteriistu on vaja, milline on nende täpsus, mida tuleb mõõta, kuidas mõõta jne. Klassikaline matemaatika ei olnud varustatud mõistetega, mis lubaksid tal käsitleda kvalitatiivseid suurusi. Kuid viimasel ajal välja töötatud hägusate süsteemide ja hulkade teooria on avardanud matemaatika võimalusi opereerimaks ka kvalitatiivsete mõistete ja suurustega, muidugi teatud tinglikkusega. Sest reaalses maailmas pole midagi absoluutset: ei absoluutset loogikat, absoluutset geomeetriat vms.

Et õigesti mõista matemaatika osa kaasaegses ühiskonnas, ei ole mõtet üles lugeda kõiki elualasid, kus matemaatikaga tuleb kokku puutuda ja kus tema abi vajatakse. Kokkuvõtvalt võib öelda, et tänapäeval ei ole ühtegi teadusharu ega inimtegevuse valdkonda, milles potentsiaalselt ei läheks vaja süsteemiuringuid, süsteem-

set analüüsi või matemaatilisi teadmisi, veelgi enam, paljud probleemid on liiga keerulised, et neid lahendada matemaatika abita. Kusjuures matemaatilised teadmised ei tähenda ainult matemaatilise aparadi rutiinse kasutamise oskust. On selgeks saanud, et matemaatika tõeline panus ühiskonna heaks ei seisne selles kasus ja efektis, mida matemaatika annab antud hetke vajaduste rahuldamiseks, vaid selles kasus, mida võib ta anda nende asjade ja nähtuste kaudu, mida veel ei ole, mis aga võivad tulevikus tegelikkuseks saada. Tema panus avaldub selles, kuidas ta heidab valgust lähemas või kaugemas tulevikus kõne alla tulevate hüpoteeside, sotsiaalsete ja tehniliste uuenduste, ettepanekute, programmide ja projektide varjatud või poolvarjatud külgedele. See-ga ei ole matemaatika oluliseks tahuks mitte utilitaarsus, vaid see, et ta aitab moodustada uusi mõttekujundeid, aitab kaasa mõistete selgitamisele teaduses, samuti ühiskonna organisatsiooniliste ja tehniliste probleemide mõne külje paremale mõistmisele. Seda hämmastavam on paljudel juhtudel kuristik matemaatika võimaluste ja tema praktilise rakendamise ulatuse ja sügavuse vahel. Miks see nii on?

MATEMAATIKA ON RASKE JA ÜLEKOMPETERISEERITUD

Argimõistus kinnitab, et matemaatika on muutunud nii keeruliseks, et ainult vähesed võivad aru saada tema sisust. Osaliselt on see muidugi õige. Matemaatikas on loomulik, et teadmised võetakse kokku ikka tugevamate abstraktsioonide kaudu, üha abstraktsemate mõistete selgeksõppimine tekitab algajaile suuri raskusi ja raskendab esialgu õpitu rakendamist. Kuid see ei ole kogu tõde. "On raske" — see on vähemalt osaliselt psühholoogilist laadi kategooria, sest mingit järsku hüpet mate-

matematikast arusaamise raskenemise suunas ei ole viimasel ajal täheldatud. Võib küsida, kas Apolloniose koonilised lõiked olid tema kaasaegsetele kergemini taibatavad kui näiteks Fourier' analüüsi rakendused arvuteoorias meile.

Mis põhjusel täpselt, seda on raske öelda, kuid matemaatika asukoht kultuuris on muutunud isoleerituks. Selle põhjuseks võib olla fragmenteerituse ja katkendlikkuse vaim meie arusaamistes loodusest ja ühiskondliku elu ilmingutest, aga põhjused võivad olla veel üldisemat laadi — nendes ettekujutustes ja tundmustes, mis on aluseks meie sotsiaal-poliitilise elu juhtimisel ja kujundamisel. Inimeste matemaatikaalaste võimete atrofieerumise põhjuseks peavad mõned uurijad tänapäeva kerge ja mugavat eluviisi, samuti arvutite liigset pruukimist nii koolis kui ka igapäevases elus, kus arvutile usaldatakse paljude ülesannete lahendamine, aga sageli ka otsuste langetamine. Siia võiks lisada tuntud keskkonnapsühholoogi, Surrey ülikooli professori David Canteri arvamuse: "Näiteks hulk uurimusi, mida tehakse Põhja-Ameerikas, on väga keerukad, aga üsna viljatud. On väga lihtne võtta hulk mõttetust, lasta see läbi arvuti ning saada mingisugused tulemused. Pole vaja isegi mõelda, mis see on, mida sa uurid" (Niit 1983). Arvutid ja andmepangad ning nendega seonduvad nähtused on igapäevases elus ja ühiskondlikus tegevuses toonud kaasa suuri ja kiireid muudatusi, mis on võrreldavad esimese tööstusrevolutsiooniga, arvutid on stimuleerinud matemaatika arengut ja vastupidi, kuid nad ei ole toonud kaasa loodetud üldist matemaatikaalase kirjaoskuse tõusu. Analoogiliselt sellele, kuidas tööstusliku tootmise intensiivsuse kasvuga kaasnes heitmete probleem, toob intensiivne computeriseerimine endaga kaasa ka intellektuaalse saastamise probleemi. Kahtlemata on arvutid ühiskonnale hüve ja pole kübetki kahtlust nende vajalikkuses, tuleb vaid jahutada liigset vaimustust ja olla

nende liigse fetiseerimise vastu. Seoses arvutite laia levikuga on tekkinud mitmesuguseid äärmuslikke seisukohti. Ühelt poolt väide, et arvutite kasutamine vabastab teadlase rutiinsetest ja mahukatest arvutustest ja andmetööstusest ning võimaldab tal keskenduda põhimõtelistele küsimustele. Teisalt aga seisukoht, et arvuti küll põhimõtteliselt annab sellise võimaluse, kuid see ei tarvitse sugugi teoks saada ja tegelikult juhtub pigem vastupidi: kodeerimise spetsiifika muudab arvutitarbija käsitööliseks ja tema looming omandab konstruktoriga töö jooned. Tavaliselt on mõttekas arvuteid kasutada siis, kui meil on vaja suuremahulisi arvutusi sooritada või suuremal hulgal andmeid töödelda. Mida võimsam on arvuti, seda enam võimendab ta kasutaja ebakompetentsust matemaatikas. Enne kui arvuti juurde minna, peab endale paberi ja pliiatsi abil selgeks tegema, mida me tõepoolest tahame. Samuti kalkuleerime, kui palju need arvutused maksavad ja kas sel teel saadud tulemus tasub end ära. Pole ju mõtet kraanaga nõõpnõela tõsta. Lõppkokkuvõttes on arvuti siiski ainult ajuprotees. Üks põhjusi, miks arvutiteadlased on tänapäeva tehnoloogilises ühiskonnas nii suure au sees, on see, et avaliku arvamuse kujundamisel arvutite suhtes on pearõhk asetatud riistvarale, tarkvaraline külg aga on jäänud tagaplaanile. (Selleteemalise ettekande pidas Gruusia arvutiteadlane Iveri Prangišvili üleliidulisel kiiretoimeliste arvutisüsteemide konverentsil 1981. a Tbilisis.)

Pole täpselt teada, miks, kuid matemaatiline harimatus igatahes kasvab — selles ollakse ühel meel. Ühe musta stsenaariumina pakutakse välja isegi sellist võimalust, et kuna meie tsivilisatsioon on teel autoritaarsusele, siis võib kujuneda olukord, kus matemaatiline mõtlemine ja arusaamine kängub hoopiski ja matemaatikuid asendavad preestritaolised persoonid, kes ainult interpreteerivad müstilisi matemaatilisi kirjutisi (Bon-

sall 1982). Esialgu tahaks loota, et asi nii hulluks ikkagi ei lähe, sest liialdamata võib väita, et teaduse taseme määrab see, kuivõrd on temas kasutatud matemaatikat.

MATEMAATIKA KUI TUNNETUS JA MATEMAATIKA KUI RAKENDUS

Matemaatika on üks neist teadustest, mille käest ei saa nõuda kohest panust praktikasse ja tema tulemuslikkust ei saa mõõta nagu tööstuslikku produktsiooni. Teadustöö kvaliteedi hindamise sisemised mehhanismid ja kriteeriumid töötavad aeglaselt ja nõrgalt alusteadustes. Eriti kehtib see nn puhta matemaatika kohta. Käesoleva sajandi algupoolel täheldati matemaatika abstraktse osa eraldumist muust matemaatikast, eriti tema loomulikest rakendustest ja seda hakati nimetama "puhtaks" matemaatikaks. Puhas matemaatika, mida nimetatakse ka teoreetiliseks, analüütiliseks, klassikaliseks ja põhimatemaatikaks, ei sea oma eesmärgiks ühiskonnakasulikkust, vaid intellektuaalse rahuldatuse, mida pakub matemaatikaga tegelemine. Selles mõttes meenutab ta kauneid kunste.

Teisalt on matemaatika tervikuna omamoodi maailmavaade, iseäralik maailma tunnetamise viis. Matemaatikat ei saa käsitleda üksnes kui hiiglasuurt omavahel sobivate, rangelt tõestatud matemaatiliste faktide kogu, nagu mõistab matemaatikat pseudonüümi Nicolas Bourbaki all tuntud rühm prantsuse ja ameerika matemaatikuid. Nad väidavad, et matemaatikal puudub kontakt reaalse välismaailmaga ning et oma aksiomaatilisel kujul matemaatika tähendab abstraktsete vormide — matemaatiliste struktuuride — kuhjumist ning teadmata põhjustel paigutuvad mõned eksperimentaalse tege-likkuse aspektid justkui ettemääratuse tulemusena mõ-nesse nendest vormidest.

Pigem tähistab matemaatika neid vaimseid hoiakuid ja tegutsemisviise, mis on käibel matemaatikute seas, ja seetõttu saab tema seos humanitaarteadustega küllaltki selge väljenduse. Kaugeltki kõiki nähtusi üksikisiku elus ega laias maailmas ei saa taandada ainult loogikale ja mõistusele. "Matemaatikat tundmata ei saa jõuda filosoofia sügavustesse, ilma filosoofiata ei jõuta matemaatika sügavustesse, ilma mõlemat tundmata ei saavutata midagi" (Bordas-Desmoulins). Paljude ühiste omaduste tõttu filosoofia ja kunstiga ei liigitatagi vahel matemaatikat reaalteaduseks, vaid arvatakse ta hoopis humanitaarteaduste hulka.

Just selle tõttu, et matemaatika tervikuna on üks maailma tunnetamise meetodeid, on paljude uurijate arvates mõttetu jagada matemaatikat "puhtaks" ehk "põhimatemaatikaks" ja rakenduslikuks (arvutuslikuks) matemaatikaks. Sest seda, mida me harjumuspäraselt nimetame puhtaks matemaatikaks, võime vaadelda kui teise astme rakendusmatemaatikat, mis lisab ja avardab meie võimet tegelikkust modelleerida. Ühe sajandi põhimatemaatika võib osutada järgmise sajandi teoreetiliseks füüsikaks. Loomulikult on matemaatika rakendused tähtsad, kuid siin tuleb ilmutada kaugenägelikkust. Sageli juhtub, et "puhta" matemaatika tulemused leiavad olulist rakendamist, aga tulemused, mis olid esialgu mõeldud rakenduslike ülesannete lahendamiseks, ei leiagi rakendust, kas liiga kitsa lähenemisenurga või lähenemisviisi küündimatuse tõttu. Näiteks väljendas tuntud inglise arvuteooria spetsialist Godfrey Harold Hardy 1940. aastal kurvastust selle üle, et tema ei ole teinud midagi "kasulikku", et tema avastused ei ole andnud ega anna tõenäoliselt ka tulevikus midagi inimeskonna hüvanguks. Möödus vaid mõnikümmend aastat ja arvuteooriast sai paljude uute koodide ja šifrite väljatöötamise alus ning ta omandas keskse koha paljude

riigikaitseliste probleemide lahendamisel (Bonsall 1982). Lisada võib veel teisigi näiteid. Rühmateooriat kasutatakse tänapäeval laialdaselt elementaarosakeste füüsikaliste omaduste uurimisel. Ning mittepidevate hüppeliste protsesside ehk nn katastroofide teooriat, mis põhineb alles täiesti värsketel matemaatilistel tulemustel, on juba edukalt kasutatud närviimpulsside levi uurimisel, tulevikus loodetakse katastroofide teoorialt palju bioloogias ja meditsiinis.

Matemaatika jagamise mõttetust "puhtaks" ja rakendusmatemaatikaks kinnitab fakt, et viimasel ajal on teoreetilises matemaatikas endas üha enam hakanud kustuma erinevused traditsiooniliste matemaatikaharude nagu algebra ja geomeetria ning analüüsi vahel. Tekkinud on uued interdistsiplinaarsed jaotused: diferentsiaalgeomeetria, algebraline topoloogia, algebraline geomeetria, Banachi algebra jne. Kõige sügavamad ja tugevamad tulemused matemaatikas on hiljuti saadud just interdistsiplinaarsetes uurimisvaldkondades, sealhulgas erinevate matemaatikaharude kokkupuutealadel. Klassikaliste raskelt käsitletavate probleemide lahendamine nõuab paljude matemaatikaharude meetodite sünteesi ja arvutite oskuslikku kasutamist. On saanud tavaliseks, et näiteks mingi esialgselt antud analüüsi ülesanne teisedatakse topoloogiliseks, seejärel aga algebra ülesandeks. Seetõttu on 20. sajandi teisel poolel märgata vastupidist protsessi, et teoreetiline ja rakendusmatemaatika sulavad üha enam ühte üheks matemaatikateaduseks, teineteist vastastikku rikastades ja teineteise arengut soodustades.

Toetudes arusaamisele, et matemaatika on harmooniline tervik (loomulikult mitte täiuslik ega lõpetatud harmooniline tervik, sest teadmistes on alati suured lüngad), õigustab tema mis tahes osa rakendamine ka kogu ülejäänu eksistentsi. Ei hakka ju keegi nõudma, et viiu-

likunstnikul tuleks amputeerida jalad, sest viiulil mängimiseks tal ju neid vaja ei lähe. Kuid ekstremism on alati võimalik. Loomulikult on olemas selliseid matemaatilisi teooriaid, mida siiani pole rakendatud, kuid nad moodustavad matemaatikateaduse lahutamatu osa ja neid ignoreerides võib kokku variseda kogu matemaatika ülesehitus. Bourbaki järgi ei mahu matemaatika mõiste alla rakendusmatemaatika, numbrilised meetodid, statistika, rääkimata juba eksperimentaalsest matemaatikast, mis rajaneb põhiliselt arvutustehnikal ja on oma loomult tõepoolest lähedane empiirilistele teadustele.

Rakendusmatemaatika all mõistetakse tavaliselt selliste matemaatiliste ideede ja tehnikate hulka, mis on loodud inimkonna praktilisest tegevusest võrsunud probleemide käsitlemiseks. Rakendusmatemaatika põhiülesandeks on mingi ülesande lahendi arvutamine või esitamine analüütilisel kujul. Selle poolest erineb ta klassikalisest matemaatikast, mis keskendub peamiselt ülesande olemasolu ja tema omaduste (ühesus, stabiilsus jne) uurimisele ja on mõeldud matemaatikast endast võrsunud probleemide lahendamiseks.

Statistikale on iseloomulik see, et ta tekkis esialgu kui ühiskonda uuriv teadus. Tema esimesed võrsed tekkisid juba kauges minevikus ja ta oli seotud selliste riigi funktsioonide uurimisega nagu maakorraldus, maksusüsteem, rahvaloendus, armee organisatsioon jne. Seetõttu on statistika arvutustega seotud oma sünnimomendist peale. Sajandite vältel otsis statistika endale matemaatilist aparatuuri ja leidis selle tõenäosusteoorias, mille alusepanijaiks võib pidada Jakob Bernoulli ja Pierre Simon de Laplace'i. Huvitav on siinjuures märkida, et ka tõenäosusteooria lähtealused on ühiskonda uurivates teadustes. Edaspidi juhtus siiski nii, et statistika aluseks olevat formaalset aparati hakati kasutama

ka loodusteadustes, eeskätt astronoomias. Näiteks Carl Friedrich Gaussi loodud vähimruutude meetodit rakendati astronoomilistes vaatlustes ja seejärel juba füüsikas. Seega erinevalt teistest matemaatika formaalse aparaadi liikidest, mis tekkisid loodusteadustes ja 20. sajandi algusest hakkasid levima ka ühiskonnateadustesse, levisid statistika meetodid vastupidi, ühiskonnateadustest loodusteadustesse. Sellepärast statistika rakendustes ei või lubada eemaldumist nähtuse sisulisest küljest ega selle teaduse mõistelistest lähtealustest, mille raamides statistika meetodeid rakendatakse.

HEA JA HALB MATEMAATIKA

Võib-olla huvitavam kui matemaatikat jaotada teoreetiliseks ja rakenduslikuks oleks vahet teha hea ja halva matemaatika vahel. Nagu juba eespool mainitud, matemaatika teene ja väärtus pole seotud praktika vajaduste rahuldamisega, vaid hea matemaatika tähendab eelkõige jõudmist mittetriviaalsete tulemusteni matemaatikas endas, kas tõestades uusi teoreeme või esile kutsudes uut moodi arusaamist vanadest teoreemidest. Selleks et vältida matemaatilise teoreemi muutumist fossiilseks tulemuseks, tuleb töötada sellistes uurimisvaldkondades, mis köidavad juba teiste matemaatikute tähelepanu, või välja arendada mõni uus matemaatikaharu, mille tulemused on nii löövad ja üllatavad, et nad tõmbavad kaasa ka teisi matemaatikuid. Kuigi matemaatika areneb suurel määral tänu üksikutele tippudele ja matemaatiline looming ning matemaatikaalane tegevus on individuaalset laadi ja seal ei näi olevat palju ruumi meeskondlikule tegevusele, on matemaatika edasiarendamine siiski ka ühistöine ettevõtte, suhteliselt iseseisvate ja sõltumatute osalejatega, kuid ka kõige suuremad matemaatikud vajavad teiste matemaatikute tööd. Siit järeldub, et tipp-

taset kõigi matemaatikute käest nõrda ei ole mõistlik, hoopiski olulisem on tipptasemega liidri olemasolu.

Hea matemaatika väärtus seisneb tema omaduses huvi äratada. Meile meeldib, kui meid millegagi üllatatakse, ja seepärast paeluvad meid teoreemid, mis tunduvad paradoksaalsetena. Seesugune kõrgema klassi teoreem on näiteks teoreem algarvudest. Igaüks, kellel on vähegi kogemusi algarvude uurimisel, teab, et nende jaotus tundub olevat ebaühtlane ja ebareeglipärane, s.t mõnikord asetsevad nad lähestikku, teinekord väga harvalt. Algarvude teoreem väidab, et kehtib väga lihtne seaduspära, et

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\pi(n) \log n}{n} = 1,$$

kus $\pi(n)$ on algarvude hulk, mis on väiksemad kui mingi fikseeritud arv n .

Teiseks selle teoreemi väärtuseks on tema lihtsus — ta sisaldab elementaarseid mõisteid ja tähistusi. On olemas palju teoreeme, mis on lihtsad oma vormilt, kuid üllatavad oma sisukuselt. Teoreemi lihtne formuleering, tema tõestuskäigu keerukus ja raskus teevad algarvude teoreemist ühe suurima teoreemi matemaatikas üldse.

Algarvude teoreemi sisu ja tema tõestuse üldjoontes aimas ära juba Gauss 1793. a, kuid selle teoreemi tõestuse ajalugu ulatub tagasi umbes 1740. aastasse ja seotub Leonhard Euleri nimega. Matemaatika ajaloo on algarvude teoreem tähtis, sest tema tõestuskäigu pikaajaline otsimine on tugevalt stimuleerinud analüütilise arvuteooria ja sellega lähedaste analüüsi osade arengut.

Sel teoreemil ei näi olevat rakenduslikku väärtust, ka on teda väga harva kasutatud matemaatikute-teoreetikute töödes. Ta on paljude selliste raskelt tõestatavate teoreemide tüüpiline esindaja, mis on väärt eelkõige kui suur inspiratsiooniallikas — vastupidiselt näi-

teks Hahn--Babachi teoreemile lineaarsete funktsionaalide jätkamise kohta ja teistele temataolistele, mis on küllalt pinnapealsed ja lihtsalt tõestatavad, kuid on vajalikud analüütikutele nii nagu labidas aednikule.

Kaldub olema nii, et laialt kasutatavad teoreemid nii teoreetilises kui ka rakendusmatemaatikas on elementaarsed teoreemid, kuid ei ole õige, et sisukad ja raskelt tõestatavad teoreemid ei leia rakendust. Hardy on selle kohta lühidalt öelnud: "Huvitav matemaatika on kasutu ja kasulik matemaatika on triviaalne, tuim ja igav" (Bonsall 1982).

Halvaks matemaatikaks võib tinglikult pidada ka sellist matemaatikat, mida tehakse mõne kuulsa probleemi lahendamiseks. On loomulik ja soovitatav, et matemaatikuid köidavad kuulsad lahendamata probleemid ja et nende lahendamiseks tehakse jõupingutusi. Püüded neid lahendada toovad endaga kaasa hinnatavaid meetodeid ja uusi tulemusi, kuid siin peab olema mõõdutunnet. Kui näiteks nelja värvi probleem lahendada mõne targa idee või nutika mõttega, siis see oleks kiiduväärt teguviis. Kui see probleem lahendada üksnes olemasolevate meetodite kumulatiivse rakendamise teel, siis see näitab küll lahendaja võimekust ja kustutab tema kuulsusejanu, kuid kas selle nimel on mõtet tappa lindu, kes on nii palju kuldmune munenud? Halbade ja robustsete meetodite kasutamine alavääristab head probleemi. Hädapärase lahenduskäigu teadmine küll kergendab hea lahenduse leidmist, kuid uuritav probleem ise kaotab palju oma neitsilikkusest ja kõitvusest.

MATEMAATIKUD MÕTISKLEVAD

Sageli jaotatakse teadusi "suurteks" ja "väikesteks" selle järgi, kui palju nad nõuavad rahalisi kulutusi. Selle liigituse järgi on matemaatika "väike" teadus. Kuid ma-

temaatika on "suur" teadus selles mõttes, et ta nõuab palju vaimuenergiat: selleks et midagi hinnatavat saavutada, tuleb teoreetilistesse mõttekäikudesse süüvida.

Empiirilised teadused on leiutanud oma teadusliku meetodi, kuidas kasutada teiste uurijate tulemusi ja töid. Selle meetodi järgi avaldatakse tulemused ja vaatlused koos piisava informatsiooniga katsetehnika kohta, mis võimaldab saadud tulemusi põhimõtteliselt kontrollida. Selline kontrollimise meetodika on suuresti illusoorne, sest enamasti katseid ei korrata. Ka matemaatikud on esitanud oma aine jaoks sobiva kontrollimise meetodika, mis seisneb tulemuste avaldamises kujul *aksioomid* → *teoreem* → *tõestus*. Selline tulemuste avaldamise moodus matemaatikas võeti kasutusele juba üle 2000 aasta tagasi vanade kreeklaste poolt. Aksioomide fikseerimine selgelt ja ilmutatud kujul võimaldab teistel matemaatikutel otsustada, kas see teoreem on kasutatav neid huvitavatel juhtudel.

Iseloomulik on matemaatika tegemisel see, et kasutades teise matemaatiku teoreemi, ei saa matemaatik otsustada heauskselt selle teoreemi õigsuse üle ega toetuda selle teoreemi autori autoriteedile või prestiižile, ta peab ise veenduma selle teoreemi kehtivuses ja korrektsuses. Ei kellegi teise arvamus, veel vähem arvuti abil kujundatud arvamus ei tohi asendada isiklikku arusaamist ja taipu teoreemi tõestamisel ja selle mõistmisel. Asja teeb raskemaks veel see, et sõnu ja matemaatika sümboleid pole võimalik lõpuni defineerida, ja seetõttu on sageli raske aru saada, mida mingi teoreemi autor on tahtnud sellega täpselt öelda. Kas mõni teine autor kasutab seda teoreemi või heidab ta kõrvale, oleneb sellest, kas selle teoreemi tõestuskäik rahuldab tema enda loogilisi mõttekäike ja arutlusi, olenemata sellest, milliseid loogika reegleid ja tuletuskäike teoreemi esmaautor on kasutanud. Meie päevil nõuab tõsise teoreemi tõestusest aru-

saamine laialdasi eelteadmisi. Kõik see teeb matemaatika töö vaevaliseks ja mõnikord isegi tüütuks, sest palju on sellest, mille kallal pead murda. Kas nendeks on põhimõttelised hüpoteesid ja probleemid või tehnilist laadi küsimused. Kuidas jõuda veendumusele teoreemi õigsuses või sobivuses teoreemi kasutaja eesmärkidele, sõltub palju teadlase isikupärast. Ühtedel on kannatust kõik tõestused täht-tähelt ja rida-realt järele kontrollida, teised toetuvad rohkem oma intuitsioonile, et veenduda põhiliste tõestussammude õigsuses. Täht-täheline kontroll ei ole alati parim, ta ei nõua mitte ainult palju piinarikast tööd, vaid mõni suurem lünk tõestuses võib arvestamata jääda. Võib juhtuda, et kõik, mis on tõestuses kirja pandud, on korrektne, kuid teoreem jääb ikkagi tõestamata. Parim moodus on mõlema kontrollimise viisi mõistlikus ühendamises.

MATEMAATIKA KUI PARATAMATUS

Meie pragmaatilises ühiskonnas ei soodustata üleliigset originaalsust ja uut ideed. Isegi riikliku annetusel korral ei tunne matemaatik end täiesti vabalt. Seda antakse tingimusel, mis sageli esitatakse varjatud kujul: võta vastu abi, kui vajad, aga sellest abist jääd sõltuvusse ka järgnevas uurimistöös. Kuid sellele vaatamata on matemaatika tänapäeval väga laiahaardeline inimtegevuse valdkond ja mõned tema harud üsna eksootilised. Inglise matemaatik W. Sawyer on öelnud: "Tõenäoliselt oleks kergem õppida selgeks kõik maailma keeled kui omandada kõik käesolevaks ajaks tuntud matemaatikaalased teadmised". Illustreerimaks matemaatikaalase kirjanduse ulatuslikkust, mainime, et 1978. a andmetel refereeriti referatiivajakirjades iga kuu üle 1500 matemaatikaalase artikli; 1986. a loendati maailmas ca 100 000 matemaatikut, kelle hulka ei arvatud

mitte igat ülikoolidiplomiga matemaatikut, vaid neid, kes olid avaldanud teatud arvu teaduslikke töid; ilmus 2750 matemaatikaajakirja, mille aastamaht oli umbes 1 650 000 lehekülge. Üksnes arvutusmatemaatika alal ilmus 1982. a kaugelt üle 10 000 publikatsiooni, mis oli ligikaudu niisama palju kui teistel küberneetika aladel kokku.

Paljud probleemid tänapäeva paljudel elualadel on liiga keerulised, et neid lahendada ilma matemaatika abita. Paljud teavad, et matemaatika on üsna kasulik, kuid vähesed kujutavad ette, kui lai on igapäevaelus nende probleemide ring, kus ilma matemaatikata lihtsalt toime ei tulla. Kuulus matemaatik David Hilbert otsustas ükskord õppida natuke keemiat. Sel eesmärgil veetis ta mõned kuud Göttingeni ülikooli keemiaosakonnas. Kui ta oli pöördunud oma igapäevase matemaatikutöö juurde tagasi, küsis üks kolleeg temalt: "Noh, David, mis sa seal õppisid?" Hilbert raputas kurvalt pead ja vastas: "Keemia on liialt raske keemikutele." Analoogiliselt on meditsiin raske meedikutele, poliitika poliitikutele, majandus majandusteadlastele jne. Matemaatikud peavad neid aitama. Üks võimalustest on aidata neil koostada sobivaid matemaatilisi mudeleid. Matemaatilise kirjelduse leidmise levinumaks võtteks on sisestamine ehk mingisse hulka arvamine. Matemaatilise mudeli valikul ei vaadelda kunagi üht probleemi isoleeritult, vaid sarnaste nähtuste või protsesside peret. Juba üksnes sobiva matemaatilise mudeli valik on tõsine ettevõtmine ja paljuski peaaegu filosoofiline probleem, aga mudeli koostamine on omamoodi kunst. Matemaatik peab olema ettevaatlik ja skeptiline, kui ta tahab omaks võtta mõne teise eriala inimese koostatud matemaatilist mudelit, sest sageli on mudel koostatud inimeste poolt, kellel on matemaatikas kasinad teadmised. Kuid olukord võib olla veel palju keerulisem.

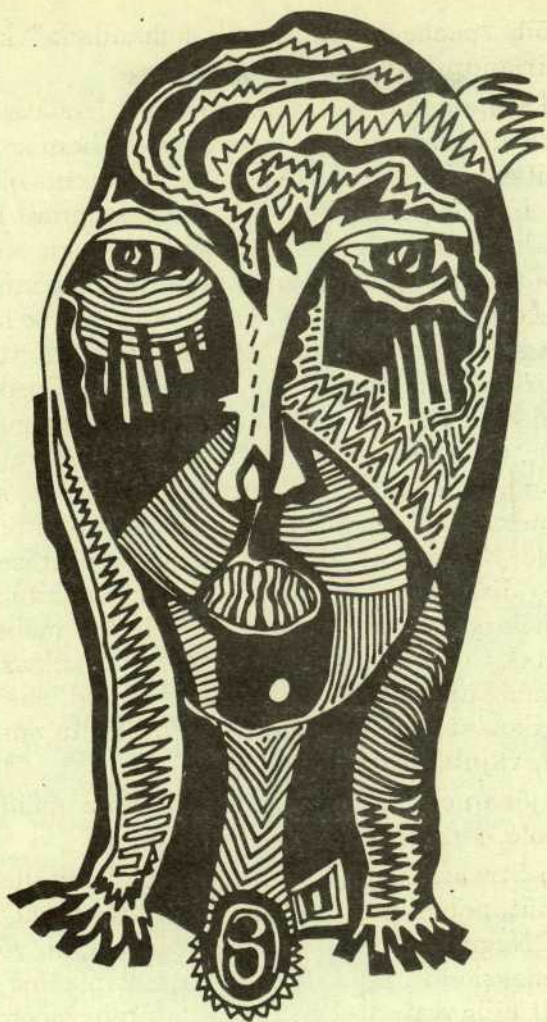
Kõrgtehnoloogia on eeskätt matemaatiline tehnoloogia ja selle probleemid on osutunud nii komplitseerituks, et on tekkinud vajadus riikidevahelise koostöö järele, on loodud Euroopa Tööstusmatemaatika Konsortium (*European Consortium for Mathematics in Industry*). Loomulikult ei ole matemaatika kõikvõimas. Edu saavutamiseks ühes või teises valdkonnas on matemaatika hea tundmise kõrval hädasti vaja teada suurt hulka fakte ja seaduspärasusi uuritava valdkonna kohta. Neid seaduspärasid tundmata ja fakte teadmata võib matemaatiliste meetodite ja arvuti ennatlik kasutamine viia meid valedele järeldustele. Kuid üks asi on selge. Iga tsiviliseeritusele pretendeeriv ühiskond saab oma vitsad, kui ta ignoreerib matemaatikat. Hoovõtt võib olla küllalt pikk, kuid seda valusamini need vitsad löövad.

Vaatamata sellele, et matemaatika on raskesti mõistetav laiadele inimhulkadele ja raske on veenda teadusjuhte ja -ametnikke matemaatika vajaduses, on matemaatika kahtlemata vaimse kultuuri lahutamatu osa ja sealjuures ülimal määral rentaabel, kui ühiskond on küps teda kasutama.

Et mitte lõpetada pessimistlikult, siis tõdegem, et matemaatikaga tegelemine nõuab mehisust, kuid sellele, kes armastab vabadust ja tõde, tasub ta heldelt. "Kes ei armasta vabadust ega tõde, võib olla küll võimas, mitte aga suur" (Voltaire).

Kirjandus

- B o n s a l l, F. F. 1982. Down to Earth view of mathematics. — *American Mathematical Monthly*, vol. 89, no. 1, pp. 8–15
- D a v i d, J r. 1985 = Дейвид-младший Эдвард Э. Федеральные ассигнирования на математические исследования в США. — *В мире науки*, № 7, с. 5–13
- G o l o v a n o v, J. 1976. *Etüüde teadlastest*. Tallinn: Eesti Raamat
- N i i t, Toomas 1983. "Tasub teha seda, millel on mõtet". — *Sirp ja Vasar*, nr 33, 19. VIII, lk 5

CICERO

Edev ja surematu

Ilmar Vene

Juba aastatuhandete eest pandi tähele, et need, kes raamatute põlgamisest raamatuid kirjutavad, kirjutavad neile peale oma nime. Läbinägelikud lugejad said otsekohe aru, et näilise hoolimatuse ja üleoleku taga on varjul tegelikult kõige tavalisem edevus. Arusaamist hõlbustas tõsiasi, et taunitavast omadusest polnud vabad ka lugejad ise. Inimene on palju rohkem vaimne kui kehaline; taevaste juuresolust pidevalt teadlikuna näeb ta kõrgustes oma tegevuse innustajat. Ta ihkab surma järelgi kesta omasuguste teadvuses, tahab saavutada "surematust", nagu seda juba ammu tavatsetakse nimetada. See üürike surematu tundub veider, kuid maine elu ei võimalda paremat. Samas jääb maisus ainsaks, millele inimene võib tõepoolest olla kindel; ja seepärast tunnistavadki peaaegu kõik muude usundite kõrval ka maisuse religiooni, s.t usuvad maiste rõõmude ja vaevade jäävusse. Ikka igavesti kestab rõõmus elu päikse all, ütleb luuletaja, väljendades niimoodi põrmlaste enamuse veendumust; see on usutunnistus, mida pole kunagi vääriliselt arvestatud, sest maisuse kummardamist ei tahta pidada religiooniks. Selle asemel tavatsetakse esitada muistsete inimeste arvamusi hinge surematuse kohta ning üha uuesti küsida: "Huvitav, kas nad tegelikult ikka uskusid?" Vastamiseks tuleb kõigepealt piiritleda "uskumise" tähendus. Kõiki rahuldavalt seda teha ei

õnnestu, mistõttu võib arvata, et usuasjad jäid ka varasemate inimeste jaoks suures osas selgusetuks. Seega pole võimalik vastata ammendavalt küsimusele "kas nad tegelikult ikka uskusid", kuid võib olla kindel: nad ei kahelnud oma järglaste püsivuses. Maisuse religioon oma selguse ja silmanähtavusega ongi olnud see eksitaja, mis pole inimestel lasknud osutada hingele väärilist tähelepanu, sest kuidas saaks nähtamatu oma mõju poolest võistelda nähtavaga? Veendunud maalane ei kohku, kui talle meenutatakse elu põgusust. Jeesuse etteheitvale küsimusele: aga varandus kellele jääb? vastab ta kõhklemata: lastele. Surelikud on needki, ning ka lastelaste elule saabub peagi piir, kuid kõik sugupõlvad kokku moodustavad terviku, mis pole haaratav inimese kujutusvõimega. Tõsiasi, et igäihel on arvutu hulk eellasi, annab alust arvata, et ka järglaste hulk ei tohiks kujuneda väiksemaks. Usundite metafüüsikaga võrreldes on säärased kujutlused vaid aseaineks, kuid nende osatähtsus inimeste elus peaks olema võrreldav tõelise religiooni omaga. Viimane algab sellest, et inimene tunnistab mõnd enesest kõrgemat jõudu, mida on põhjust pidada jäädavaks. Mis on selles ebaloomulikku, kui Looja kujutlemiseks suutmatu inimene hakkab püsivat nägema loodus?

Aseainet kasutab inimene seda rohkem, mida võõramaks osutub ta loomus tõelisele religioonile. Väga tähtis osa on seejuures ajajärgu üldisel iseloomul. Tuleb ette nii religioosseid ajastuid, et jumalaeitus lihtsalt ei ole võimalik; Öhtumaa ajaloo näiteks keskaeg. Ateism, kui ta mingi ime läbi saanuks tekkida, oluks tollase mõtleva inimese jaoks jaburus, mis ei vääri tähelepanu. Kui aga mõtlev kõrgkiht, kogu ühiskonna vaimne suunaja, on nii üksmeelne, ei saa muudes kihtides mingeid omapäratsemisi tekkidagi. Ketserid oma kannatustega võiksid arvesse tulla, kuid mitte mingil juhul ju

malaeitajaina, sest just nemad olidki kõige usklikumad. Nende usuline õhin oli nii suur, et isegi tollane kõrge keskmine neid ei rahuldanud. Neile oli tarvis erilist, omaenese palge järgi loodud usku, kuid seda ei saanud ühtsust hindav religioosne ajastu lubada. Järjekindel ateism jääb võõraks ka antiikühiskonnale. Tuntud on küll Xenophanese kuulus kinnitus, et hobused ja veised, kui neil oleksid käed, kujutaksid oma jumalaid hobuste ja veistena, kuid ülemjõu eitamiseni too rändfilosoof siiski ei läinud; ta piirdus vaid väärkujutluste kriitikaga nagu humanistidki, kes meeeldi arvustasid lihtrahva ebausku, kuid kes ise, vähemalt enda meelest, jäid alati tõsiusklikuks. Öhtumaalase üldist meelsust viimaste aastatuhandete jooksul peaks üsna selgesti näitama Lucretiuse suur poeem, mis on jäänud peaaegu mõjuta. See, mida luuletaja kohta teadsid kaasaegsed, ei saanud igatahes ateismi levikut soodustada, pigem võis kogu loos näha eemaletõukavat erandit. Hilisemad üldistused on alati olnud vaid materialismi üürikese võidukäigu kaasnähtus. 18. sajandi prantsuse materialistid võisid joobuda noist värssidest, kuid püsivama suhtumise väljendust võiks siiski näha vana Goethe hinnangus: ei saa mõelda nõnda, nagu mõtles Lucretius.

Kuid on ka võimalik, et Lucretiuse eluloolised seigid on tõepoolest vaid kristlike autorite hilisem väljamõeldis. Kaasaegseist on luuletajat maininud vaid Cicero, kes ühes kirjas vend Quintusele poetab suure poemi kohta üheainsa, ebamääraselt tunnustava lause. See tunnustus, napp ja hoolimatu, kuid siiski heakskiit, võiks iseloomustada kogu ajajärku: Cicero aeg oli üldjoontes usuleige ja sellisena igati sobiv Lucretiuse poemi ilmutamiseks. Ometi poleks õige seda tõsiasja rõhutada, sest tollase lihtrahva kirevast usuelust pole küllaldest ülevaadet; saab vaid nentida, et Cicero ja tema lähikondlaste jaoks ei olnud religioon kõige tähtsam küsimus.

Nood üheksasada kuulsa kõnemehe nime all säilinud kirja, mille hulgas leidub ka tema sugulaste ja tuttavate läkitusi, tõendavad veenvalt, et õigus on kultuuriloolastel, kes Cicero aega nimetavad haritud ja valgustatud ajaks. Need on kõrgkihti kuuluvad inimesed, kes maailma vägevaima riigi juhtidena teadvustavad peale oma eeliste ka oma kohustusi. Nad näevad selleks liiga palju, et uskuda jutte sellegi kohta, mida nad ei näe. Valgustust saanuna tunnevad nad vajadust valgustada ka teisi, mis muidugi tähendab, et headest ja kasulikest uskumustest hoiavad nad lahus halvad ja kahjulikud — selles nimelt on valgustustöö olemus. Olukord meenutab 5. sajandi Kreekat, kus Protagoras alustab arutlust jumalate üle oma teadmatuse tunnistamisest. Sofistide sajandit peetakse Kreeka valgustusajaks, niisamuti on ka Cicero nimetatud voltäärlaseks; mõlemad juhud annavad tunnistust inimesest, kes oma ajast on jõudnud nii kaugele ette, et ei saa jätta sellest märku andmata. Nii kirjutabki Protagoras oma teose *Jumalaist*, Cicero aga paneb oma traktaadile pealkirjaks koguni *Jumalate loomusest*. Valgustustöö tulemused on ootuspärased: kreeklase raamat põletatakse avalikult ning ta ise päästab end põgenemisega; roomlase aeg on vabamõtluse suhtes sallivam, kuid veel aastal 302 mõistab keiser Diocletianus Cicero teose *Ennustamisest* kui paganlikule usundile kahjuliku tulesurma.

Niisiis elas kuulus kõnemees ajal, mis hästi vastas tema loomusele. Ennustuskunsti suhtes skeptilisena kuulus ta kümnel viimasel eluaastal siiski augurite kollegiumi eluaegsete liikmete hulka; *pontifex maximus* aga polnud keegi muu kui Julius Caesar, kes selle kõrge ametikoha kandidaadina olevat kodust lahkunud sõnadega, et kui seegi, s. t *pontifex maximus*'eks saamine, tal ei õnnestu, siis ta enam koju tagasi ei pöördu. Niisugused tõigad on mõnikord ajendanud väitma, et religioon tä-

hendas roomlaste jaoks vaid vahendit poliitiliste eesmärkide saavutamisel. Juba Montesquieu arvas, et roomlased allutasid religiooni riigielule, kuid ainuvalitsevaks see seisukoht ei osutunud. Ka põgus Titus Liviuse lugemine veenab, kirjutab Fustel de Coulanges, et õigem oleks öelda vastupidi. Nende kahe seisukoha vastandamine ei tähenda, et tuleks hakata selgitama, kumb on õigem, sest erinevus tuleneb autorite mõttesuunitluste lahknevusest. Juristina nägi Montesquieu ühiskonna alust seadustes, Fustel de Coulanges seevastu oli ajaloolane, kes õiguslikud tõekspidamised tuletas religioonist, ja sellepärast said need autorid usundisse suhtuda ainult erinevalt. Õigusteadlane pidas Caesarit ja Cicerot Rooma riigielu väljendajaks, ajaloolase meelest tähendas kogu riik vaid religioossete uskumuste järkjärgulise arengu tulemust: õigus oli seega mõlemal. Caesar ja Cicero juhtisid küll eri aegadel Rooma riiki, kuid nende arusaam religioonist ei tähenda kõigi tollaste inimeste suhtumist. Ning juba nende kahegi puhul ilmneb oluline erinevus. Sündinud riigimehena tahab Caesar *pontifex maximus*'eks saada vaid sellepärast, et tähtis ametikoht võib edasises tegevuses osutada kasulikuks; pehmeloomulisele ja meeoludele alluvale Cicerole seevastu ei sobi tegelikult poliitiline tegevus; seda elutööks muutma sunnib teda vaid üldine veendumus, et riiklik tegevus on tõelisest roomlusest lahutamatu. Senati istungeist vabanenuna järgib ta otsekohe oma tõelist kutsumust — raamatute lugemist ja kirjutamist. Loomulikult ei pääse ta seejuures mööda kõigi aegade tähtsaimast küsimusest: mis tuleb pärast surma? Tarkade meeste selustega tutvumise järel jääb tal nentida, et võimalusi on kaks: kas edasikestus või lakkamine. Kumbki lahendus pole teab kui kohutav, kuid nende suurimaks hädaks osutub lõpliku selguse puudumine. Ja nii ta hea pagana kombel otsustabki, et kõige kindlamat surematust

tähendab tema konsulaat. Elu jätkumine ja lakkamine tunduvad mõlemad võimalikuna, kuid talle näib võimatu, et inimesed kunagi suudaksid unustada tolle öö, mil ta rahva rõõmuhõisetest saadetuna suundus valgustatud tänavaid mööda koju, et siis hiljem kuulda, kuidas teda tervitatakse kui Isamaa Isa.

Kahtlemata sisendas selle tundmuse kuulsale kõnemehele mingi kõrgem jõud, sest mille muuga seletada suurelise lootuse täitumist? Maine surematuse, olgugi üürrike, sai talle ju osaks, kuigi seejuures polnud määrav mitte poliitiline vägitegu, vaid tagasihoidlik kirjatöö. Ka Cicero näide kinnitab ammukehtivat tõe, et sõna kestab teost kauem; konsulaat püsis järelpõlvede mälestuses eelkõige seeläbi, et muude teoste kõrval kirjutati kloostrites ümber ka tema kõnesid Catilina vastu. Kui seda poleks tehtud, siis omandanuks kultuurilugu märgatavalt teistsuguse ilme. Juhtis ju Dantet ta põrgutekonnal veel Vergilius, kuid Petrarca maiseid matku saatis kõikjal juba Cicero. Rooma kõnemees on see, kelle teoseid "uusaja esimene inimene" kõigi kloostrite raamatukogudest väsimatult otsib ja kelle kirjad Atticusele ta oma kirjeldamatuks rõõmuks ka avastab. Enam kui tuhande aasta eest kadunule läkitab Laura ülistaja oma kirju ning taunib ta ülemäärast riigielus osalemise agarust. Petrarcat kui erakut saaks kuidagimoodi kujutleda ka ilma Cicerota, ent mõeldamatu olnuks temata humanistide arvukas vennaskond, kellest nii mõnigi andis töötuse lugeda viie aasta jooksul ainult suure roomlase teoseid. Kuid humanistid valmistasid ette usupuhatust, mis omakorda pani aluse rahvuskultuuridele; nende sünd aga tähendabki juba uusaega. Humanistide kuulsus jääb kestma igavesti, niisiis ei tohiks aust ilma jääda ka nende patroon. Kui jesuiidid on uusaja kirikuised, siis Ciceros võiks näha selle hiilgava ajastu ristiisa.

Ettehoole ei saanud seega lubada, et kõnemees am-

mendaks end poliitilises tegevuses; sellepärast pidi Cicero aeg-ajalt riigielust kõrvale jääma ja traktaate kirjutama, et oleks, kust järelpõlved saaksid õppida tarkust. Sõnadest tal puudu ei tulnud, ja need, nagu tõelise kuldsuu puhul loomulik, voolasid alati vabalt ja sundimatult. Enese jäädvustamise edevat tungi toetas mitu tegurit, millest esimesena tuleks nimetada loomupärast kirjalembust. Cicero kirjavahetus näitab, kui meeeldi riigi ja kodanike advokaat tegeles kirjaliku sõnaga. Üha uuesti virgutab ta sõpra kirjavahetust tihendama, lubades juba ette, et tema taha asi seisma ei jää — igati usutav inimese puhul, kes oma sõbrale võib kirjutada mitu korda päevas. Ei puudu läkitustes ka tunnistused, et tegelikult tal polegi midagi teatada. Samasugusesse olukorda võib sattuda igaüks ja seepärast pole Cicero saadetavate ridade suhtes nõudlik; peaasi et sõber kirjutaks, ükskõik mida. Loomupärast kirjalembust virgutab ka veendumus, et sagedane kirjutamine tähendab kutselise kõnemehe jaoks kõige väärtuslikumat harjutust. Ja alatiseks innustajaks jäi teadmine, kui väga on ladin kirjasõna maha jäänud kreeka omast; selle puuduse ületamisele püüdis isamaaliselt meelestatud autor kogu hingest kaasa aidata.

Kõige selle tõttu saigi teoks looming, mis ka osaliselt säilinuna äratab imestust juba oma mahukuse tõttu. Cicero kirjutas kõigest, sest polnud küsimust, milles ta ei saanud esineda asjatundjana. Eelkõige pidas ta end alati suureks riigimeheks; niisiis oli tal õigus rääkida ühiskondliku elu normidest ja seadustest — igatahes rohkem kui Platonil või Aristotelesel. Lugeses oma sõpradele ette esimesi raamatuid *Riigist*, mis olid Platoni eeskujul dialoogina sõnastatud, kuuleb ta otsekohe märkust, et juhised mõjuksid rohkem, kui ta loobuks tegelaste vahendusest ja pöörduks lugejate poole ise. Riigi- ja usundielu läbipõimituse tõttu kuulusid tema kompetentsi ka

religiooniga seotud küsimused. Augurina pole tal tänapäeva lugeja jaoks erilist tähendust, kuid praegune suhtumine ei tarvitse kattuda tollasega; sinu kadunud tütar, öeldakse talle ühes lohutuskirjas, nägi sind preetori, konsul ja augurina. Suureks filosoofiks tähtis riigimees end ei pidanud, kuid oma eluaegset huvi filosoofia vastu ei jätnud ta kunagi esile tõstmata; vajadus tutvustada oma kaasmaalastele kreeka mõtlejate saavutusi polnud seega teeseldud. Kõnekunstiga kiidelda polnud tal tarviski — niivõrd hästi oli ta kõigile tuntud täiusliku sõnaosavuse kehastusena. Kõned ja kõneoskust selgitavad teosed moodustavadki Cicero loomingus suurima osa, kuid mahult ei jää sellest palju maha ka kõik ülejäänud: kirjad ja filosoofilised traktaadid. Tollast poliitilist olustikku nood kreeka filosoofia tutvustused eriti edasi ei anna, kuid seda tähtsamad olid nad järgnevate sajandite jaoks. Kultuuriloos, kirjutas Theodor Zielinski, pole palju momente, "mis tähenduselt võrduksid Cicero viibimisega oma maavaldustes Caesari lühikese ainuvalitsuse ajal". See pole liialdus — Ciceros ja Senecas sisaldub peaaegu kogu ladinakeelne antiikfilosoofia. Rooma kõnemehe mahukas looming tähendas seega käsiraamatut, millest keskaja haritlane ammutas teadmisi mineviku kohta.

Miks aga nägid kristlased oma tõhusaimat liitlast just Ciceros? Paljukirjutavaid polühistoreid oli teisigi, kuid nad kõik olid liiga kinni oma paganluses ja seepärast ei saanud uute tõekspidamiste kuulutajad nendest hoolida. Kuulsa kõnemehe looming osutus väga oluliseks erandiks. Tal polnud ettekuulutusi, mis võimaldaksid teda pidada kristlaseks enne Kristust, kuid tema arusaamad, üldnimelikud ja kõlbelist täiuslikkust ülistavad, kõlasid igati uue usundi kuulutajate vaimus. Vaimne lähedus oli nii suur, et juba 4. sajandil kuulutati Cicero hing põrgust pääsenuks. Lõplikult ei suudetud seda muidugi otsustada ja seepärast kerkis küsimus üha uues-

ti, kuigi paraku ainult selleks, et ilmnedas saaks inimlike määratluste püsivus. Ei suudetud üksmeelt saavutada ka usuliste kirgede heledaima lõõmamise ajastul: Luther ja Zwingli lubasid roomlasele paradiisi, Calvin kihutas ta sealt jälle minema.

Neid tõiku teades pole raske omaks võtta tõde, et just kristlaste hulgast leidis Cicero endale arvukaima õpilaskonna. Kuid ka paganlikud autorid polnud suure kõnemehe suhtes ükskõiksed. Esimesel Kristuse-järgsel sajandil kirjasõna mõjukaimaks hindajaks olnud Quintilianus pidas Cicero sõnakunsti täiuslikuks. Kõik autorid ei väljendanud oma suhtumist nii ülivõrdeliselt, kuid igapähe neist tuli retoorika suurkujuga vähem või rohkem kokku puutuda. Macrobius, kelle vahendusel on säilinud niihästi olulised katkendid Cicero kaduma läinud teosest kui ka hulk anekdoote selle autori kohta, tõendab veenvalt, et kuulsa kõnemehe kuju püsis elavana ka paganliku kirjasõna hääbudes. Ometi pole kahtlust, et paganatest tunduvalt rohkem tegelesid suure roomlasega kristlikud autorid. Ainuõige usu tunnistajad võtsid ta enda hulka ning see tagaski talle katkematu kestuse.

Sõna-sõnalt seda "katkematust" võtta poleks õige, sest ladinakeelne kristlik kirjandus hakkab kuju võtma hiljem ja aeglasemalt kui kreeka oma. Selle algataja, 2. sajandil tegutsenud Tertullianus, mõjub otsekui sõduriteta kindral. Haridus tal ei puudu, kuid kõige suhtes sallimatuna korrutab ta oma külluslikus loomingus peamiselt üht: et pärast Kristust pole teadusi ja muid vigureid tarvis. Igas suhtes erandliku autorina sai Tertullianus paganaist rääkida ainult halvustavalt ja seepärast oleks mõttetu otsida tema loomingust nendelt saadud mõjutusi. Hilisemad kristlikud kirjamehed polnud oma suhtumises nii jäigad. Ristiusk tähendas nende jaoks uut ja paremat filosoofiat, kuid nad ei põlanud ka paganlikke tarkusi, eriti kui need kattusid uue õpetu-

sega. Oli nimelt aeg, mil mõtlevad inimesed püüdsid oma maailmapilti võimalikult täiustada. Kõigis maailmaseletustes oli Jumal alati esikohal, temata ei saanud mingi filosoofia kõne allagi tulla. "Kuidas siis," kirjutas Justinus, 2. sajandi märter ja filosoof, "kas kogu filosoofide jutt ei käi Jumala kohta, ja kas nad ei tegele alati tema valitsemise ja ettehoolde uurimisega?" Muidugi tegelesid, ja sellepärast polnudki ristiusu õpetus paljudes asjades uus; ta oli ainult selgem ja järjekindlam. Nii hakkasid ilmuma teosed, millest lugeja praegu veel võib teada saada, kuidas ammusel rannal igaviku ja teadmatuse mere ääres uitab mõni juurdleva vaimuga mees, kelle juurde ilmub peagi samasuguse kalduvusega võõras, kes pikkade ja põhjalike vestluste käigus tõestab jalutajale oma filosoofia paremust, või siis nagu praegu tavatsetakse öelda: pöörab ta oma usku. Sellises vormis on esitatud ka ladinakeelse varakristliku kirjanduse pärl: Minucius Felixi väiksemahuline dialoog *Octavius*. Võimalik, et teose populaarsust uusajal seletab mõneti vaba ja pealetükkivust vältiv vaim, igati cicerolik, mis iseloomustab nii paganluse kui ka uue usundi kaitsjat. Võib vaielda, kumma jutt kõlab mõjuvamalt, kuid autori taotluses kahtlust olla ei saa, sest kristlane kõneleb teisena, s.t viimasena. Ometi mõjub temagi kaitsekõne üsna ilmalikult, sest Kristust ja evangeeliume selles ei mainita; juttu on ainult maailma lõpust, mis hilisantiigi haritlasele polnud uudiseks. Minucius Felixi kristlus, nagu kokkuvõtvalt on nenditud, tähendab eelkõige vaid monoteismi. Dogmaatika ebamäärasusest on aga palju olulisem see, et Minucius Felix jälgendab mõttearendusi esitades täiuslikult Cicero dialoogi *Jumalate loomusest*. Ta on teinud seda säärase täpsusega, et Cicero keelekasutusele toetudes on õige pisut parandatud isegi *Octaviuse* teksti.

Samasugune otseside ühendab suure roomlasega ka

Lactantiust, kellele põhjendatult anti isegi lisanimeks "kristlik Cicero". Määravaks oli seejuures autori keelepruuk, kuid Lactantiuse sõltuvus Cicerost avaldub muuski. Üha uuesti pöördub ta oma eeskuju poole, arvestab igas küsimuses ta seisukohti ning esitab väljavõtteid tema teostest. Õpetajat mainides pole ta kitsi ülivõrretega: jutt pole vähemast kui "ülimast tarkusest" ja "peaaegu jumalikust häälest". Teos kannab pealkirja *Jumalikud õpetused*; need on teadagi esitatud pühades kirjades ja sellepärast peab Cicero ta jaoks paratamatult jääma "peaaegu jumalikuks". Kuid seda püüdlikumalt näeb Lactantius vaeva, et oma täiuslikku eeskuju kõrgeimale tasandile kergitada. Kui see pole võimalik, siis püüab ta Cicero eksimusi vabandada tõe mittetundmisega. Mõnikord aga heidab õpilane õpetajale ette otsekohesuse puudumist. Cicero, arvab Lactantius, oli tõest tegelikult teadlik, kuid Sokratese saatust kartes ei julgenud ta seda avaldada.

Kui kaks eelmainitud Cicero austajat mõistsid ristiusu õpetust puuõulikul, millega tõenäoliselt on seletatav ka nende loomingu tunduva osa kaotsimine, siis teisiti on Ambrosiusega — Milaano piiskopi, kuulsate hümnide autori ja Augustinuse ristijaga. Ambrosius, kes esimese piiskopina etendas ülitähtsat osa Rooma impeeriumi sisepoliitikas, oli igati õige usuga kristlane, kes oma üleolekust teadlikuna ei pidanud paganlike filosoofide ülistamist vajalikuks. See kristlikult kõrguselt lähenemine ilmneb täiel määral, kui piiskop Cicero traktaadi *Kohustustest* eeskujul otsustab koostada kõlbluse tõelise käsiraamatu. Mõlemad teosed kannavad sama pealkirja ning on väliseltki üpris sarnased, kuid seda olulisemalt erineb sisu. Ambrosius käitub täieõigusliku peremehe-na, kes oma eeskujult võtab, mida tahab, ja tõlgendab, nagu peab õigeaks. Mõni asi ei vaja ta meelest muutmist, mõnda ta parandab, mõne puhul ta näeb olulisi

lahkuminekuid seal, kus neid tegelikult polegi. Autorite hoiak on erinev juba algusest peale. Cicero võrdleb end teost sisse juhatades Platoni ja Demosthenesega, Ambrosius jääb jumalike tarkuste tagasihoidliku vahendajana märkamatuks; kuulus kõnemees pöörduv oma poja ja Rooma kõrgkihti kuuluva nooruse poole, esitades niiõelda oma viimase tahte, mis samuti annab ta sõnadele siirust ja ülevust; piiskopi teos on määratud eelkõige preestritele, kes sellest peavad õppima, kuidas kasvata da tõelisi kristlasi. Sellest johtub ka näidete erinevus. Pillamist taunides peab Cicero silmas riiklikke pidustusi ja kulukaid etendusi, Ambrosius mõistab hukka kirikute ülemäärase kaunistamise; vooruse näidiseid esitab kõnemees Rooma minevikust, piiskop asendab need Vanas Testamendis esinevate suurtegudega, kusjuures ta ei kahtle, et äravalitud rahva ajalugu on roomlaste omast määratult üle.

Ühes oma kirjas teatab Augustinus, et Ambrosiuse teos muutus juba varakult kristliku moraali õpikuks. Raske otsustada, mida see nending õieti tähendab, kuid võib olla kindel, et Ambrosiuse ja mõne teise autori hinnangust polnuks küllalt, et tagada Cicero katkematu mainekus kesk- ja uusaja sajandite jooksul. Nii suur asi võis teoks saada vaid tänu suurimaile, kuid edeva ja surematu roomlase õnneks sattusid tema austajate hulka needki. Cicero on autor, kelle poole Hieronymus alati pöörduv, kui on tarvis selgitust varasemate õpetuste kohta. Kreeka keele oskajana tunnistab ta siiski, et tunneb Platonit vaid Rooma kõnemehe teoste kaudu. Koostades oma ülevaadet *Kuulsatest meestest*, on tal eeskujuna silme ees nii Suetoniuse samalaadne raamatuke kui ka Cicero *Brutus*. Tema ladina keele hindamise järel on nii mõnigi kord arvatud, et õigem oleks "kristlikuks Ciceroks" nimetada hoopis Hieronymust. Kiindumusi on kuulsal kirikuisal palju; nende hulka kuuluvad

Plautus ja Terentius, Plinius ja Quintilianus, kuid keegi neist pole võrreldav kõnekunsti vürstiga. Mis siis imestada, kui talle nägemuses kangastuva taevase kohtulaua tagant paisatakse näkku süüdistus: oled cicerolane, mitte kristlane!

Augustinuse vahekord suure roomlasega ulmi ei sisalda, kuid on veelgi olulisem. Juba üheksateistkümnendaastasel loeb tulevane kirikuisa Cicero *Hortensius*'t, raamatut, mis ta Jumala juurde suunab. Seda hilisemal sajandeil kaotsiläinud teost, mille kunagi oli kirjutanud tütar leinav Cicero, mäletas Augustinus kogu elu; aastakümneid hiljemgi võis ta oma ammuseid lugemisel saadud elamusi meenutades tunnistada, et ainsana jäi tema jaoks tolles raamatus vajaka ühest: puudus Kristuse nimi. Sellestki tõsiasiast võib järeldada, kui sarnane pidi kristlastega olema too pagan, kes esimesena õhutas tulevast kirikuisa tõelist Jumalat otsima. AINUõIGE USUNI JÕUDMISE JÄREL ütleb Augustinus "akadeemikuist" küll lahti, kuid oma teose *Akadeemikute vastu* sõnastab ta ikkagi Cicero dialoogi eeskujul. Ei puudu ka tunnustavad sõnad kunagise õpetaja kohta; juba esimestes peatükkides laseb autor ühel tegelasel küsida: "Kas polnud siis tark see Cicero, kes ladina keeles pani filosoofiale aluse ning viis ta täiuseni?" Muutumatuks see suhtumine jääda ei saanud, kuid ka vanaduspõlve peateoses *Jumala riigist* ei jäta autor Cicero dialoogi *Riigist* tsiteerimata.

Augustinus jäi kogu keskaja vältel kõige mõjukamaks kirikuisaks, keda vastavalt tähtsusele ka kõige rohkem loeti. Tema seisukohta peeti määravaks, kuid see seisukoht oli Cicero suhtes kõike muud kui eitav. Augustinuse ees kummardades tuli kunagist kõnekunstniku vähemalt tunnustada. Sellega on seletatav ärakirjade rohkus kloostrite raamatukogudes. Haridus algas ladina keele omandamisest, selle suurimaks meistriks aga osati pidada ainult Cicerot. Ülim tunnustus ühel alal võib

vähem haritud ajal kergesti põhjustada sedagi, et üldtuntud nime taga hakatakse nägema inimlikku täiust. Nii sai ka Tulliusel kõigile tuntud tark, kelle jaoks miski polnud võimatu. Mida väiksem omapoolne hindamisvõime, seda kergemini usutakse üleloomulikku. Imedes uskumisest polnud keskajal puudust, sest tollane teadus pigem soosis kui välistas ebaloomulikku, kuid pole mingit põhjust näha selles eripäras lihtlabast harimatust. Tollane hariduselu kuulub nähtuste hulka, mida igaüks võib kirjeldada oma suva järgi. Kahelda võib isegi selles, kas kreeka kirjandust tunti nii piiratult, nagu kooliõpikuis tavaks kirjeldada. Diogenes Laertiose raamatust näiteks oli Hispaania kloostreis juba 12. sajandil üpris rahuldav ladina ärakiri; mis aga veelgi kummalisem: leidis isegi tõlge vanahispaania keelde. Niisiis lugesid hispaanlased Diogenes Laertiost juba skolastika õitseajal oma emakeeles. Vaidlustada kõnealust tõika ei saa, küll aga jääb ähmaseks, kui paljud seda tegid ja milline mõju oli sel lugemisel tollasele haridusele. Samasuguse ebamäärasusega tuleb leppida ka Cicero puhul. Ühelt poolt teda õpitakse ja tsiteeritakse, kuid samas tuleb ette ka liialdatud austamist. Ühes vähetuntud *Filosoofide romaanis* esineb tarkade nimistu, milles esikohal paiknev Tullius edestab isegi Saalomoni. Paraku pole autor oma hinnangus kuigi iseseisev. Sellest annab tunnistust tõsiasi, et samas nimekirjas esineb seitsmendana ka Cicero.

Mõnisada aastat hiljem olnuks säärane võhiklus juba mõeldamatu. Õpiaastaist peale tundub Petrarcale, et täiuslik lause saab pärineda ainult Cicerolt; nii ta vähemalt tagantjärele arvab. Sedagi pole raske mõista, kust võis ilmuda too oma nime surematuks muutmise iha, mille luuletaja samuti paigutab kaugesse noorusaega. Petrarca vahekord Ciceroga kuulub nähtuste hulka, millest peab kirjutama kas väga palju või üldse mitte.

Seesama kehtib ka humanistide puhul. Tsitseroanlus on peatükk, mida vahele jättes uusaja algust rahuldavalt kirjeldada ei saa.

Uusaja hilisema järgu juhatab sisse valgustajate tegevus. Cicero on üks väheseid, kelle kohta Voltaire pole midagi halba öelnud. Suures lugupidamises püsis Rooma kõnemees ka Prantsuse revolutsiooni heitlikel aegadel, mil teda kõige kõrgemalt hinnati türannitapjate liitlasena. Kes ei teadnuks tollal, et Brutus verist pistoda kõrgele tõstes hüüdis: "Cicero!" Ja kas polnud see mitte Antonius, kes varsti pärast Caesari tapmist taipas, et õigupoolest oli vandenõu vaimseks isaks ja tegelikuks ninameheks riiklikust tegevusest eemal olev kõnemees?

Nii jõudis suur roomlane sajandite jooksul esineda igasugustes osades. Alguses peeti teda ladina keele täiuslikuks meistriks ja muistsete tarkuste edastajaks, seejärel tähendas ta tõelise harituse kehastust, kelle tegelikust suuruselt ei saanud vaimuvaene "Vahepealne aeg" midagi taibata, ja lõpuks nähti temas ühiskondliku ebaõigluse vastu võitlejat, kes võis eeskujuks olla ka kõnede koostamisel — sellelegi tegevusele osutati Prantsuse revolutsiooni aastail suurt tähelepanu. Kogu selle pika aja vältel jäi Cicero, olgugi väga ammu elanud, siiski autoriks, kellelt õpiti kirjutamist. Veel Valgustamise ajastul arvustati Vergiliust ja Cicerot kui kirjanikke; 19. sajandil midagi niisugust enam ei esine. Otseki kokkuräägitult suhtuvad romantikud antiiki üsna hoolimatult, tollased autorid muutuvad lõplikult ajaloolaste pärisosaks. Klassikalisele filoloogiale panevad küll aluse juba humanistid, kuid nende uuringud olid kantud eelkõige kunagise hiilguse elluäratamise soovist; humanistid nägid Ciceros oma elavaimat kaasaegset, 19. sajandil seevastu muutub roomlase looming antikvaarseks kirjasõnaks. Seda peetakse vaid allikaks, mis võimaldab minevikku tundma õppida.

Suurima mõju saavutasid möödunud sajandi ajaloo-teaduses sakslased, kes tegelesid väga usinalt ka Rooma muinsusega. Cicero, keda saatus oli hellitanud peaaegu aastatuhandeid, satub tõeliste uurijate pilgu ette ning peab esmakordselt oma teenimatu õnne eest maksma lunaraha. Sajandi alguses pole tal küll midagi karta, sest Niebuhr, kes novaatorliku kriitilisusega uurib ta teadete usaldusväärsust, jääb oma suhtumises teadete edastajasse vanamoeliselt tunnustavaks. Kuid juba Drumanni juures asendus see poolehoid arvustava hoiakuga, mis mõjus möödunud sajandi lugejale hämmastavalt. "Pompeiuse ja Caesari vahel seisis Cicero, neist küll palju madalamal, kuid ikkagi keskel, võimetuna kaalukaussi mõjutama teisiti kui oma kõneanniga, kuid ikkagi taga nõutud, kuni kõned suutsid kasu tuua või kahju teha." Säärane on Drumanni üldine hoiak, mida põhjendatakse arvukate osutustega Cicero puudustele; nende hulka arvatakse isegi julmus. Näib juba, et Drumannist põhjalikum enam olla ei saa, kuid ometi kahanevad ta etteheited lausa tillukeseks, kui lugeda hinnangut, mille Cicero kohta pani kirja Mommsen: "Ta oli tõepoolest nii läbinisti vusserdaja, et oli üsna ükspuha, millist põldu ta kündis." Nõnda kõlab ajaloolase kokkuvõte, kes oma suurteose kolmandas köites püüab Cicerot mainides läbi ajada kõrvallausetega. Kultuurist kirjutades teeb ta sellele eiramisele aga otsustava lõpu ning paneb kirja paar lehekülge, mis tõestavad, et tegemist on armetuimaga kõigist surelikest. Kõigil aladel tähendab Cicero ühtlasi lamedat jalamit, sellal kui Caesaris avaldub inimlike oskuste ja võimete tipp. Mingi vasturääkivuse saaks ju avastada tõigas, et Caesar Cicerot kiitis, kuid sellelegi leiab autor otsemaid lahenduse: Ciceros kiitis Caesar stilisti, seega siis ladina keele vaimu, mitte mingil juhul aga kirjanikku. Kes saaks kahelda säärase seletuse pädevuses? Ei olekski nendes meelevaldsustes erilist halba,

kui nad ainult midagi tähendaksid. Vahest oluaks tõesti parem, kui antiikkultuuri edastamise ülesande võtaks endale Caesar, kuid tema pidi paraku tegelema riigi päästmisega ja nii jäi kultuur Cicero-taolise vusserdaja hooleks. Paratamatusega tuleb lihtsalt leppida ja seejärel polegi Mommseni hinnang leidnud põhjalikumat arendust. Omapäratsusi korrata ei saa, niisiis tuleb järgida tavapärasest käsitlusviisi. Raamatute hulk kasvab, kuigi neis tõdetakse ikka eelkõige üht: roomlase elukäigu heitlikkust ning ta loomingu tähenduse erakordsust.

(*Järgneb*)

STRUKTUUR, MÄRK JA MÄNG HUMANITAARTEADUSTE DISKURSUSES

Jacques Derrida

Tõlkinud Jaan Kägu

Tõlgendada tuleks pigem tõlgendusi,
mitte asju endid.

Montaigne

Midagi on vist juhtunud struktuurimõiste arengu-
loos. Seda võiks nimetada "sündmuseks" [événement],
kui sel koormatud sõnal poleks ka üht niisugust tähen-
dust, mille redutseerimine ja mille olemasolus kahtlemi-
ne on nimelt strukturaalse — või strukturalistliku —
mõtlemise funktsioon. Kõnelgem siiski "sündmusest"
ning — manitsemaks ettevaatusele — kasutagem jutu-
märke. Mis sündmus see siis on? Tema väline vorm
oleks *katkestus* ja taas *kokkupanemine* [redoublement].

Oleks üsna lihtne näidata, et struktuuri mõiste
ja koguni sõna "struktuur" ise on niisama vanad kui

Structure, sign and play in the discourse of the hu-
man sciences. — Jacques Derrida. *Writing and Diffe-
rence*. Trans. Alan Bass. London: Routledge & Kegan
Paul, 1978, pp. 278–293, 339; *La structure, le signe et le jeu
dans le discours des sciences humaines*. — Jacques Derrida.
L'écriture et la différence. Paris: Éditions du Seuil, p. 408–
428.

Konverentsi "Kriitika keeled ja humanitaarteadused" Johns Hop-
kins University's (Baltimore) 21. oktoobril 1966. aastal peetud ettekan-
ne. Toim.

*epistēmē** — tähendab, niisama vanad kui Õhtumaa teadus ja Õhtumaa filosoofia — ning et nad on ajanud oma juured igapäevase keele pinnasesse, mille sügavaimatesse soppidesse *epistēmē* tungib, et teha nad metafoorilise ümberpaigutuse [déplacement] abil iseene osaks. Kuigi struktuur — või pigem struktuuri strukturaalsus — on kogu aeg toiminud, on teda ometi kogu aeg neutraliseeritud ja redutseeritud, kuni selle sündmuseni, mida püüan esile tuua ja määratleda. Nimelt on talle pidevalt omistatud mingit keset [centre] või on teda tagasi viidud mingisse presentsi [présence] punkti, teatud fikseeritud lähtekohta [origine]. Keskme funktsioon pole seejuures olnud üksnes struktuuri orienteerida, tasakaalustada ja korrastada — õigupoolest ei saagi ju ette kujutada korrastamata struktuuri —, vaid eelkõige tagada, et struktuuri korrastav printsiip piiraks seda, mida me võiksime nimetada struktuuri *vabamänguks* [jeu]. Kahtlemata lubab struktuuri kese süsteemi koherentsi orienteerides ja korrastades süsteemi elementidel terviku [forme totale] sees vabalt mängida. Ning praegugi tähendab ilma igasuguse keskmata struktuur midagi täiesti mõeldamatut.

Kuid vabamängule, mida kese alustab ja võimaldab, teeb ta ise ka lõpu. Kuivõrd ta on kese, on ta see punkt, milles pole enam võimalik sisu, elemente või termineid asendada. Keskmes on keelatud igasugune elementide (mis võivad muide olla struktuurisisesed struktuurid) transformatsioon või permutatsioon. Vähemalt on selli-

*See Michel Foucault' poolt loodud termin tähendab "suhete ter-
vikvõrku, mis antud ajajärgul liidab diskursiivsed tegevused, mis teki-
tavad epistemoloogilisi kujundeid, teadusi ja võimalikke formaliseeritud
süsteeme. [...] *Epistēmē* pole ei teadmiste vorm [...] ega mõtlemise tüü-
bistik, mis väga erinevate teadmiste piire ületades manifesteerib mingi
subjekti, vaimu või ajajärgu kõrgeimat ühtsust; ta on suhete tervik, mi-
da võib teadmiste vahel leida antud ajajärgust, kui neid teadmisi ana-
lüüsitakse diskursiivsete regulaarsuste tasandil". — M. Foucault. *The
Archaeology of Knowledge* (London: Tavistock, 1977), p. 191. *Toim.*

ne permutatsioon seni ikka pandud *interdikti* alla (ning seda sõna kasutan ma meelega). Niisiis on alati arvatud, et kese, mis on määratluse järgi unikaalne, moodustab selle ainsa asja struktuuris, mis kuigi valitseb struktuuri, on ise strukturaalsusest vaba. Seetõttu võiski klassikaline struktuurikäsitlus öelda, et kese on — paradoksaalselt — ühtlasi struktuuri *sees* ja *väljaspool teda*. Kese on terviku [totalité] keskmeks, ja ometi — et kese ei kuulu tervikusse, siis *on terviku kese kusagil mujal*. Kese ei ole kese. Tsentreeritud struktuuri mõistegi — kuigi see esindab koherentsi ennast, *epistēmē* kui filosoofia või teaduse tingimust — on vasturääkivalt koherentne. Ja nagu alati, väljendab koherents vasturääkivuses iha jõudu.¹ Tsentreeritud struktuuri mõistegi on tegelikult *põhjendatud* vabamängu mõiste, vaba mäng, mis on rajatud fundamentaalsele liikumatusele ja rahustavale kindlustundele, mis ise jääb mängust välja. Ning sellest kindlustundest lähtudes on võimalik valitseda ängi [angoisse] — sest teataval viisil mängu segatus, mängust haaratus toob alati kaasa ängi, kui ollakse mängus algusest peale. Ning samaviisi, lähtudes sellest, mida me nimetame keskmeks (ja et kese võib olla kas sees või väljas, võib teda samahästi nimetada lähtekohaks või lõpuks [fin], *archē*'ks või *telos*'eks), on kordused, asendused, transformatsioonid ja permutatsioonid alati *võetud* tähenduse (*sens*) ajaloost — ühesõnaga tähenduse ajaloost, mille lähtekohta võib alati äratada või mille

¹Kitsamas mõttes viidatakse siin Freudi neuroosisümptomite-teooriale ja unenäotõlgendustele, kus sümbolit mõistetakse vasturääkivuses: nii ihana anda impulsile järele kui ihana impulss maha suruda. Üldises tähenduses on see viide Derrida teesile, et loogikat ja koherentsi saab mõlemat mõista vaid vasturääkivuses, sest nad eeldavad *différance*'i, tavamõistes "kirjutamise", mahasurumist. Vt "La pharmacie de Platon", kus Derrida kasutab Freudi unenäotõlgenduste mudelit selgitamiseks filosoofilises koherentsis kinnistunud kontraktsioonide. — J. Derrida. *La dissémination* (Paris: Seuil, 1972), p. 125–126. A. Bassi märkus.

lõppu võib alati ette aimata presentsi kujul. Sellepärast saabki vist öelda, et igasugune arheoloogiline*, nagu ka eshatoloogiline tegevus on kaasosaline struktuuri strukturaalsuse redutseerimises ning püüab alati otsustada struktuuri üle kogu presentsi põhjal, mis on väljaspool vabamängu.

Kui see on nii, siis peaks kogu kõnealusele katkestusele eelnevat struktuurimõiste ajalugu mõistma kui ühe keskme teisega asendamiste seeriat, kui keskme piiritlemist seotud ahelat. Üksteise järel — ja regulaarselt — saab kese erinevaid vorme või nimesid. Metafüüsika ajalugu, nagu ka Öhtumaa ajalugu, võiks olla nende metafooride ja metonüümiate ajalugu. Selle maatriks — kui andestate mulle, et näitlikustan nii vähe ja esitan oma mõtteid nii elliptiliselt, jõudmaks kiiremini oma peateemani — oleks olemise piiritlemine *presentina* selle sõna kõigis tähendustes.** Oleks võimalik näidata, et kõik põhialuste [fondement], printsiipide või keskme nimetused on alati tähistanud presentsi invarianti: *eidōs*, *archē*, *telos*, *energeia*, *ousia* (essents, eksistents, substant, subjekt), *alētheia*, transtsendentaalsus, teadvus, Jumal, inimene jne.

Sundmus, mida ma nimetasin katkemiseks, katkestamine, millele viitasin kirjutise alguses, pidanuks arva-

* "Arheoloogia on mõtlemis- või diskursussüsteemide ajaloolise analüüsi viis. Täpsemalt öeldes püüab arheoloogia kirjeldada arhiivi, mis Foucault poolt kasutusele võetud terminina tähendab teatud ajal teatud ühiskonnas eksisteerivat "väidete formeerimise ja transformeerimise üldlevinud süsteemi". — Barry Smart. *Michel Foucault* (London—New York: Routledge, 1988), pp. 48–49. Toim.

** "Probleem on selles, kuidas transformeerida ühte ladina sõnase *presence* kogu kreeka ja saksa sõnade diferentseeritud *süsteem*, kogu *tõlgete süsteem* [---], milles Heideggeri keel (*ousia*, *parousia*, *Gegenwärtigkeit*, *Anwesen*, *Anwesenheit*, *Vorhandenheit* jne) on loodud, ja mis seda tehes öieti juhtub." — J. Derrida. *Margins of Philosophy*. Transl. by Alan Bass (Chicago: University Press, 1982), p. 33. Vt sellest: John Sallis, "Heidegger/Derrida — Presence". — *The Journal of Philosophy*, vol. LXXXI, no. 10, 1984, pp. 594–601. Toim.

tavasti toimuma siis, kui tuli hakata mõtlema struktuuri strukturaalsuse üle, teiste sõnadega, kordavalt mõtlema [répétée], mistõttu ütlesingi, et see katkestamine oli repetitsioon selle sõna igas mõttes. Sestpeale tuli paratamatult mõelda nii seadusest, mis mingil moel valitseks iha struktuuri kujundava keskme järele, kui ka tähistamisprotsessist, mis korraldab ümberpaigutusi ja asendusi sellesama keskse presentsi [présence centrale] seaduse järgi. Kuid tegu on keskse presentsiga, mis pole kunagi olnud tema ise, vaid on alati juba [déjà été] isendast omaenese asendajasse pagendatud. Asendaja ise ei asenda midagi, mis oleks enne teda juba kuidagi eksisteerinud. Siitpeale tuli hakata paratamatult mõtlema, et keset polegi, et keskmest ei saa mõelda mingi presentse olemise [étant-présent] vormis, et keskmel polegi loomupärast asukohta, et kese pole fikseeritud *asukoht*, vaid funktsioon, teatav mitteasukoht [nonlieu], kus tuleb mängu lõputu hulk märgiasendusi. See on moment, mil keel tungib universaalsesse problemaatikasse, moment, kui keskme või lähtekoha puudumisel muutub kõik diskursuseks — eeldusel, et me võime selle sõnaga soostuda —, tähendab, kõik muutub süstemiks, kus keskne tähistatav, algne või transtsendentaalne tähistatav pole mitte kunagi absoluutselt presentne väljaspool erinevuste süsteemi. Transtsendentaalse tähistatava puudumine avardab tähendussfääri ja -mängu lõpmatuseni.

Kus ja kuidas aga toimub see detsentreerimine struktuuri strukturaalsuse üle mõtlemisena? Selle toimumise tähistamiseks oleks pisut naiivne viidata mingile sündmusele, õpetusele või autorile. See on kahtlemata osa ajastu totaalsusest [totalité d'une époque], meie oma ajastust, kuid ometi ta on alati juba hakanud endast teada andma ning on hakanud *toimima*. Kui siiski tahaksime lihtsalt näiteks valida mõned "nimed" ning meenutada autoreid, kelle diskursuses on see mõt-

lemine olnud kõige lähemal oma radikaalseimale sõnas-
tusele, peaksime kahtlemata osundama Nietzsche me-
tafüüsikakriitikat, olemise ja tõe mõiste kriitikat, mis
asendati mängu, tõlgenduse ja märgi (ilma olemasoleva
tõeta [vérité présente] märgi) mõistetega; Freudi ene-
seprentsuskriitikat [présence á soi], s.t teadvuse, sub-
jekti, eneseidentsuse [l'identité à soi] ja enesega sarna-
suse [proximité] või enese-valitsuse [propriété] kriitikat;
ning veel radikaalsemalt Heideggeri-poolset metafüüsi-
ka ja onto-teoloogia ning presentsina piiritletud olemise
[l'être comme présence] destruktsiooni. Kuid kõik need
destruktiivsed diskursused ja nende analoogid satuvad
teatavasse suletud ringi. See on unikaalne ring. Ta
näitab, milline on metafüüsika ajaloo ning metafüüsi-
ka ajaloo destruktsiooni suhe. *on mõttetu* loobuda me-
tafüüsika mõistetest selleks, et metafüüsikat kõigutada.
Meil pole keelt — ei süntaksit ega sõnavara, mis seisaks
väljaspool seda ajalugu; me ei saa välja öelda ainsatki
destruktiivset väidet, mis poleks juba libisenud just ni-
melt selle nähtuse vormi, loogikasse ning implitsiitsetes-
se postulaatidesse, mida see väide püüab vaidlustada.
Esitagem vaid üks näide paljudest: presentsimetafüü-
sikat [métaphysique de la présence] kõigutatakse *märgi*
mõiste abil. Aga nagu ma hetk tagasi tähendasin: niipea
kui keegi püüab sel viisil näidata, et transtsendentaal-
set või privilegeeritud tähistatavat pole olemas ning et
tähendussfääril või tähenduse vabamängul ei olegi seega
piire, siis tuleks hüljata isegi “märgi” mõiste ning sõna-
gi. Seda aga just nimelt teha ei saa. Sest “märgi” enda
tähendust on alati mõistetud ja piiritletud kui millegi
märki, tähistatavale viitavat tähistajat, kui tähistajat,
mis erineb sellest, mida ta tähistab. Kui kustutada radi-
kaalne erinevus tähistaja ja tähistatava vahel, siis ei jää
muud üle kui heita kõrvale ka sõna “tähistaja” ise kui
metafüüsiline mõiste. Kui Lévi-Strauss ütleb raamatu

Toores ja küps eessõnas, et ta on "püüdnud ületada vastandust meeltega tajutava [sensible] ja mõistusega tabatava [intelligible] vahel, tegutsedes algusest peale märkide tasandil"², ei saa tema teo paratamatus, mõjukus ega õigustatus panna meid unustama, et märgi mõiste ei saa iseenesest ületada meeltega tajutava ja mõistusega tabatava vahelist vastandust. Märgi mõistet on kogu ta ajaloo jooksul kõigis aspektides piiritletud seesama vastandus. Märgi mõiste on elanud just sellest vastandusest ja sellest vastanduse süsteemist. Kuid ilma märgi mõisteta me hakkama ei saa, sest me ei saa loobuda sellest metafüüsilisest kaaslusest, loobumata samas selle kaasluse vastu suunatud kriitikast või riskimata kustutada tähistatava eneseidentsuses sisalduvat erinevust, redutseerides tema tähistaja temale endale või — mis on kokkuvõttes seesama — heites tema tähistaja temast enesest välja. Sest tähistaja ja tähistatava vahelise erinevuse kustutamiseks on kaks heterogeenset teed. Esimene, klassikaline viis on tähistaja redutseerimine või tuletamine, s.o lõppude lõpuks märgi *allutamine* mõttele. Teiseks teeks, mida me siin esimese vastu kasutame, oleks vaidlustada süsteem, milles toimib eelnev redutseerimine: kõigepealt meeltega tajutava ja mõistusega tabatava vastandus. Sest *paradoks* on ju selles, et märgi metafüüsiline redutseerimine vajab opositsiooni, mida redutseerida. Opositsioon on sama süsteemi osa mis redutseeriminegi. Ning seda, mida me siin märgi kohta ütleme, võib laiendada kõigile metafüüsika mõistetele ja lausetele, eriti diskursusele "struktuuri" kohta. Kuid mainitud ringi võib sattuda veel mitmel eri viisil. Nad kõik on enam-vähem naiivsed, enam-vähem empiirilised, enam-vähem süstemaatilised, enam või vähem selle ringi formuleerimisele või isegi formaliseerimisele läheda-

²C. Lévi-Strauss. *The Raw and the Cooked*. Trans. John and Doreen Wightman (New York: Harper and Row, 1969), p. 14.

sed. Need erinevused annavad seletuse destruktiivsete diskursuste paljususele ning nende edasiarendajate vahelistele lahkarvamustele. Näiteks Nietzsche, Freud ja Heidegger töötasid metafüüsikalt päritud mõistete piires. Et need mõisted pole mingid elemendid ega aatomid ning et nad on võetud mingist süntaksist ja süsteemist, siis toob iga üksiklaen endaga kaasa kogu metafüüsika. See lubabki neil destrueerijail üksteist vastastikku destrueerida — nii näiteks pidas Heidegger Nietzschet nii mõtteselgusele ja rangusele kui ka halvale usule ja väärtõlgendusele tuginedes viimaseks metafüüsikuks, viimaseks "platoonikuks". Sama võiks keegi teha Heideggeri enesega, või siis Freudi või kellegi teisega. Ning miski pole tänapäeval rohkem levinud.

Kuidas puutub see formaalne skeem asjasse nüüd, kui hakkame tegelema sellega, mida nimetatakse humanitaarteadusteks? Üks neist on ehk eelisseisundis. See on etnoloogia. Võib tõepoolest väita, et etnoloogia sai teadusena sündida alles momendil, mil detsentreerimine oli toimunud, momendil, mil Euroopa kultuur — ja see-ga ühtlasi metafüüsika ning tema mõistete ajalugu — olid *dislotseeritud*, oma kohalt minema aetud, kui ta pidi loobuma mõtlemast endast kui aluskultuurist. See ei ole esiteks ja eelkõige filosoofilise või teadusliku diskursuse moment, ta on ka poliitiline, majanduslik, tehniline jne. Võib täiesti kindlalt öelda: pole midagi juhuslikku selles, et etnotsentrismi kriitika — etnoloogia olemasolu tingimus — on süstemaatiliselt ja ajalooliselt metafüüsikaajaloo destrueerimise kaasaegne. Nad mõlemad kuuluvad ühte ja samasse ajastusse.

Etnoloogia tuleb aga nagu iga teadus esile diskursuses. Ta on eelkõige Euroopa teadus, mis kasutab traditsioonilisi mõisteid, kui palju ta nende vastu ka ei võitleks. Järelikult võtab etnoloog — sõltumata tema enese otsusest — etnotsentrismi eeldused oma diskursusesse tahes-tahtmata, täpselt samal momendil, mil ta

nad hukka mõistab. See paratamatus on redutseerimatu, ta pole ajalooline sattumus [contingence]. Me peakime väga hoolikalt vaatlema kõiki selle implikatsioone. Ent kuigi sellest paratamatusest ei pääse keegi ja seetõttu keegi ei vastuta paratamatusele alistumise eest, ei tähenda see ometi, nagu oleksid vähimagi allaandmise puhul kõik alistumisviisid ühtviisi sobivad. Diskursuse kvaliteeti ja viljakust saab mõõta ehk sellesama kriitilise rangusega, millega suhtutakse metafüüsikaajalukku ja sellelt päritud mõistetes. See on küsimus nii kriitilisest suhtumisest sotsiaalteaduste keelesse kui ka antud diskursuse enese kriitilisest vastutusvõimest. Probleem on selles, kuidas selgesõnaliselt ja süstemaatiliselt püstitada küsimus sellest, milline staatus on diskursusel, mis laenab pärandist varusid, mida läheb vaja pärandi enese dekonstrueerimiseks. See on *ökonoomia* ja *strateegia* probleem.

Kui me vaatleme Claude Lévi-Straussi tekste näitena, siis mitte sugugi ainult sellepärast, et etnoloogia teiste sotsiaalteadustega võrreldes on eelistatud, ja ka mitte sellepärast, et Lévi-Straussi mõte on tänapäeva teoreetilises situatsioonis väga kaalukas. Eelkõige uurime teda seetõttu, et tema töodes on deklareeritud teatav valik, ja seetõttu, et seal on välja töötatud üks kindel doktriin, seejuures *enam-vähem eksplitsiitsel kujul* — mis puudutab nii keelekriitikat kui sotsiaalteaduste kriitilist keelt.

Jälgimaks seda mõttearengut Lévi-Straussi tekstis, valigem üheks juhtlõngaks teiste seast looduse ja kultuuri vastandus. Kõigist noorendamiskatsetest ja moonutustest hoolimata on see vastandus sündinud ühes filosoofiaga. See on isegi vanem kui Platon. See on vähemalt sama vana kui sofistid. Alates vastanduse *physis-nomos* ja *physis-technē* esiletoomisest on see meieni kandunud piki ajalooahelat, mis vastandab "looduse" seadusele, kasvatusesele, kunstile, tehnikale — ent ka va-

badusele, arbitraarsusele, ajaloole, ühiskonnale, vaimule jne. Uurimistegevuse algusest peale ning alates esimesest raamatust (*Suguluse elementaarsed struktuurid*) on Lévi-Strauss kogenud ühtaegu selle vastanduse kasutamise paratamatust kui ka võimatust seda aktsepteerida. *Elementaarseis struktuurides* lähtub ta järgmisest aksioomist või definitsioonist: see, mis on *universaalne* ja spontaanne ega sõltu ühestki üksikkultuurist või piiritletud normist, kuulub loodusesse. Überpöördukt: see, mis sõltub ühiskonda reguleerivate *normide* süsteemist ja on siiski võimeline *varieeruma* eri sotsiaalsetes struktuurides, kuulub kultuuri. Need kaks on traditsioonilist laadi definitsioonid. Kuid Lévi-Strauss, kes alustas sellest, et pidas neid arusaamu usaldatavaks, satub juba *Elementaarsete struktuuride* esimestel lehekülgedel vastamisi millegagi, mida ta nimetab *skandaaliks* [scandale], s.t millegagi, mis ei luba omaksvõetud looduse—kultuuri vastandust, millegagi, mis näib nõudvat *üheaegselt* nii looduse kui kultuuri predikaate. See skandaalne asi on *verepilastuskeeld*. Verepilastuskeeld on universaalne — ses mõttes võiks teda looduslikuks pidada. Aga ta on ka keeld, rangete normide ja interdiktide süsteem — selles mõttes võib teda nimetada kultuuriliseks: “Oletagem siis, et kõik universaalne inimeses sõltub looduse korrast [l'ordre de la nature] ning seda iseloomustab spontaansus; ja et kõik, mis allub normile, on kultuuriline ning niihästi relatiivne kui ka partikulaarne. Nüüd seisame vastamisi fakti või pigem faktirühmaga, mis eeltoodud definitsioonide valguses pole kaugel skandaalist: siinkirjutaja peab silmas uskumuste, tavade, olude ja institutsioonide kompleksset gruppi, mida kokkuvõtvalt nimetatakse verepilastuskeeluks. See toob ühemõtteliselt esile ning seob lahutamatuult mõlemad tunnusjooned, milles me tunneme ära kahe teineteist välistava koralduse omavahel sobimatud jooned. See on reegel, kuid

ainsana kõigi ühiskonnareeglite hulgas on tal samal ajal universaalne iseloom.”³

Muidugimõista on lugu skandaalne ainult sellise mõistete süsteemi sees, mis tunnistab looduse ja kultuuri erinevust. Alustades teost verepilastuskeelu fakti nentimisega, asetab Lévi-Strauss end punkti, millest see alati enesestmõistetavaks peetud erinevus on kaotatud või vaidlustatud. Sest niipea kui verepilastuskeeldu ei saa enam mõista looduse—kultuuri vastanduse piires, ei saa seda enam kuulutada skandaalseks faktiks, mingiks läbipaistmatuks tuumaks läbipaistvate tähistuste süsteemis. Verepilastuskeeld pole enam skandaalne asi, millega inimene traditsiooniliste mõistete sfääris kokku puutub või vastamisi satub. See on hoopis miski, mis ei allu neile mõistetele ning kindlasti eelneb neile — võib-olla, et nende võimalikkuse tingimusena. Vististi võib öelda, et kogu filosoofiline mõistemoodustus, mis kuulub ühte süsteemi looduse—kultuuri vastandusega, on määratud jätma mõteldamatu sfääri just nimelt selle, mis selle mõistete moodustamise üldse võimalikuks teeb — nimelt verepilastuskeelu lähtekoha.

Põgusaltki vaadelduna näitab juba üksi see näide, et keel kannab endas omaenese kriitika paratamatust. Niisugust kriitikat võib teha kahel viisil, kahes “maneeris”. Kui looduse—kultuuri vastanduse piir annab endast kord juba tunda, võib tekkida soov nende mõistete ajalugu süstemaatiliselt ja põhjalikult uurida. See on esmane viis. Niisugune süstemaatiline ja ajalooline probleemiseade pole ei filoloogiline ega filosoofiline nende sõnade klassikalises tähenduses. Kogu filosoofiaajaloo alusmõistetega tegelemine ja nende dekonstitueerimine ei tähenda sugugi, et tuleks ette võtta filoloogi või

³C. Lévi-Strauss. *The Elementary Structures of Kinship*. Trans. James Bell, John von Sturmer, Rodney Needham (Boston: Beacon Press, 1969), p. 8.

klassikalise filosoofia-ajaloolase töö. Asja välisest küljest hoolimata on see kahtlemata kõige söakam viis astuda sammuke filosoofiast välja. "Filosoofiast välja" astumist on palju raskem mõista, kui tavaliselt kujutavad ette need, kes enda arvates on seda teinud elegantse kergusega juba ammu, ehkki enamasti on nad üleni vajunud metafüüsikasse, mis on olemas kogu selles diskursuses, mille nad väidavad olevat metafüüsikast lahutanud.

Teine võimalus (mis minu arvates vastab rohkem Lévi-Straussi maneerile) seisneks selles, et vältimaks esimese võimalikke steriliseerivaid tagajärgi, säilitatakse kõik need vanad mõisted empiiriliste avastuste valdkonnas, nende piiratust küll siin-seal taunides, suhtudes neisse siiski kui töövahendesse, mida saab ikka veel kasutada. Enam ei omistata neile mingit tõeväärtust, ollakse valmis neid kõrvale heitma, kui muud tööriistad osutuvad kasulikumaks. Vahepeal aga kasutatakse ära nende suhtelist tõhusust ning neid rakendatakse selleks, et purustada vana masinavärki, mille juurde nad ise kuuluvad ja mille osad nad on. Sellisel viisil kritiseerib sotsiaalteaduste keel *iseennast*. Lévi-Strauss arvab, et ta võib sel viisil lahutada *meetodi tõest*, lahutada meetodi tööriistad ja meetodi poolt ette nähtud objektiivsed tähendused. Võiks peaaegu öelda, et see on Lévi-Straussi põhiväide, igatahes on *Elementaarsete struktuuride* esimesed sõnad: "On hakatud mõistma, et looduse ja ühiskonna eristus (nüüdsel ajal eelistaksime mõisteid "loodus" ja "kultuur") — kuigi tal puudub vastuvõetav ajalooline tähendus — on küllalt väärtuslik, et täielikult õigustada tema kasutamist kaasaegses sotsioloogias metodoloogilise töövahendina."⁴

Lévi-Strauss jääb alati ustavaks oma kahetisele ka-

⁴C. Lévi-Strauss. *The Elementary Structures of Kinship*. Trans. James Bell, John von Sturmer, Rodney Needham (Boston: Beacon Press, 1969), p. 3.

vatsusele: säilitada tööriistana midagi, mille tõeväärtust ta kritiseerib.

Ühest küljest jätkab ta tegelikult looduse—kultuuri vastanduse väärtuse vastu võitlemist. Rohkem kui kolmteist aastat pärast *Elementaarseid struktuure* kor-
dab *Metslaste mõtlemine* truult äsja osundatud teksti: “Looduse ja kultuuri vastandamise tähtsus, mida kord väga rõhutasin, näib nüüd olevat eeskätt metodoloogilise tähtsusega.” Ning seda metodoloogilist väärtust ei mõjuta tema “ontoloogiline” väärtusetus (nagu võiks öelda, kui see mõiste [ontoloogiline] ei tunduks siin kahtlane): “Ometi pole sellest küllalt, kui üksikud humanitaarteadused taas üldisesse humanitaarteadusse hõlmata. See esimene samm avab tee järgmistele [---] mis jäägu loodus- ja täppisteaduste hooleks: kultuuri ja lõpuks elu muutmine taas looduse osaks kõigis ta füüsilis-keemilistes olekutes.”⁵

Teisest küljest esitab ta, ikka sealsamas *Metslaste mõtlemises*, brikolaaži [bricolage] nime all selle, mida võiks pidada antud meetodi diskursuseks. Brikolöör on see, ütleb Lévi-Strauss, kes kasutab “käepäraseid vahendeid”, s.t instrumente, mida ta käeulatuses ümberringi leiab, mis on seal juba olemas, mis pole mõeldud spetsiaalselt selle töö jaoks, milleks tuleb neid instrumente nüüd katse ja eksituse teel sobitada; kõhklemata, kui osutub vajalikuks neid teiste vastu ümber vahetada või proovida neid mitmekaupa korruga, isegi kui neil on heterogeenne vorm või päritolu, jne. Niisiis on brikolaažis keele kriitika juba olemas, on koguni öeldud, et brikolaaž on kriitiline keel ise. Pean siinkohal eriti silmas G. Genette'i artiklit “Strukturalism ja kirjanduskriitika”, mis avaldati ajakirja *L'Arc* Lévi-Straussi auks välja antud erinumbris (nr 26, 1965), kus öeldakse, et brikolaaži ana-

⁵C. Lévi-Strauss. *The Savage Mind* (London: George Weidenfeld and Nicolson; Chicago: The University of Chicago Press, 1966), p. 247.

lүүsi võib "peaaegu sõna-sõnalt kohandada" kriitikale, eriti "kirjanduskriitikale".

Kui nimetada brikolaažiks vajadust laenata mõisteid mingist tekstipärandist, mis on enam-vähem koherentne või hävitatud, siis peaks igasugune diskursus olema brikolöör. Insener, keda Lévi-Strauss vastandab brikolöörile, peaks olema see, kes konstrueerib kogu oma keele, süntaksi ja sõnavara. Ses mõttes on insener müüt: subjekt, kes oleks omaenese diskursuse absoluutne lähtekoht ning kes konstrueeriks selle "eimillestki", "ühest tükist", oleks siis ka kõne [verbe] looja, kõne ise. Seepärast on arusaam insenerist, kes oleks loobunud igasugusest brikolaažist, teoloogiline idee; aga kuna Lévi-Strauss ütleb kusagil mujal, et brikolaaž on mütopoeetiline, siis järeldub kummaliselt, et insener on müüt, mille on loonud brikolöör. Niipea kui lakkame uskumast säärasesse inseneri ning diskursusesse, mis loobub kaasasaadud ajaloolisest diskursusest täielikult; ja niipea kui mööname, et iga lõplikku diskursust piirab teatud brikolaaž ning et nii insener kui teadlane on brikolööriliigid, siis on ohus terve brikolaažiidee ning erinevus, milles ta oma tähenduse sai, vajub kokku.

Nii jõuamegi teise lõngani, mis võib meid juhtida sinnapoole, kuhu me siinkohal püüdleme.

Lévi-Strauss kirjeldab brikolaaži nii intellektuaalse kui ka mütopoeetilise tegevusena. *Metslaste mõtlemisest* loeme: "Nagu brikolaaž tehnilises plaanis, nii võib müütiline refleksioon jõuda intellektuaalses plaanis ennenägematult hiilgavate tulemusteni. Ja ümberpöörduvalt: sageli on juhitud tähelepanu brikolaaži mütopoeetilisele iseloomule."⁶

Kuid Lévi-Straussi silmapaistvad püüdlused ei seis-

⁶C. Lévi-Strauss. *The Savage Mind* (London: George Weidenfeld and Nicolson; Chicago: The University of Chicago Press, 1966), p. 17.

ne ainult müütide ja mütoloogilise tegevuse struktuuraalse uurimise esitamises, eriti oma kõige viimastes töodes. Lisaks sellele paistab, et vist küll peaaegu algusest peale on Lévi-Straussi püüdlustel staatus, mille ta sobitab omaenese müüdidiskursusega, sellega, mida ta nimetab oma "mütoloogikaks" [mythologiques]. Just siin mõtiskleb tema müüdikäsitus iseenda üle ja kritiseerib ennast. Ning see moment, see kriitiline periood käib nähtavasti kõikide keelte kohta, mida humanitaarteaduste leeris üldse kasutatakse. Mida ütleb Lévi-Strauss oma "mütoloogika" kohta? Just siin me avastame uuesti brikolaaži mütopoeetilise omaduse. See, mis osutub diskursusele uue staatuse kriitilisel otsingul tegelikult põnevaimaks, on avalik loobumine igasugusest viitamise *keskmele*, *subjektile*, privilegeritud *referentsile*, lähtekohale või absoluutsele *archē*'le (algusele). Selle detsentreerimise teema on jälgitav läbi terve "Sissejuhatuse" Lévi-Straussi viimasele raamatule *Toores ja küps*. Märgin lihtsalt ära mõned sõlmpunktid.

1. Páris algusest peale tõdeb Lévi-Strauss, et bororo müüt, mida ta kasutab raamatus "alusmüüdina" [mythe de référence], pole ei niisugust nimetust ega niisugust suhtumist ära teeninud. Nimetus on petlik ning müüdi niisugune kasutamine ebatápne. See müüt ei väári viitealuseks olemise eelist rohkem kui mõni teine: "Nagu püüan ka näidata, on tegelikult bororo müüt, millele ma nüüdsest viitan kui *alusmüüdile*, lihtsalt suuremal või väiksemal määral teiste müütide transformatsioon, mis võivad pärineda nii samast kui ka naaber- või kaugematest ühiskondadest. Seetõttu võinuksin õigustatult võtta lähtepunktiks ükskõik millise sama müüdirühma esindaja. Sellest seisukohast ei paku alusmüüt huvi mitte oma tüüpilisuse, vaid oma ebareeglipärase asendi poolest antud rühmas."⁷

⁷C. Lévi-Strauss. *The Raw and the Cooked*. Trans. John and

2. Müüdil puudub ühtsus ja absoluutne allikas. Müüdi levikukolde või allika moodustavad alati varjud ja virtuaalsused, mis on tabamatud, mida pole võimalik üle kanda tegelikkusesse ja eelkõige, mis ei eksisteerigi. Kõik algab struktuurist, konfiguratsioonist või suhtest. Atsentrilise struktuuriga diskursusel (mida müüt ju isenesest on) ei saa olla absoluutset subjekti [sujet]* ega absoluutset keset. See diskursus peab hoiduma vägivallast, mis seisneb atsentrilise struktuuri kirjeldava keele koondamises mingi keskme ümber — kui ei taheta lasta kaduma minna müüdi vormi ja liikumist. Seetõttu tuleb paratamatult lahti öelda teaduslikust või filosoofilisest diskursusest, *epistēmē*'st, mis nõuab absoluutselt, mis ongi absoluutne nõudmine selle järele, et läheksime tagasi allika, keskme, põhialuse [fondement], printsiibi jne juurde. Vastandina *epistēmilisele* diskursusele peab strukturealne diskursus müüdist — *müto-loogiline* diskursus — olema *müto-morfne*. Tal peab olema selle vorm, millest ta räägib. Seda ütlebki Lévi-Strauss raamat *Toores ja küps*, kust ma nüüd tahaksin tsiteerida terve pika ilusa lõigu:

“Müütide uurimine tõstab tegelikult üles metodooloogilise probleemi, sest siin ei saa rakendada kartesiaanlikku printsiipi: jagada raske ülesanne nii mitmeks osaks, nagu võiks vaja minna lahenduse leidmiseks. Müü dianalüüsil ei olegi reaalselt lõppu, ei mingit peidetud ühtsust, mille võiks tabada siis, kui tervik on osadeks lagundatud. Teemasid võib lahutada lõputult. Niipea kui arvad, et oled nad lahti harutanud ja

Doreen Wightman (New York: Harper and Row, 1969), p. 2.

*Subjekt (*sujet*) on “jutustuse funktsioon, mis ühendab peategelase kõik atribuudid ja tegevused, kes püüab kätte saada soovitud objekti või saavutada soovitud eesmärki”. — “Словарь терминов французского структурализма”. — Структурализм: “За” и “против”. Сборник статей. Под ред. Е. Басина и М. Полякова. Москва: Прогресс, 1975, с. 451. *Toim.*

eraldanud, näed kohe, kuidas nad põimuvad taas ühte — vastavalt ennenähtamatuile omavahelistele sarnasustele. Järelikult pole müüdi ühtsus midagi enam kui tendentslik ettekujutus või projektsioon ega saa peegeldada müüdi seisundit või tema mingit üksikut aspekti. Ta on tõlgenduspüüdliku kujutluse loodud nähtus, mille funktsiooniks on anda müüdile sünteetiline vorm ja mitte lasta tal laguneda vastandite segadikus. Nii võiks müüдитеadust nimetada *anaklastiliseks*, kasutades seda vana terminit laiemas etümoloogilises tähenduses, mis hõlmab nii peegeldunud kui murdunud kiirte uurimise. Kuid erinevalt filosoofilisest refleksioonist, mis püüab omaenese allikani tagasi jõuda, uurime meie siin nende kiirte refleksioone, mille ainukegi allikas on virtuaalne. [...] Käesolev käsitlus — ühtaegu liiga lühike ja liiga pikk —, püüdes jäljendada mütoloogilise mõtte spontaanset liikumist, on pidanud kohandama end selle mõtlemise nõudmistele ning arvestama ta rütmi. Nõnda on see raamat müütidest ise samuti omamoodi müüt.”⁸ Sama väidet korratakse pisut tagapool: “Et müüdid ise põhinevad sekundaarsetel koodidel (primaarsed koodid on need, mis on keelele substantsiks), siis on käesolev töö mõeldud katseks visandada tertsiaarset koodi, mis peaks tagama paljude müütide üksteiseks tõlgitavuse. Seepärast pole vale pidada sedagi raamatut müüdiks — ta on nii-öelda mütoloogia müüt.”⁹ Seda, et Lévi-Strauss valib oma raamatu kompositsiooni jaoks muusikalise mudeli, õigustab ilmselt see, et müüdilisel või mütoloogilisel diskursusel pole mingit reaalselt fikseeritud keset. Keskmepuudumine tähendab siin seda, et puudub subjekt [sujet] ja puudub autor: “Müüt ja muusikateos on kui dirigendid orkestri ees, kelle publik muutub vaiki-

⁸C. Lévi-Strauss. *The Raw and the Cooked*. Trans. John and Doreen Wightman (New York: Harper and Row, 1969), p. 5-6.

⁹Samas, lk 12.

vaks esinejaks. Kui keegi küsiks, kus asub teose tõeline keskpunkt, saab vastata vaid, et seda on võimatu piiritleda. Muusika ja mütoloogia seavad inimese vastamisi virtuaalsete objektidega, mille ainus tegelikkus on varjud. [...] müütidel pole autorit".¹⁰

Just selles punktis jaatab etnograafiline brikolaaz teadlikult oma mütopoeetilist funktsiooni. Ent samal ajal laseb viimane filosoofia või epistemoloogia nõudmisel keskme järele ilmnedu mütoloogilise, see tähendab ajaloolise illusioonina.

Kui ka tunnistada Lévi-Straussi tehtu paratamatust, ei saa ometi eirata selle ohtusid. Kui kõik müto-loogiline on müto-morfne, kas on siis kõik müüdi kohta käivad diskursused samaväärsed? Kas peaksime kõrvale jätma igasugused epistemoloogilised nõuded, mis aitaksid meil vahet teha müüdi-alaste diskursuste erinevate omaduste vahel? See on klassikaline, kuid möödapääsmatu küsimus. Sellele ei saa vastata — ja ma usun, et ka Lévi-Strauss ei vasta sellele — enne, kui pole selgesõnaliselt esitatud küsimust ühelt poolt filosoofemi või teoreemi ja teiselt poolt müteemi või mütopoeemi vahekorra kohta. See pole sugugi tühine probleem. Küsimuse selge asetuse puududes me oleme määratud filosoofiast väljaastumist tõlgendama filosoofiasiseseks märkamata jäänud veaks. Empirism oleks sel juhul põhiliik, mille alaliikideks niisugused vead alati jääksid. Transfilosoofilised mõisted muudetakse filosoofilisteks naiivsusteks. Selle ohu illustreerimiseks võiks tuua palju näiteid: märgi, ajaloo, tõe jpt mõisted. Tahan vaid rõhutada, et väljumine filosoofiast ei seisne filosoofia jaoks uue lehekülje pööramise (mis tavaliselt viib halva filosoferimiseni), vaid filosoofide lugemise jätkamises *teatud viisil*. Kõnealust ohtu on Lévi-Strauss alati teadvustanud ning

¹⁰C. Lévi-Strauss. *The Raw and the Cooked*. Trans. John and Doreen Wightman (New York: Harper and Row, 1969), pp. 17–18.

see on tema püüdluste tõeline hind. Ütlesin, et empirism on kõigi nende vigade maatriks, mis ähvardavad niisugust diskursust, mis — nagu iseäranis Lévi-Straussi oma — jätkuvalt peavad end teaduslikuks. Kui tahaksime esitada empirismi ja brikolaazi probleemi sügavuti, jõuaksime võib-olla väga ruttu hulga täiesti vastukäivate väideten, mis käivad diskursuse staatuse kohta strukturaalses etnoloogias. Ühest küljest pretendeerib strukturalism õigustatult olema empirismi kriitika. Kuid samal ajal pole Lévi-Strauss ainsatki raamatut või uurimust esitanud millegi muuna kui empiirilise kirjuti-sena, mida saab uue informatsiooniga alati täiendada või kummutada. Strukturaalsed skeemid on alati esitatud hüpoteesidena, mis tulenevad piiratud teabehulgast ja ootavad tõestust kogemuse kaudu. Seda kahetist postuleeringut võib illustreerida hulga tekstide abil. Pöördugem veel kord *Toore ja küpse* "Sissejuhatuse" poole, kus näib olevat selge, et kui see postuleering on kahe-tine, siis sellepärast, et meil on siin tegemist küsimuse-ga keele kohta käivast keelest: "Kui kriitikud heidavad mulle ette, et ma pole koostanud ammendavat loendit Lõuna-Ameerika müütidest enne nende analüüsimisele asumist, siis ei mõista nad sugugi selliste tekstide ole-must ega funktsiooni. Teatud populatsioonile kuuluv müütide täielik kogu kuulub diskursusesse. Kui rahvas-tik füüsiliselt või vaimselt just välja ei sure, ei saa see kogum kunagi valmis. Sama hästi võiks kritiseerida kee-leteadlast selle eest, et ta on koostanud ülevaate mingi keele grammatikast üles tähendamata kõiki sõnu, mis antud keele tekkimisest saati on öeldud, ja ilma et ta teaks, mis muutused toimuvad selles keeles veel tulevi-kus. Kogemus näitab, et lingvist saab keele grammatika koostada ka siis, kui ta käsutuses on hoopis vähe lauseid. [---] Ja isegi osaline grammatika või grammatilised üld-jooned on väärtuslik panus, kui on tegemist tundmatute

keeltega. Süntaks tuleb ilmsiks alles seejärel, kui teoreetiliseltselt piiramatu hulk juhtumeid on jäänvustatud ja läbi uuritud, sest süntaks on ise terviklik reeglikogum, mis juhib nende produtseerimist. Ma olengi püüdnud esitada Lõuna-Ameerika mütoloogia süntaksi üldjooned. Kui mulle peaks kätte sattuma värsked andmeid, siis kasutaksin neid teatavate grammatiliste reeglite formuleeringu kontrollimiseks või modifitseerimiseks: jätaksin osa neist kõrvale ning asendaksin uutega. Kuid mingil juhul ei piiraks ma ennast meelevaldse nõudega, nagu peaks mütoloogial olema totaalne diskursus — sest nagu ma juba näitasin, on see nõue mõttetu.”¹¹ Tervikustamist [totalisation] on seepärast vahetevahel määratletud kui *kasutatut* ja vahetevahel kui *võimatut*. Kahtlemata tööga tõttu, et tervikustamise piire saab mõista kahel viisil. Ja ma ütlesin veel kord, et mõlemad piiritlused eksisteerivad Lévi-Straussi diskursuses implitsiitselt koos. Tervikustamist võib pidada võimatuks klassikalises stiilis: seal kutsutakse välja mingi subjekti [sujet] empiiriline pingutus või mingi sellise lõpetatud diskursuse oma, mis asjatult ohkleb piiritu rikkuse järele, mida ta ei suuda kunagi valitseda. Seda on liiga palju, rohkem kui sõna-des saab väljendada. Kuid mitte-tervikustamist [non-totalisation] saab piiritleda ka teistmoodi: mitte enam lõplikkuse mõiste seisukohalt, mis tähendaks empiirilisuseni alandumist, vaid *vabamäängu* mõistest lähtudes. Kui tervikustamisel niisiis pole enam mingit tähendust, pole asi selles, nagu ei saaks teatud lõpmatut ala ainsa lõpliku pilgu või lõpliku diskursusega haarata, vaid põhjus on selle ala loomuses: keel üleüldse ja teatud piiritletud keel välistavad tervikustamise. See on tege-likult *vabamäängu* ala, lõputute asenduste ala just seetõttu, et ta on lõplik — selle asemel et olla ammenda-

¹¹C. Lévi-Strauss. *The Raw and the Cooked*. Trans. John and Doreen Wightman (New York: Harper and Row, 1969), p. 7-8.

matu nagu klassikalises hüpoteesis, selle asemel et olla liiga suur, miski hoopis puudub sealt: puudub teadmine keskmest, mis kütkestaks ja põhjendaks asenduste vabamängu. Võiks öelda, et vabamäng, mis toimub tänu keskme ja lähtekoha puudumisele [absence], on *suplementaarsuse* [supplémentarité] liikumine — kasutades rangelt sõna, mille kummalist tähendust on prantsuse keelest alati püütud kustutada. Ei saa piiritleda keset ja viia lõpule terviku moodustamist, sest märk, mis asendab keset, mis *lisandub* [supplée] talle, võttes endale keskme koha viimase puudumisel — see märk lisatakse, ta tuleb esile kui lisa, kui *lisand* [supplément].¹² Tähistamine lisab midagi, mis viib selleni, et alati on midagi rohkem, kuid see lisandus on ebakindel, sest ta hakkab täitma asendusfunktsiooni, korvama [suppléer] tähistatava-poolset puudujääki. Kuigi Lévi-Strauss ei rõhuta kunagi eriliselt (nagu mina praegu) sõna “suplementaarne” [supplémentaire] kahetimõistetavust, mis selles sõnas nii kummaliselt on liitunud, pole siiski juhuslik, et ta kasutab seda sõna kaks korda “Sissejuhatuses Marcel Maussi teosele”, seal, kus ta kõneleb “tähistaja ülekoormatusest võrreldes tähistatavatega, millele see ülekoormus võib viidata”: “Maailmamõistmisele püüdleva inimese käsutuses on alati mingi hulk ülearuseid tähistusi (need jagab ta asjade vahel sümbolilise mõtlemise seaduste järgi — mille uurimine on etnoloogide ja lingvistide ülesanne). See suplementaarse ratsiooni [ration supplémentaire] jaotamine — kui lubatakse se-

¹²Sellel “lisandi” kaksiktähendusel — korvama millegi puudumist ja lisama midagi — on keskne koht traditsioonilise lingvistika dekonstruktsioonil Derrida teoses *De la grammatologie*. Kirjutises “The Violence of the Letter: From Lévi-Strauss to Rousseau” arendab Derrida edasi siinses essees alustatud Lévi-Straussi analüüsi, selleks et lähemalt selgitada neid teid, kuidas traditsioonilise loogika vasturääkivused “programmeerivad” enamikku tänapäeva lingvistika ja sotsiaalteaduste mõisteaparaati. A. Bassi märkus.

da nii nimetada — on hädavajalik selleks, et kasutada olev tähistaja ja tema tähistatav võiksid jääda komplementaarsetesse suhetesse, mis ongi sümbolilise mõtlemise põhitingimus.”¹³ (Kahtlemata saaks näidata, et tähistamise *ration supplémentaire* on *ratio* enese lähte-koht.) See sõna tuleb tekstis taas ette veidi allpool, pärast seda kui Lévi-Strauss on maininud seda “ebakindlat tähistajat, mis on piiravaks tingimuseks igasugusele lõpetatud mõttele”: “Teisisõnu — ning juhindudes Marcel Maussi õpetusest, et kõik sotsiaalsed fenomenid on sarnased keelega — näeme sedalaadi mõistetes nagu *mana*, *wakan*, *oranda* ja teised *semantilise funktsiooni* teadlikku väljendust. Viimase osaks on lasta sümbolilisel mõtlemisel toimida hoolimata talle omasest vasturääkivusest. Sel teel saab seletada antud mõistetele omistatud lahendamatu näivaid antinoomiaid. [--] Ühtaegu jõud ja tegevus, omadus ja olek, substantiiv, adjektiiv ja verb, abstraktne ja konkreetne, kõikjalolev ja lokaliseeritav — *mana* on tegelikult seda kõike. Kuid kas mitte just seetõttu, et *mana* pole ükski loetletust, on ta lihtne vorm, või täpsemalt, puhas sümbol, ja seetõttu võimeline täituma ükskõik millise sümbolilise sisuga? Kõikide kosmoloogiate moodustatud sümbolite süsteemis oleks *mana sümboliline väärtus lihtsalt null*, s.t ta oleks märk, mis osutab sümbolilise sisu vajadusele, mis oleks *suplementaarne* (minu kursiiv — J. D.) selle suhtes, millega tähistatav on juba koormatud, kuid mis võib omandada mis tahes nõutava väärtuse tingimusel, et see väärtus jääks ikkagi käepärase reservi osaks ning poleks, nagu fonoloogid ütleksid, grupitermin. (Lévi-Strauss lisab joonealuse märkuse: “Lingvistid on jõudnud juba seda liiki hüpoteeside formuleerimiseni. Näiteks: “Nullfoneem vastandub kõigile teistele prantsuse

¹³C. Lévi-Strauss, “Introduction à l’oeuvre de Marcel Mauss”. — M. Mauss. *Sociologie et anthropologie* (Paris: P.U.F., 1950), p. xlix.

keele foneemidele selle poolest, et ta ei nõua mingit eristavat tunnus-ega konstantset foneetilist väärtust. Vastupidi, nullfoneemi tegelik funktsioon on vastanduda foneemi puudumisele." (R. Jakobson, J. Lutz, "Notes on the French Phonemic Pattern." — *Word*, vol. 5, no. 2 (August), 1949: 155.) Nii et kui me skematiseeriksime minu siin pakutava kontseptsiooni, võiks peaaegu öelda, et *mana*-taolistete mõistete funktsioon on vastanduda tähistuse puudumisele, ilma et neil enestel oleks mingit erilist tähistust."¹⁴

Tähistaja *ülekoormatus*, ta *suplementaarne* iseloom, on seega teatud lõplikkuse tulemus, s.t mingisuguse puudumise tulemus, mis tuleb *korvata*.

Nüüd võib aru saada, miks on mängu mõiste Lévi-Straussi töödes tähtis. Ta viitab sageli igasugustele mängudele, iseäranis ruletile, eriti töödes *Vestlused*¹⁵, *Rass ja ajalugu*¹⁶ ning *Metslaste mõtlemine*. Pealegi on tal viited mängule alati pingestatud.

Kõigepealt pinge mängu ja ajaloo vahel. See on klassikaline probleem, mille ümber on palju väideldud. Osutan lihtsalt sellele, mis näib mulle olevat probleemi vormiline külg: ajalugu redutseerides on Lévi-Strauss vääriliselt kohelnud mõistet, mis on alati olnud seotud teleoloogilise ja eshatoloogilise metafüüsikaga; teisisõnu, paradoksaalselt, selle presentsifilosoofiaga [philosophie de la présence], millele arvati võivat vastandada ajalugu. Ajaloolisuse temaatikat — olgugi et see on filosoofiasse jõudnud üsna hiljuti — on alati nõudnud olemise piiritlemine presentsina. Etümoloogia abil või ilma — ja

¹⁴C. Lévi-Strauss, "Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss". — M. Mauss. *Sociologie et anthropologie* (Paris: P.U.F., 1950), p. xlix-l.

¹⁵George Charbonnier. *Entretiens avec Claude Lévi-Strauss* (Paris: Plon, 1961).

¹⁶C. Lévi-Strauss. *Race and History* (Paris: Unesco Publications, 1958).

hoolimata klassikalisest antagonismist, mis on läbi kogu klassikalise mõtlemise vastandanud need kaks tähendust — on võimalik näidata, et *epistēmē* mõiste on kogu aeg esile kutsunud *historia* mõiste, niivõrd kui ajalugu on aina olnud saamise ühtsus, nagu ka tõe traditsioon või teaduse areng, mis on suunatud tõe omandamisele presentsist ja enesepresentsist [*présence à soi*], teadmisele eneseteadvusest [*conscience de soi*]. Ajalugu on alati mõistetud kui ajaloo pidevat taasläbimist, kahe oleviku [*présences*] vahelist ringteed. Ent kui sellises ajaloomõistes kahtlemine on õigustatud, siis on tema redutseerimine, väljendamata eksplitsiitselt probleemi, millele siin osutan, seotud ohuga langeda tagasi klassikalisse ahistorismi, see tähendab metafüüsikaajaloo teatud momenti. Niisugune on selle probleemi formaalne külg minu pilgu läbi. Konkreetsemalt tuleb Lévi-Straussi puhul tunnistada, et respekt strukturaalsuse vastu, strukturi seemise originaalsuse vastu sunnib neutraliseerima aega ja ajalugu. Näiteks uus struktuur, originaalne süsteem, tuleb alati ilmsiks, kui katkeb pidevus ta enese mineviku, lähtekoha ja põhjusega — ja see ongi ta strukturaalse eripära tingimus. Seetõttu saab strukturaalse organiseerituse eripära kirjeldada ainult siis, kui kirjeldamise momendil ei võeta arvesse tema varasemat seisundit: kui hoidutakse püstitamast probleemi ühest struktuurist teise ülemineku kohta, pannakse ajalugu sulgudesse. Sellest “strukturealistlikust” aspektist on juhuse ja diskontinuiteedi mõisted möödapääsmatud. Ning Lévi-Strauss toetub neile õigupoolest sageli, näiteks kõiges struktuuride struktuuris, s.o keelesse puutuv, mille kohta ta “Sissejuhatuses Marcel Maussi teosele” ütleb, et keel “võis sündida vaid ühekorraga”: “Milline ka oleks ta ilmumise moment ja olukord loomariigi elu skaalal, ta võis sündida vaid ühekorraga. Võimatu, et asjad oleksid saanud tähistuse järk-järgult. Teatud transformatsiooni

järel, mille uurimine ei puuduta sotsiaalteadusi, vaid pigem bioloogiat ja psühholoogiat, toimus üleminek ühest staadiumist, mil millelgi polnud tähendusi, teise staadiumi, mil tähendus oli kõigel.”¹⁷ See seisukoht ei takista Lévi-Straussi tunnistamast protsessi aeglust, küpsemisprotsessi, tegelike muundumiste pidevat vaevalisust, ajalugu (näiteks teoses *Rass ja ajalugu*). Kuid Rousseau'd ja Husserlit meenutava žestiga peab ta “kõrvaleheitma kõik faktid” momendil, mil ta soovib uuesti tabada struktuuri eripära. Nagu Rousseau, peab ta alatasa uue struktuuri lähtekohta kujutlema katastroofi mudeli põhjal — kui looduse kummutamist looduses, loodusliku järgnevuse looduslikku katkestust, looduse kõrvaleheitmist.

Lisaks vabamängu ja ajaloo vahelisele pingele on pinge ka vabamängu ja presentsi vahel. Vabamäng on presentsi katkestamine. Elemendi presents on alati tähistav ja asendav viide, mis on sisse kirjutatud erinevuste ja ahela liikumise süsteemi. Vabamäng on alati puudumise ja presentsi mäng, kuid tema üle radikaalselt mõeldes tuleb mõista vabamängu presentsi ja puudumise alternatiivile eelnevana. Olemist tuleb mõista kui presentsi või puudumist ainult vabamängu võimalikkuse baasil, mitte vastupidi. Kuigi Lévi-Strauss on paremini kui keegi teine valgustanud kordumiste vabamängu ja vabamängu kordumist, võib tema töödes siiski tajuda teatud presentsieetikat, lähtekohanostalgia eetikat, arhailise ja loomuliku süütuse, kõnes sisalduva presentsi ja enesepresentsi [*présence à soi*] puhtuse eetikat — nõnda siis eetikat, nostalgiat ja isegi kahetsust. Neid esitab autor sageli arhailistele ühiskondadele, tema silmis näidisühiskondadele lähenemise etnoloogiliste pro-

¹⁷C. Lévi-Strauss, “Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss”. — M. Mauss. *Sociologie et anthropologie* (Paris: P.U.F., 1950), p. xlvi.

jektide motivatsioonina. Neid tekste teatakse hästi.¹⁸

See katkenud vahendamatus strukturalistlik temaatika, pööratud puuduva lähtekohta kadunud või võimatu presentsi poole, on vabamängu üle mõtlemise nukker, *negatiivne*, nostalgiline, süüdlaslik, rousseaulik tahk. Vabamängu teine tahk võiks olla nietzschelik *jaatus* — rõõmsameelne maailma vabamängu ja saamise süütuse jaatus, märkide maailma jaatamine, kus ei ole vigu, tõe ega lähtekohta ja mis on antud aktiivseks tõlgendamiseks. *Nii piiritleb see jaatus mitte-keset teisiti kui keskme kaotust*. Ja ta mängib julgestuseta. Sest mäng on *kindel*, ta piirdub *antud ja olemasolevate, presentsete osakeste asendamisega*. Absoluutses juhuses alistub ka jaatus *geneetilisele määramatusele, jälje sigitavale riskile*.

On niisiis kaks tõlgendust tõlgenduse, struktuuri, märgi ja vabamängu jaoks. Üks ihaldab dešifreerida tõe või lähtekohta, mis jääb vabamängust ja märgitasandist välja ning elab tõlgenduse paratamatust üle kui pagulust. Teine, mis enam lähtekohta poole ei pöördu, jaatab vabamängu ning püüab minna teisele poole inimest ja humanismi: inimese nime kannab see, kes on kogu metafüüsika või onto-teoloogia ajaloo jooksul — teiste sõnadega, kogu omaenese ajaloo jooksul — unistanud täispresentsist, usaldatavast põhialusest, mängu lähtekohast ja lõpust. Teine tõlgenduse tõlgendus, millele meie jaoks näitas teed Nietzsche, ei otsi etnograafiast “inspiratsiooni uue humanismi” jaoks nagu Lévi-Strauss (osundades veelkord “Sissejuhatust Marcel Maussi teosele”).

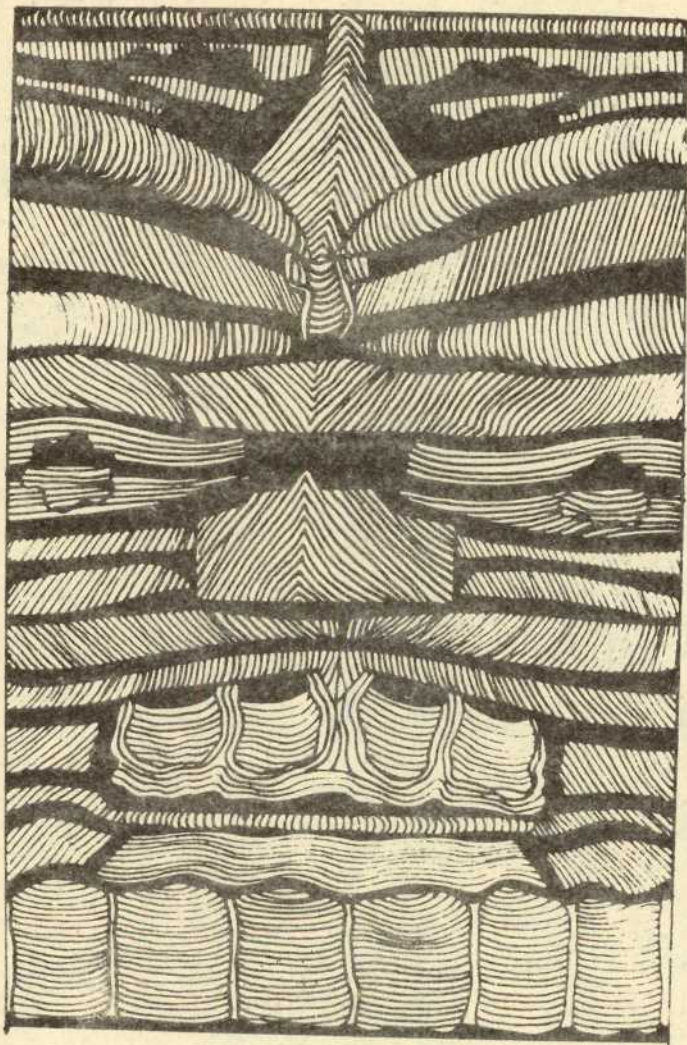
Tänapäeval leidub enam kui küllalt märke selleks, et tajuksime: kuigi neid kahte tõlgenduse tõlgendust on absoluutselt võimatu kokku sobitada isegi siis, kui me

¹⁸Vüide C. Lévi-Straussi teosele *Tristes tropiques*. Tlk John Russell (London: Hutchinson and Co., 1961). A. Bassi märkus.

elame neis samaaegselt ja lepitame neid mingis ähmases ökonoomias, jagavad nad kahekesi seda ala, mida me nii küsitaval moel nimetame sotsiaalteadusteks.

Ehkki need kaks tõlgendust peavad tunnistama ja toonitama omavahelist erinevust ning määratlema oma redutseerimatust, siis — mis minusse puutub — ma ei usu, et praegu oleks küsimus *valikus*. Esiteks seepärast, et me asume selles valdkonnas (öelgem provisoorselt: ajaloolisuse valdkonnas), kus valiku kategooria näib väga triviaalne. Teiseks selle tõttu, et kõigepealt peame püüdma mõista nende kahe ühist alust ning nende redutseeritamatu erinevuse *différance*'i.* Siin on küsimus (nimetagem seda ikkagi ajalooliseks), mille *kontseptsiooni*, *formeerumist*, *kandmisaega* ja *sündi* mõistame vaid tänast vaadates. Mõõnan, et tarvitán neid sõnu silmas pidades lapse ilmaletulekut, pöörates oma pilgu nende poole, kes seltskonnas, kust ma ennastki välja ei arva, pööravad silmad ära, sattudes vastamisi millegi veel nimetu, kuid endast juba teadaandvaga. See nimetu võib endast teada anda — nii nagu on paratamatu alati, kui sünd on silmapiiril —, ainult mitteliikide liigi liikmena, ebardlikkuse vormitus, tummas, kõnevõimetus [infant] ja õudust äratavas vormis.

* "Termini *différance* abil püüab Derrida tabada loomuliku keele olemust. Sellel mõistel on nii sünkrooniline kui ka diakrooniline sisu. Sünkrooniliselt tähendab ta, et (täendus)üksuse identsus on piiritletud sellega, kuidas ta *erineb* [differs] teistest üksustest. Diakrooniliselt tähendab ta, et (täendus)üksused muutuvad katkeliselt ja suvaliselt. Et tähendused on alatises muutuvuses, ei saa neid kunagi kogeda "tervenisti" või "kindlapäriselt"; õigemini on selline kogemine alati *edasi lükatud* [deferred], ja keel ise on igavene liikumine sellise kättesaamatu eesmärgi poole." Vt Esa Itkonen, "A critique of the "post-structuralist" conception of language". — *Semiotica*, no. 3/4, 1988, p. 313. *Toim.*

LUULET

Johannes Bobrowski

Tõlkinud Debora Vaarandi

MAHAJÄETUD MAJA

Puiestee,
surnute sammudest
mürgitud. Nõnda nagu kaja
õhumerest alla,
kerkib metsapinnast
luuderohi, juured
tungivad esile, vaikus
läheneb lindudega, valgete häältega.
Majas liikusid varjud, võõras jutt
akna all. Hiired vilksavad
läbi pragunenud spineti.
Täna lõpus
nägin mustas rätikus
vana naist
kivil istumas,
pilk pööratud lõunasse.
Liival õitses
kõvade lõhestunud lehtedega
ohakas.
Seal oli taevas
avali, lapsejuuste värvi.
Isade ilus maa.

VANKRISÕIT

Mariampoli ilus kuu! Sinu
õlg ses servas, mu linnake,
osmikute tagant
ta kerkib,
raske, pisut lääpas. Nõnda käib
hobuseparisnik, ta läheb ostab
oma emale narmalise rätiku.

Õhtul
hilja
laulsid nad mõlemad. Me sõitsime
üle jõe koju, parvel
vastamisi hõigeldes voolas
jutuvada nagu vesi
kergelt — ja me kuulsime seda kaua
kostmas linna kohal,
ülal tornides, kuulasime
juudi kuud. See on
nagu aianurgas väike
suudlusist ja pisaraist taim,
aedruudike, meie tüdrukud
nopivad neid.

— — —
Joneleit, tule, ära kaota
oma rätikut. Vanad magavad.
Üks öö on jälle
otsa lauldud.

KAUBAJUUT A. S.-ILE

Olen Rasainiaist, sealt,
kus jõe poolt tulles
jõuab kätte teine metsaöö,
kus avaneb puietukkasid
ja paistma hakkab luhtade
kollendav liiv.

Ööd on seal valged. Aegsasti
kustutavad meie naised tule.
Pikkade sügavate söömudega
hingame tumeda tuuleõhu
hootisi puhanguid.

Kõik, mis meil on, oleme ikka
ja alati saanud oma isadelt.
Nende hool hoiab meid ärkvel.
Nende tähesära helgib
meie keelepüki okstes.
Külmetades ajame kinni oma isade hauad.
Kaua lasuvad seal kohal pilved, suits.

Ikka lahkub sealt keegi,
ei vaata tagasi, ükski käsi ei viipa
talle järele. Siiski hoiab teda
väravapostil kinni esiisade
tarkussõna, ka sealpool merd veel.
Kaugel äratub teda kasealleede
kurblik pillimäng.

PREISI ELEEGIA

Sinule
 laulu laulda,
 raevukat armust heledat,
 ent ka tumedat, kibedalt
 kurtvat, märga kui niitude rohi,
 nõnda kui rannikuveerul
 räsitud männid, mis ägamas
 halli aotuule käes,
 lõõskamas õhtu eel —

su laulmata jäänud
 loojangut, mis meile verre lõi,
 siis kui päevad veel kõik olid
 lapsemängude päralt,
 unelmavarad, helged —

tookord kodumaa laantes,
 roheva mere vahuses murrus,
 kus meisse tungis suitsvate
 ohvrihiite värin, kivide,
 ammugi maassevajund
 hauakäebaste juures võsastund
 kindlusvallidel, pärna all;
 madal kulupea ees, tühine —

kuis olid ta oksad täis lugusid!
 Eidekeste lauludes
 nõnda veel kõlab
 vaevuaimatavalt
 muinasaja hõige —
 kuis kuulsime seal
 pikka kustumas kopitand,
 kurbluitunud kaja!
 Nõnda mõranend

sügavais kellades püsib
kuljusetilin —

mustade laante,
raskelt paisul jõgede,
tühjade lahekäärude, mere
rahvas!

Õiste jahiretkede,
karjade ja suviste nurmede
rahvas!

Perkuni ja Pikolli,
viljapäist pärjatud Patrimpi
rahvas!

Rahvas
nagu ei ükski teine, rõõmu rahvas!
nagu ei ükski teine, surma rahvas —

huumavate salude,
põlevate tarede, purukssõtkutud
oraste, punaseks värvunud jõgede
rahvas —

rahvas,
ohvriks toodud põletavale
pikselöögile, leekidepilved
matavad su kisenduse —
rahvas

korisevasse hüpiktantsu sööstnud
võõra jumalaema ette —
kuis too sammub
oma raudse sõjaväe ees, kerkides
üle metsa! kuis ta kannul käib
tema poja kaagipuu! — —

Nimed räägivad sinust,
põrmutallatud rahvas, mäenõlvad,
jõed, tihti alles tuhmid,

kivid ja teed —
laulud õhtuti ja muinaslood,
sisaliku sahin nimetab su nime
ja tänane laul, nagu vesi rabas,
vaene oma valus —

vaene nagu noodaloomus
tol kulupäisel kalamehel,
kes ikka ja alati viibib lahekäärus,
kui päike loojub.

JOHANNES BOBROWSKI (9. IV 1917–2. IX 1965) oli üks neid väheseid Saksa DV kirjanikke, kelle loomingut tunnustati kõigil saksakeelseil mail, samuti teispool nende piire. Sündinud Tilsitis Ida-Preisimaal (Leedu piiri ääres), nooruses elanud Klaipedas (Memelis), olnud Teise maailmasõja algusest peale sõdur, hiljem sõjavang (vabanes N. Liidu vangilaagrist 1949), siis kirjastustöötaja Ida-Berliinis, on ta kajastanud kõike läbielatud ja -tuntut oma romaanides, novellides ja luules. Ajalooline ja geograafiline Ida-Euroopa ("Sarmaatia"), selle rahvaste omavahelised suhted, süütunne sajanditevanuse Saksa agressiooni pärast — see kõik on tema kristlikust elutundest hingestatud loomingu taustaks. Ta avaldas romaanid *Levini veski* (Levins Mühle, 1964, eesti tõlge Oskar Kuningalt 1966 ja 1973) ja *Leedu klaverid* (Litauische Claviere, 1966, eesti tõlge Armand Tunglalt 1973), ühe noorsooramatut, kaks novellikogu ning kaks värsiraamatut *Sarmaatia aeg* (Sarmatische Zeit, 1961) ja *Varjuma viirad* (Schattenland Ströme, 1962), millele tuleb lisada kaks postuumset kogu *Ilmamärgid* (Wetterzeichen, 1967) ja *Tuulepuhmas* (Im Windgesträuch, 1970). Peale romaanitõlgete on eestlastel võimalus olnud lugeda siin-seal ilmunud Bobrowski luule eestindusi Debora Vaarandilt ja Ain Kaalepilt; pikemalt on kirjannikku käsitlenud leedu-estli-saksa viljakas kultuurivahendaja Eduardas Astramskas essees "Johannes Bobrowski romaanide maailm" (*Sirp ja Vasar*, 12. XI 1973).

A. K.

LOOTUS JOHANNES BOBROWSKI LÜÜRİKAS

Thomas Maess

Tõlkinud Mari Tarvas

Värsid tõlkinud Debora Vaarandi

*Saagu siin,
õeldakse,
haljendama puu
ja taevast toetama,
õeldakse...*

“AINA NIMETADA”

See pealkiri on ühe luuletuse algus kogust *Varjumaa virrad*. Luuletuse esirea lõpus seisab kaksikpunkt, s.t nimepidi nimetatakse loodust ja tema funktsioone. Neile nime andmine meenutab seesugust maagilist käsitust, mille on tõeks teinud loodusrahvad oma katkematu olemisviisiga: nimi ja ese kuuluvad kokku. Nad kattuvad. Nimed on kaetud objektide kogukaaluga ja omandavad nõnda niisuguse raskuse, et see nõuab hümnilist kõnevii-
si. Nii mõnigi Bobrowski luuletus algab sellise rõhutatud nimeasetusega — substantiiv, mis võtab enda alla terve

Tõlge saksakeelsest käsikirjast “Hoffnung in der Lyrik Johannes Bobrowskis”.

rea, enamasti artiklita, on ühtlasi sisseastumine, hümniline ja salapärane. Ent seda mitte üksnes ei esitata, seda lausa "kutsutakse". "Kutsumisel" on Bobrowski lüürikas otsustav osa. Kutsutakse välja elementaarseid sümboleid, mis viitavad näilisele muutumatusele. D. Sölle kõneleb siinkohal "müütilisest kutsumisest". Usaldus, mida siin eeldatakse, seab enda varsti aga ise kahtlusaluseks: seal, kus ta müüdiga ei piirdu. Hümnilis-müütilise stiili kujund vastab usalduslikule, ent tegelikkusvõõrale eluhiakule ajaloo, looduse ja iseenda suhtes. Bobrowski teab aga, et siinkohal jäävad silmad suletuks omaenda süü, omaenda võimetuse, omaenda ajaloo ja tuleviku ees. Kui Bobrowski oleks piirdunud selle müütilise kutsega, selle stiilikujundiga, oleks ta jäänud metsataguseks kodukandiluuletajaks. Seepärast on otsustav küsimus: milliste stiilikujundite abil ja milliste elukogemuste toel haihtub see "müütiline kutse".

KAHTLEMINE KEELES

Luuletuse "Aina nimetada" esimene tsesuur on punkti järel. Punktiga lõpeb "nimetav" ja sellele järgneb:

Märgid, värvid, mäng

on see, ma kardan,

kas see viimaks

eksi ei vii.

"Ma kardan" viitab kõhedustundele. Eseme ja nime identsus tähendab võimsat müstifikatsiooni, mis inimlike lootuste ja unistuste valguses võib muutuda brutaalseks. Tekib kahtlus "kas see viimaks eksi ei vii" suhtes. Luuletuse tsesuur on ühtlasi mõtlemise paus. Selles katkemises ei puudu lein, mis on aga seotud lootusega. Lõppeks ei ole enam keel kohtumisel "Sinaga" kommunikatsiooni kandja.

[---]

*Silmitult vaatan sulle otsa,
satun su juurde
kuulmatult,
kõnetan sind
hääletult.*

Esmajoones tuleb keelelt riisuda tema objektiivsus, et ta kõnetaks ja lohutaks. Paljudes Bobrowski luuletustes on see objektiivsuse kadu, mis on tuntav veel luuletuse "Aina nimetada" alguses, asendatud "subjektiivsuse klauslitega". Talle järgnevad konjunktiivid või vormel "ma ütlen", mis on kaugel müütilisest nimetamisest, lähedal aga inimesele.

KLOPSTOCKILE

*Kui ma väljendada ei tahaks
tõelist, seda, et ütlen
jõgi, ja mets,
meeltesse olen aga
liitnud pimeduse,
ruttava linnu hääle, valguse
pahvakud nõlvakul
ja mühavad veed —
kuidas peaksin
ütleva sinu nime,
kui saavutaksin pisut
kuulsust — olen
üles ostnud selle, millest mööda käisin
süütegude ja lunastuse
varjudemängu:
nõnda nagu ma tegusid
usaldan — sina tegid neid — usaldan ma
unustajate keelt,
tiivutult vaatasin alla
talvedesse, roopadrikust
tema sõna.*

Kui selles luuletuses on tuntav veel üks "ometi", kui on tuntav, et keel püüab end unustuslikkuse vastu maksmata panna, s.t usutakse veel, et keelel on "oma sõna", siis peab see sõna peatselt ka ise kahtluse alla sattuma. Vajalikuks muutub uue usalduse otsimine, mis ei ole enam seotud inimliku sõna, keele "unustuslikkuse" ja nende "pimedusega".

"UNI"

*Ja kes õpetab mulle seda,
mis ma unustand: kivide
und, lennul
lindude und, puude
und, kas pimedas
käib nende jutt?*

Nõnda jätkub luuletus "Aina nimetada". Sõna "uni" on selles kontekstis võtmesõna. Kas rahu unes on uus usalduslikkus? Luuletuse "Teine hääl" teise redaktsiooni viimane stroof kõlab järgnevalt:

*Jää, sinu veri minu südames.
Jää, minu veri sinu südames.
Kaste
ja voolamine
ja voog,
ikka uuesti,
rahatuse,
rahu.*

Uni ei ole halemeelne, maailmast ärapööratud põgenemine, ta on kaitstuse "hoitud olemise", võib-olla lihtsalt "lunastuse" võti. Pealkirja all "Lootuse aeg" lõpeb viimane stroof sõnadega:

*... kuidas on vaikus
meie vaikimisse jõudnud,
kui magasime kaua*

teineteise und.

Uni vastandub "kutsele", ometi näib, nagu oleks ta selle eesmärgiks. Kui luuletuses "Ülestõusmispühad" silmade, põse, suu kutse suubub lausesse "hüüa Hosiana", siis on see lootus "alati hoitud olla", lootus, mis ei vii mitte "pimedasse vaikusse", vaid "maale, kus keegi ei nuta". "Vene laulud" järgnevad vahetult luuletusele "Ülestõusmispühad" ja seal esitletakse seda maad "unes":

*Magan ma —
sa ulatad mulle soolatera,
mis toodud ligipääsmatust
merest, mina jälle annan sulle
vihmapiisa maalt,
kus keegi ei nuta.*

Kas see maa on lootuse sümbol, ons ta saavutatav? Sama "vihma" ja "maa" side tuleb taas esile luuletuses "Päevalaul"; siin ei nimetata maad positiivsena, vaid teda esitatakse vastanduses, sest luuletuse viimane rida ütleb:

Hirm olgu teil maa peal.

Selliseid ühetähenduslikke Uue Testamendi tsitaate esineb Bobrowskil harva. Tavaliselt asendab neid lootev "ootamine".

"LOOTUSE SIGNAALID"

Luuletuse "Aina nimetada" lõpp ütleb:

*Kui jumal oleks olemas
ja lihalik
ja ta kutsuks mind, ma
ootaksin väheke.*

Peaaegu kõik Bobrowski luuletused lõpevad stroofiga, mis viitab lootusele. Need lootused jäetakse konjunktiivivi ja valemi "ma ütlen" abil õhku. Nimetatud

stroofis kõneldakse Jumalast ainult kaudselt, sõna "Jumal" rõhutamine oleks müüti tagasilangemine. Distantseeritult, ettevaatlikult taotletud lootus on usutavam. Nii on ta suunatud "lihalikule Jumalale". Seos Kristusega on ilmne. Sellest stroofist saaks järeldada arusaama, nii nagu ta meil on tegelikult alati olemas: teadmine, mis jääb teadmatuseks. Tingivas kõneviisis tulevikuvormide reastamine pretendeerib kas tõenäolisusele või on ta mõttetu. Lootust, mis on kätketud sõnasse "Jumal", ei tehta lähedaseks mitte mingisuguse Jumalast kõnelemise kaudu, lootust hoopis *kutsutakse*. Selles kontekstis tuleb *kutsumise* antud funktsiooni ja mõistepiirkonnaga "kuulma", "hääle", "rääkima", "küsimä", "karje" jne lähemalt tegelda. Ühe riimiga ei kutsuta. Kutse ei otsi harmooniat. Kutse ootab, ta annab aega vastata, ta ei kiirusta liialt, ta jääb inimlikuks — nii muutuvad Bobrowski luuletused oma katkeliste ridadega veenvaks:

[---]

*on üht-teist kõnelda,
meenub mulle,
kuid see on toimunud,
mõtlen ma, kuulen,
et sellest on kuuldud.*

Siin on ridade vahele lükitud mõtisklus. Ärgitatakse kuulatama, peatuma. Samuti nagu inimene kutsub, kutsub ka loodus: põldvutt, kallas, "karje saarelt", uks jne. Sõna "kutse" on pärit juudi-kristlikust traditsioonist, millega Bobrowski teab end olevat seotud. See kutse on olemuslik tema lüürikale, kui inimene sureb, ei saa ta enam kutsuda ja hüüda:

ja

ei miskit enam hüüda.

Kahtlemata pöördub Bobrowski juudi traditsiooni lätete poole, kust ta näeb oma pürgimuste juuri võrsuvat. Eriti ilmekad on tema portreeluuletused Gert-

rud Kolmarist, Else Lasker-Schülerist ja Nelly Sachsist. Neid luuletusi on võrrelnud Jürgen Henkys, teema mõttes pakub siinkohal huvi nende lõppstroofide võrdlus.

GERTRUD KOLMAR

[---]

*Kui sind mälestaksin:
Ma astusin pöökpuu ette,
olen keelanud harakat:
Vaiki, tulemas on need, kes siin
olid — kui sind mälestaksin:
Ei me sure, meid hoidma
saab tornidevöö?*

ELSE LASKER-SCHÜLER

[---]

*Armas
(haua seest kõneled),
armas, astu välja,
valge kuju,
õuduse keskelt.*

NELLY SACHSILE

[---]

*See, kellel on, kuhu
panna oma pea,
magab, unede seest kuuleb ta
karjatust, mis lendab ära
legendikelt, lendab
üle vete — süttis valgus, kaks küngast
kaardusid lahku, selgesti paistis
rada, kivid, kallas
rohelistest särav — karjatus
hääletu, "võililleseemned
üksnes palvete tiivul".*

Kõik kolm lõppstroofi väljendavad lootust. Luule-

tusse Gertrud Kolmarile on võetud tsitaat 118. psalmist ja tõstetud mitmusesse: "Ei me sure". Küsimärk lõpus tähistab taas ettevaatuse või subjektiivsuseklauslit: kuidas seda öeldakse? Else Lasker-Schülerile pühendatud luuletuse lõppstroofi pilt tungib sügavale juudikristlikusse traditsiooni. Ühelt poolt viitab see, nagu Henkys rõhutab, Taanieli raamatule (3, 27), teiselt poolt meenutab hauast kõnelev "valge kuju" ülestõusmisparimusi. Bobrowski võib sõna "armastus" julgesti välja öelda: "Kes teab, mida tähendab "Sõna Inimene", ei pruugi "armastuse" pärast andestust paluda. Pigem vastupidi:

[--]

Kus armastust pole

ära seda sõna ütle."

Inimese reetmine ja keelerisustus töötavad käsikäes. Kuid see, mis ükskord valesti tehtud, ei pea veel igavesti kadunud olema. On ju olemas inimesed, kellele oli keelatud armastus ja kelle inimväärikust ei tunnistatud, kuid kes uue keele õpetajatena siiski edasi elavad. ... tulge — kõlab kutse piinatutele,

et ma teie elu

jõgedemaal armastuse raisatud

sõnu õppisin, võsudest,

mida istutame lastele,

sirgub aed

valguses.

G. Wolff on õigesti nentinud, et kui ollakse end Bobrowski lüürikasse sisse lugenud, jõutakse selle vastandipaaride mõistmiseni, "mis säilitavad oma eksistentsi värssides".

Varjud, astuge ette,

valgus tahab alustada väikeste

sammudega, näidake talle

teed.

Selles varju ja valguse, õuduse ja armastuse, hüüdmise ja ootamise, surma ja elu, hääle ja "kuidas seda öeldakse" seoses toimivad metafoorsed lootusesignaalid. Milline on nende mõte Bobrowski lüürikas? Kas nende läbi "saab selgeks rada"? Selle hääletu karje läbi?

Nelly Sachsile pühendatud luuletuse lõpp on tsitaat poetessi luuletusest "See maa", mille lõpp töötab Iisraelimaale kojupöördumist. Bobrowski ühendab selle "võililleseemnetega" lõpetuse viimase stroofi alguses asuva seosterikka tsitaadiga Matteuselt (8, 20): "Inimese Pojal ei ole, kuhu oma pea võiks panna". Kahtlemata pöördub Bobrowski tagasi keele kristliku traditsiooni poole. Lootusesignaalide mõte, mida ta eeskätt sellise keelega ümbritseb, esindaks sel juhul inimese messianistlikku lootust.

*

On ilmselge, et lüürika interpretatsioonid on väga subjektiivsed ja et nad tuleb lahtiseks jätta. Tõelise lõpetuse, resümee tegemine jääb küsitavaks ja ei oleks lüüriku pürgimuste suhtes paslik. Samuti võib luuletuse täpne keeleline analüüs jätta täiesti kahe silma vahele tema olemuse. See oht, mida tuleks vältida, on olemas ka Bobrowski luuletustes. Just seepärast võib sobiv uurimus selles kontekstis piirduda vaid mõningate võtmesõnadega, mis omakorda avavad vaid täiesti kindla vaate.

Metoodiliselt püüti luuletuse "Aina nimetada" varel näitlikustada mõnede sõnade võtmefunktsiooni. Seal esines kõigepealt naiivne keelerealism, mis nimetab esemeid: *puu, lind, jõgi, suits* jne. See keelerealism seatakse aga peatselt kahtluse alla, ta muutub "kardetavaks". Unustati nimelt *uni*, s.t paik, kus looduse elu ja inimese elu on tõeliselt hoitud. Nii juhib luuletus uude dimensiooni, mis ei ole päris hoomatav: "Kas pimedas käib

nende jutt — ?” Lootust, mis võib tuua selle pimeduse taas valguse kätte, mõistetakse lõppstroofis subjektiivselt: “Kui Jumal oleks olemas...”

Võtmesõnad, mis suudavad neid lootusi kanda, on leitud peamiselt Piibli pärimustest: *kutsumine, armastus, valgus, tee* jne. Bobrowski pöördub tagasi selle juurde väljendamaks oma lootust — võib-olla ka seetõttu, et seda keelt on võimalik tänapäeval uuesti kuulda.

ÕIGUSSÜSTEEMIST EESTI VABARIIGIS

Ilmar Rebane

Tavaliselt mõeldakse õigussüsteemi all õigusharude süsteemi. Õigusharusid eristatakse selle järgi, mis eluvaldkonda nad reguleerivad. Just see kriteerium on aluseks näiteks maa-, perekonna-, tsiviil- ja kriminaalprosessi-, administratiiv- ja muude õigusharude eristamisel. Mõnel juhul arvestatakse täiendava kriteeriumina veel erinevusi õigusliku reguleerimise meetodites. Selline lähenemine õigussüsteemi probleemile on valdavalt teoreetiline. See vahetegu on aluseks ka õigusteaduse harude eristamisel. Igale õigusharule vastab õigusteaduse haru, mis uurib ühte või teise õigusharusse kuuluvaid õigusnorme ja käsitleb neid teaduslikult. Õigusloome seisukohalt on õigusharude eristamine vähem tähtis, kuigi praktilises õigusloomelises tegevuses ei saa seda täielikult eirata.

Õigussüsteemi kujundamise seisukohast on hoopis olulisemad üksikud seadusandluse harud. Teatavast seadusandluse harust võib kõnelda siis, kui mingisse valdkonda kuuluvad õigusnormid on hõlmatud ühe fundamentaalse normatiivaktiga, koodeksi või seadustikuga. Seadusandluse haru näiteks tuuakse parandusliku töö ehk kriminaalkaristuste täideviimist reguleeriv seadusandlus, kuhu kuuluvad parandusliku töö koodeksid ja parandusliku, tõise mõjustamisega sidumata karistuste täideviimise määrustikud ja mitmesugused neist väiksema jõuga normatiivaktid — kinnipidamiskohtade sisekord jt. Selle seadusandluse haru normid ise kuulu-

vad mitmesse õigusharusse. Kriminaalõiguslike normide kõrval sisaldab see seadusandluse haru ka protsessi-, töö-, tsiviil- ja perekonnaõiguslikke jm norme. Teatavas seadusandluse harus kesksel kohal oleval koodeksil ehk seadustikul või muul seadusandlikul aktil on määrav tähtsus seadusandluse haru mahu, struktuuri ja selle terviklikkuse seisukohast. Seadusandluse haru normide muutmise, täiendamine ja uuendamine peab kulgema eelkõige koodeksi või muu seadusandluse haru tuumikut moodustava seadusandliku akti muutmise, täiendamise ja uuendamise kaudu. See tagabki vastuolude ja lünkade puudumise seadusandluse haru normistikus, ühtlasi hea ülevaate sellest normistikust, ja teeb hõlpsaks selle normistiku käsitlemise. Just seda silmas pidades tuleb võtta põhimõtteliselt eitava seisukoht seadusandlike novellide suhtes, millega justkui käigu pealt püütakse lahendada riigi elus tekkivaid üksikküsimusi. Eelnevaga seondub ka nn seadusandlike pakettide vastuvõtmise küsimus. Nende pakettide süstematiseerimine, neist igale koha leidmine seadusandluse või õigusharude süsteemis, põrkub mõnigi kord ületamatutele vastuoludele. Sageli tekib tõrkeid küsimuse lahendamisel, missuguseid seni kehtinud normatiivaktide sätteid ja missuguses ulatuses on nendesse pakettidesse kuuluvate normatiivaktidega muudetud või täiendatud. See küsimus jäetakse normi rakendaja lahendada, sest seaduseandja ei ole paketi vastuvõtmisel viitsinud seda teha. Seaduspakettide destruktiivset osa õigussüsteemis ei tohi alahinnata. Olgu siinkohal toodud mõni drastiline näide. Nii esitati käesoleva aasta alul Ülemnõukogule kuuest seaduseelnõust koosnev pakett (Eesti Vabariigi riigiõiguslikud alused üleminekuperioodil; Eesti Vabariigi riigipeast; Ülemnõukogu Presiidiumi volituste lõpetamisest; Eesti Vabariigi Ülemnõukogust; Eesti Vabariigi Riigikogu valimisseadus; valijate registri koostamisest).

Ülemnõukogu Presiidiumi juures asuva riigi- ja rahvusvahelise õiguse ekspertide komisjon leidis, et nimetatud projektid peegeldavad ühe või teise poliitilise rühmituse käsitust riigivõimu realiseerimise mehhanismist ning võimaldavad vastuolulisi arvamusi tegelikest juriidilistest probleemidest.

Üleminekuperioodil saab riigiõiguslike mehhanismide muutmine ja täiendamine olla efektiivne ja korrektne ainult ühisest õiguslikust baasist lähtudes. Teistsugune lähenemine viib eemale üleminekuperioodi põhiülesannete lahendamisest, süvendab vastuolusid eri riigiorganite vahel ning lõppastmes halvab ühiskonna juhtimist veelgi enam.

Riigikorralduse eelduseks üleminekuperioodil saab olla ainult Eesti Vabariigi põhiseaduse või riigiõiguslike aluste seaduse (nn ajutise põhiseaduse) väljatöötamine ja kehtestamine. Vaid sellelt õiguslikult baasilt on võimalik alustada ka praegust riigiorganite süsteemi ümberkujundamist.

Komisjon nentis, et kõnealustel seaduseelnõudel puudub kindel kontseptuaalne alus ja neis sisalduvad lahendused on juriidiliselt kõlbmatud. Ainult süsteemne ja läbikaalutud lähenemine riigi- ja õiguslastele probleemidele võimaldab tegelikult liikuda omariikluse suunas. Juriidilist küündimatust illustreerib eriti kujukalt seaduseelnõu "Valijate registri koostamisest". Kuigi tegemist on üksnes projektiga, mille saatus nende ridade kirjapanemisel on veel lahtine, võib elnõu puudustel siiski peatuda, sest need on tüüpilised ja korduvad õigusloome praktikas alatasa. Eelnõus nähakse ette ka kriminaalvastutus tegude eest, mis seni ei olnud kriminaalkorras karistatavad või olid karistatavad teistel asjaoludel. Sealjuures vastutust ettenägevad paragrahvid kehtiksid iseseisvalt. Eelnõus on need jäetud kriminaalkoodeksis kodifitseerimata.

Mis oleks selle tagajärg, kui üksikud seadusandlikud aktid, mis ei kuulu kriminaalõiguse valdkonda, hakkaksid nendes aktides puudutatud valdkondades kehtestama ka kriminaalvastutust iseseisvalt, võtmata neid paragrahve kriminaalkoodeksi (ehk -seadustiku) koosseisu? Hiljem tuleks sama küsimuse juurde seadusandlikus korras ikkagi tagasi tulla ja kõik need paragrahvid võtta kriminaalkoodeksisse, s.t kodifitseerida kriminaalseadustikus. Kuni seda pole tehtud, ei saa kriminaalvastutust üldse kohaldada. Teatavasti on kriminaalkoodeksil (-seadustikul) ka üldosa, mis sätestab, kelle suhtes ja missugustel tingimustel kohaldatakse kriminaalvastutust seadustiku eriosas ettenähtud tegude eest. Seaduse säte, mis kehtestab ükskõik kui karmi kriminaalõigusliku vastutuse iseseisvalt, lahus kriminaalkoodeksi üldosalistest sätetest, on nii-öelda surnud, ta ei ole üldse rakendatav. Ülemnõukogu keeldus viit sellesse paketti kuuluvat eelnõu päevakorda võtmast.

Eelnõu "Valijate registri koostamisest" paragrahv 12 näeb ette kriminaalvastutuse ametiseisundi kuritarvitamise eest. Sisuliselt on siin tegemist kuriteoga valimisõiguse vastu. Karistuseks on rahatrahv kuni 10 000 rublani või vabadusekaotus kuni kahe kuuni või mõlemad, seega kaks põhikaristust. Vabadusekaotuse alammäär on aga praegu kolm kuud ning kahte põhikaristust koos ei luba kriminaalkoodeks mõista. Paragrahvil on kaks lõiget, kusjuures esimeses lõikes kirjeldatud teo eest pole üldse karistust ette nähtud. Veel kummalisem on eelnõu paragrahv 18, mille neljast lõikest on karistulik sanktsioon ainult viimasel, 4. lõikel. Nimetatud paragrahv näeb ette vastutuse valeinformatsiooni andmise eest valimiskomisjonile. Valeinformatsiooniks on ka valija väärinfo selle kohta, et ta ei ole surma mõistetud ega kannu vabadusekaotust enam kui 12 kuuks. Süütluse presumptsiooni kehtimisel on säärase info nõudmine

valijalt enam kui muigama panev. Jääb veel lisada, et praegu kehtiv kriminaalkoodeks mõistab ametiseisundi kuritarvitamise all (paragrahv 161) hoopis muud kui eelnõu. Kriminaalkoodeksi selle paragrahvi kehtivuse suhtes pole eelnõus aga üldse seisukohta võetud. Ühtlasi tuleb märkida, et praeguseks on välja töötatud Eesti Vabariigi kriminaalseadustiku projekt, mida valijateregistri seaduse eelnõu koostaja üldse ei arvesta (eelnõu koostajaks on Peet Kask).

Valijateregistri seaduseelnõu vajakajäämistel peatusime nii pikalt üksnes alla kriipsutamaks, et juhul, kui tegemist on muudatustega teatava koodeksi või seadustiku normides, mis ei kuulu sellesse seadusandluse harsusse, tuleb sellest üldjuhul hoiduda ja muudatused teha koodeksis. Üldse on aga ebasoovitav koodeksi või muu fundamentaalse seadusandliku akti ülisagedane muutmine või täiendamine novellidega. See lõhub seadustiku süsteemi, muudab koodeksi kirjuks, raskesti käsitsetavaks ja kätkeb vastuolude ning üksikute sätete kooskõlastamatuse ohtu. Näiteid pole vaja otsida kaugelt: olgu nimetatud ainult meie praegu kehtiv kriminaalkoodeks ja administratiivõigusrikkumiste koodeks. Viimaste lammutamine seadusandlike novellide abil aga käib täie hooga. Ka NSVLi konstitutsiooni on viimasel kahel aastal nii sagedasti muudetud ja täiendatud, et nõuab ülimat vaeva selle kehtiva redaktsiooni selgitamine.

Kõneldes õigussüsteemi kujundamisest, tuleb peatuda veel ühel küsimusel, mille korrektne lahendamine on õigussüsteemi kujundamise üks vältimatuid eeldusi. Nimelt peab olema vaieldamatult selge, missugused normatiivaktid ja mis ajast kehtivad ning missugune on nende autentne tekst. Kuigi see näib olevat endastmõistetav, nii et sellel justkui polekski vaja peatuda, on asi tegelikkuses hoopis komplitseeritum.

19. juunil 1990 avaldas *Õhtuleht* väljavõtte Eesti

Vabariigi Valitsuse 11. juuni 1990. a istungi protokolli nr 27, milles on sätestatud, et peale *Riigi Teatajas* avaldatu loetakse Vabariigi Valitsuse ametlikuks informatsiooniks ETA ja massiteabevahendite kaudu üldsusele edastatavad valitsuse normatiivaktid. See otsus on vastuolus Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi 10. mai 1990. a seadluse "*Riigi Teataja* väljaandmise kohta" (RT, 1990, nr 16, art 254) p-ga 1, mis sätestab, et *Riigi Teataja* on Vabariigi Valitsuse ainus ametlik väljaanne. *Õhtuleht* selliseks ametlikuks allikaks ei ole.

Siinkohal tuleb puudutada ka küsimust, missugused normatiivaktid ja mis hetkest alates kehtivad meie idanaabri territooriumil? Sellele küsimusele vastamisel võib sattuda ummikseisu, millest väljapääsu ei näegi.

Vastavalt NSVLi 31. juuli 1989. a seadusele (NSVL ÜT, 1989, nr 9, art 205) avaldab NSVLi Ülemnõukogu Presiidium vastu võetud aktid hiljemalt seitsme päeva jooksul pärast nende vastuvõtmist *NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi ja NSVL Ülemnõukogu Teatajas*, mis antakse välja liiduvabariikide keeltes, samuti ajalehes *Izvestija Narodnõh Deputatov SSSR*. See avaldamine on ametlik. Seadused ja muud nimetatud väljaannetes üllitatud normatiivaktid jõustuvad üldjuhul kümne päeva möödumisel, arvates nende publitseerimisest *Teatajas* või ajalehes *Izvestija*. Seda eeldusel, et aktis ei ole ette nähtud teist jõustumisaega.

Nimetatud väljaannete jälgimine näitab, et on akte, kus on märgitud, et akt jõustub avaldamise hetkest. Mis hetkel akt on avaldatud, pole võimalik tuvastada, sest impressumis ei näidata väljaande ilmumise kuupäevagi, kõnelemata ilmumise hetkest. Veel enam: tiitellehel näidatud ilmumise kuupäev ei lange kokku tegeliku ilmumise päevaga, vaid on sellest isegi kaks kuud või enamgi hilisem. NSVLi Presidendi poolt kehtestatud normatiivaktides on mõnikord näidatud, et akt jõustub

allakirjutamise hetkest. Mis hetkel seda on aga tehtud, aktis ei näidata.

Tekib muidki küsimusi. Kas normatiivakti avaldamisel ajalehes *Izvestija* on üldse tähtsust rahvuskeelse liiduvabariigi jaoks? See ajaleht ilmub ju ainult vene keeles ja üksnes pästitilis on ka eestikeelne üleskutse "Kõigi maade proletaarlased, ühinege!" NSVLi Valitsuse normatiivaktid (määrused jt) ei ilmu aga üldse rahvuskeeltes.

Eesti Vabariigi õigussüsteemi võib peale õigusharude ja seadusandlusharude analüüsida veel ühest aspektist, ja nimelt normatiivaktide jõuastmest lähtudes. Normatiivaktide süsteemsuse sellel aspektil on eriline tähtsus õigusriikluse tagamisel. Paraku on sellele õigussüsteemi tahule teoorias pööratud põhjendamatult vähe tähelepanu. Siit ka selle õigussüsteemi tahu alahindamine õigusloome praktikas. Et see nii on suure idanaabri õigusteoorias ja õigusloome praktikas, on mõistetav ja seletatav asjaoluga, et aastate ja aastakümnete jooksul juurdunud nihilistlik, üleolev ja põlglik suhtumine õigusallikaisse kammitsetes ka õigusteoreetilise mõtte arengut ning õigusloomelist praktikat. Hoopis talumatu on aga normatiivaktide süsteemsuse selle tahu alahindamine praegu meil Eestis oma õigusriiki rajades.

Normatiivaktide tervikliku teooria väljatöötamisel oli Eesti Vabariigis saavutatud märkimisväärset edu. Erilised teened selles olid prof. Artur-Tõeleid Kliimani, kes teadlasena oli hinnatud kaugel väljaspool Eesti Vabariigi piire. Oleks lubamatu, kui me tänapäeval hakkaksime taas leiutama jalgratast, mille mudel oli meil juba olemas ning mis suurelt jaolt on kasutatav praegu-gi.

Teatavasti on üpris mitmesuguseid normatiivakte. Need aktid erinevad nii oma kehtejõult ja sisult kui ka neid kehtestanud organite poolest. Kummatigi moodus-

tavad nad tervikliku süsteemi. Ülesanne seisneb selles, et määratleda iga normatiivakti liigi koht selles süsteemis, spetsiifilised tunnused ja kehtejõud.

Normatiivakte nende kogumis võib graafiliselt kujutada püramiidina, mille tipuks on põhiseadus ehk konstitutsioon kui kehtejõult tugevaim. Kõik muud normatiivaktid on põhiseadusest madalama jõuga, peavad olema sellega kooskõlas ja selles mõttes konkretiseerivad nad põhiseaduse sätteid. Põhiseaduse tähtsus normatiivaktide süsteemis seisneb ka selles, et ta määrab kindlaks need riigivõimu organid, kes on volitatud kehtestama põhiseadusega võrreldes madalamajõulisi normatiivakte.

Mahult ei ole põhiseadus millegagi piiratud. Põhimõtteliselt on põhiseaduse abil lahendatavad kõik riigielu küsimused. Põhiseaduse kõrgeimajõulisusest tuleneb selle kehtestamise ja muutmise eriline kord. Õigusriigis ei ole mõeldav, et parlament või ka riigipea ehk valitsus nn hädaõiguse alusel (erakorralistes oludes või riikliku hädavajalikkuse tõttu) peatab põhiseaduse kehtivuse tervikuna või mõnedes osades kasvõi ajutiselt. Praktika näitab, et see viib omavoli, diktatuuri ja seadusetuseni. On mõeldav, et põhiseaduse kõrval kehtivad veel nn põhiseaduslikud seadused. Neid võib vastu võtta ja muuta samas korras mis põhiseadustki, kuid sisuliselt on sel puhul tegemist põhiseaduse normistiku jaotamisega kahe normatiivakti vahel. Põhiseadusliku normistiku säärane pihustamine ei ole otstarbekohane ega teeni seaduslikkuse kindlustamise eesmärki.

Jõu astmelt järgneb põhiseadusele vahetult seadus. Iseenesest võib seadusega lahendada üksnes neid küsimusi, mis ei ole arvatud põhiseaduslikku pädevusse.

On valdkondi, milles õiguslik reguleerimine peab toimuma nimelt seaduste, mitte aga nendest madalama jõuga normatiivaktide abil. Need valdkonnad määrab

kindlaks põhiseadus. Tavaline on, et näiteks maksusid, samuti kohtukorraldust, ka valitsemiskorda jmt valdkondi, reguleeritakse üksnes seadustega. Seaduste kõrval, mille vastuvõtmine vastavalt põhiseadusele on kohustuslik, on valdkondi, milles seaduste vastuvõtmine sõltub legislatiivorgani suvast.

Seadust iseloomustab kaks olulist tunnust. Esiteks on seadus normatiivakt. Järelikult sisaldab ta õigusnorme, s.t üldisi käitumisreegleid, kusjuures normiadressaadid — õigustatud ja kohustatud isikud — ei ole personaalselt nimetatud, ja teiseks — seadus on niisugune normatiivakt, mis jõu astmelt järgneb vahetult põhiseadusele. Seega on põhiseadus seaduse normatiivne baas. Mõistagi peab seadus olema seepärast kooskõlas põhiseadusega. Ta ei saa muuta põhiseaduse sätteid.

On soovitatav, et seadus kannaks ka nimetust "seadus". Kahjuks asendatakse meil väga sageli seaduse pealkirjas nimetus "seadus" kõikvõimalike muude terminitega. Olgu siinkohal toodud nende loetelu, mis pole küll kaugeltki täielik: "kodukord ehk reglement", "põhikirjehk põhimäärus", "eeskirjad", "juhtnõõrid ehk juhised", "alused" jt. Säärane asendamine on tarbetu ja eksitav, mistõttu tuleb sellest hoiduda. Küll aga ei ole põhjust vaidlustada terminit "seadustik" ulatusliku, tervikliku seadusandliku akti tähenduses. See termin asendaks ka nimetust "koodeks". Ta oli kasutusel Eesti Vabariigis iseseisvuse aastail (näiteks "kriminaalseadustik", "kriminaalkohtupidamise seadustik" jt).

Seaduste vastuvõtmine kuulub seadusandliku ehk legislatiivorgani pädevusse. Seda organit — parlamenti — nimetatakse meil praegu ülemnõukoguks. Seegi termin on ebasobiv, kuna viitab ülemus- ja alamusvahekorrale. Selgusetuks jääb aga, kes on ülemus ja kes alluv. Demokraatlikus riigis ei ole alamaid, vaid on kodanikud. Riigialamad olid isevalitsuslikus Vene impeeriumis.

Peale seaduste on parlament pädev vastu võtma ka üksikakte — korraldusi ja otsuseid. Need on küll õigusaktid, kuid neil puudub normatiivne iseloom, s.t nad ei sisalda üldkohustuslikke, impersonaalseid käitumisreegleid. Sellisteks parlamentaarseteks üksikaktideks on ametisse nimetamised ja ametist vabastamised. Halb on see, kui neid üksikakte nimetatakse seadusteks. Ei saa õigeks pidada ka seda, et otsustesse lülitatakse õigusnorme, mille koht on seaduses. Kahjuks on meil see praktika üsnagi levinud.

Seadustega ühejõulised on seadlused ja dekreedid. Ka seadlused ja dekreedid on normatiivaktid. Seadluste vastuvõtmine kuulub meil Ülemnõukogu Presiidiumi pädevusse. Seadluste ja seaduste samajõulisusest tuleneb, et seadlused võivad seadusi muuta või tunnistada nad kehtivuse kaotanuks. Nad võivad ka reguleerida valdkondi, milles varem seadused üldse puudusid.

Põhiseadus on ka seadluste normatiivseks baasiks ja selles mõttes ei erine seadlused seadustest. Kummatigi on täheldatav seadluste teatav madalamajõulisus seadustega võrreldes.

Seadluste kehtivus on provisoorne. Nimelt vajavad seadlused järgnevat kinnitamist Ülemnõukogu poolt.

Mõistagi on seadlustel koht normatiivaktide hierarhias seni, kuni riigivõimu organite esimeses ešelonis eksisteerib veel Ülemnõukogu Presiidium. Kui Presiidiumi kohale asub Vabariigi President, muutub seadluste vastuvõtmine ainetuks. Seadluste asemele astuvad presidendi kui riigipea dekreedid.

Dekreediõigus vajab iseseisvat käsitlemist, mis käesoleva artikli raamides pole võimalik. Üldteoreetilises plaanis on dekreete analüüsinud A.-T. Kliimann (vt *Administratiivakti teooria*, Tartu, 1932, lk 174–186). Vabariigi Presidendi dekrediõiguse ulatust Eestis oleme käsitlenud 1938. a ilmunud artiklis (vt *Õigus*, nr 8, 1938,

lk 360–367).

Olgu märgitud, et Vabariigi Presidendi dekreedid õigus Eesti 1938. a põhiseaduse järgi oli võrreldes Ülemnõukogu Presiidiumi õigusega vastu võtta seadlusi hoopis kitsapiirilisem. 1938. a põhiseaduse järgi võis Vabariigi President anda seadusi dekreedina üksnes Riigikogu istungjärkude vaheajal ning ainult edasilükkamatu riikliku vajaduse korral. Dekreedina vastuvõetud seadused saadeti istungjärgu alguseks Riigikogule, mis võis neid muuta või kehtetuks tunnistada. Põhiseaduses (paragrahv 99) sisaldus pikk loetelu seadusi, mida ei võinud dekreedina kehtestada. Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusandluse õigus ei ole sel viisil piiratud.

Teoorias eristatakse kolme liiki dekreete: dekreetseadused, erakorralised dekreedid ja hädadekreedid. Õiguse andmine dekreetseaduste kehtestamiseks tähendab tegelikult seadusandliku pädevuse ülekandmist riigipeale kogu ulatuses. Õigus anda dekreetseadusi on tegelikult antud NSVLi Presidendile. Hädadekreetidega on antud riigipeale õigus torpedeerida riigi põhikorda, sealhulgas peatada põhiseaduse kehtivus täies ulatuses või osaliselt. Eesti Vabariigis oli presidendil õigus anda erakorralisi dekreete. Tõepoolest, sellega sai president teatava seadusandliku pädevuse, mis aga ei anna alust väita, et president sellega muutus valitsemisorganist legislatiivorganiks. Seadusandlikku ja eksekutiivvõimu ehk valitsemis- või administratiivvõimu pole praktikas kunagi jäigalt lahus hoitud. Kui riigipeal tuleb õigusriigis tagada riigivõimuorganite kooskõlastatud tegevus, siis ei ole mõeldav, et ta suudaks seda ülesannet täita, kui ta ei oleks pädev teostama ka teatavaid legislatiivseid funktsioone.

Õiguspoliitiliselt võib dekreetide liike hinnata erinevalt. Riigipeale õiguse andmisest vastu võtta dekreetseadusi tuleks hoiduda. Selle õiguse sagedane kasutami-

ne õigusliku reguleerimise vahendina hakkab ähmastama legislatiiv- ja eksekutiivvõimu vahelist piiri. See aga kätkeb ohtu võimude lahususele rajatud õigusriiklusele. Veel suuremat ohtu õigusriiklusele kujutavad endast hädadekreedid. Just hädadekreetide abil, millega peataakse põhiseaduslikult tagatud poliitiliste õiguste kehtivus, puhastatakse tee diktatuurile. Siinkohal piisab, kui mainida Saksa Weimari vabariigi presidendi Hindenburgi hädadekreetide praktikat, mille abil upitati võimule Hitler.

Normatiivaktide hierarhias järgnevad seadustele (ja seadlustele ning dekreetidele) määrused. Seega on määrustel nii põhiseadusest kui ka seadlustest ja dekreetidest väiksem jõud.

Määruste allutatus seadustele ning ühtlasi seadlustele ja dekreetidele tähendab eelkõige seda, et põhiseadus sätestab, kellele delegeritakse määrusandlus. Toetudes aga üldisele põhiseaduslikule pädevusnormile, ei ole veel kellelgi õigust vastu võtta määrusi. Vahetult põhiseadusele toetuv normatiivakt ei ole määrus, vaid on seadus. Põhiseaduslik pädevusnorm määrusandluse kohta kehtib alati üksnes seaduse vahendusel.

Nagu öeldud, on vahetult põhiseadusele toetuv normatiivakt, mida seadus ei vahenda, seadus, mitte määrus, olenemata sellest, millist nimetust see akt kannab. Vahetult üldise põhiseadusliku pädevusnormi alusel määruse vastuvõtmine on lubamatu seepärast, et nüüsgugusel juhul usurpeeriks eksekutiiv- ehk täitevorgan legislatiivfunktsioonid ning seadusandlik võim oleks võõrandatud haldusele. Riigivõimu üksikute funktsioonide delegerimine on aga õigusriigis võimude lahususe printsiibi kehtivusel hüljatav.

Põhiseadus ja seadus reguleerivad määrusandlusõigust erinevalt. Põhiseadus määrab kindlaks üksnes nende isikute või organite ringi (riigipea ehk president,

valitsus või üksik minister), keda võidakse volitada määrusi andma. Keda ja missuguses ulatuses volitatakse määrust konkreetse seaduse kohaldamiseks andma, selle sätestab seadus.

Et määrus on normatiivakt, mis reguleerib seaduse kohaldamist, kohaldatakse aga konkreetseid seadusi, mitte seadusi üldse, siis üldjuhul peab iga seadus sisaldama nn delegatsiooninormi, mis volitab teatavat ametiisikut või organit andma määrusi selle seaduse rakendamiseks. Säärane delegatsiooninorm võib ära jääda üksnes siis, kui legislatiivorgan leiab, et üldjuhised seaduse kohaldamiseks pole vajalikud, või reserveerib endale õiguse selliste juhiste andmiseks, näiteks on arvamusel, et seaduse kohaldamisel tekkivad raskused on kõrvaldatavad tõlgendamise teel. Seaduste tõlgendamine on aga parlamendi prerogatiiv.

Tehakse vahet üldvolituse või generaaldelegatsiooni ja erivolituse või spetsiaaldelegatsiooni vahel. Üldvolitus annab õiguse seaduse kohaldamiseks vastu võtta mis tahes määrusi, ilma et need määrused oleksid oma mahult piiratud. Üldvolitus sõnastatakse umbes nii: "...määrusi käesoleva seaduse kohaldamiseks võib vastu võtta...". Spetsiaalvolituses näidatakse ka see küsimuste ring, mis lahendatakse määruses. Mõistagi peavad nii üld- kui ka erivolituse alusel vastu võetud määrused olema ranges kooskõlas seadusega, mille kohaldamiseks nad on vastu võetud.

Selles mõttes on eeskujulikult sõnastatud Eesti Vabariigi 1938. a põhiseaduse paragrahv 34, mis sätestab: "Vabariigi Valitsusel ja üksikuil ministreil on õigus anda määrusi seaduses ettenähtud ulatuses ja alusel".

Eesti Vabariigi õigusloomepraktikas oli määruse pealkirja järel alati näidatud määruse vastuvõtmise juriidiline alus viitega seadusele ja selle paragrahvile ning punktile, milles sisaldus määruse andmist õigustav delegat-

siooninorm. Tulevases Eesti põhiseaduses peab samuti olema selgelt ja juriidilise korrektsusega sätestatud, kes ja missuguses ulatuses on õigustatud määrust andma. Sellelt seisukohalt vajavad korrigeerimist ka mõned üleminekuperioodi seadusandlikud aktid, mis sätestavad Eesti ajutist valitsemiskorda.

Teoorias eristatakse kolme liiki määrusi ja nimelt määrusi *praeter legem*, *intra legem* ja *contra legem*.

Määrused *intra legem* konkretiseerivad rakendatava seaduse normistikku. Nad ei sisalda ühtki normi, mis ei ole subsumeeritavad rakendatava seadustiku normistikule. Määrused *praeter legem* reguleerivad valdkondi, mis seni on õiguslikult veel reguleerimata. Seega nad asendavad kooskõlas seaduses sisalduva volitusega täielikult seadusi. Määrused *contra legem* peavad küll olema kooskõlas seaduses sisalduva volitusega, kuid see volitus võib õigustada ka seadusi muutma. Mõistagi on õiguriigis, kus kehtib võimude lahususe printsiip, lubatavad ainult määrused *intra legem*. Seepärast tuleb tulevases Eesti põhiseaduses tagasi pöörduda määrusandlusõiguse piiritlemisel 1938. a põhiseaduse sõnastuse juurde, mis õigustas kehtestama üksnes määrusi *intra legem*. Väited, nagu võiks valitsus suvaliselt otsustada, kas kehtestada seadus või lahendada küsimus määrusandlikus korras, tekitavad ainult hämmeldust. Kummatigi võis kuulda ülemnõukogus peaministrit väitmas, et valitsus võib seaduseelnõu tagasi võtta ja kehtestada see määrusena.

Selgusele tuleb jõuda ka terminoloogias. Õigustloomes tuleb loobuda määruste tähistamisest mitmeti. Määruse kõrval võiks eluõigus olla vaid terminil "määrustik", tähistamaks analoogiliselt terminile "seadustik" ulatuslikku, kuid terviklikku seadusest vahetult madalamajoolist normatiivakti.

Eelnevaga ei saa piirduda. Eesti tulevases põhisea-

duses tuleks üldse anda selge kujutus kogu normatiivaktide hierarhiast, ära näidates organid, kes on õigustatud üht või teist normatiivakti vastu võtma.

Normatiivaktide püramiidi peavad peale määruste kuuluma ka juhendid kui määrusest madalamajõulised normatiivaktid, mille juriidiliseks aluseks saab olla vastav delegatsiooninorm määruuses.

Eesti tulevases põhiseaduses tuleks lahendada ka küsimus, missuguseid üksikakte — otsuseid, korraldusi või käskkirju — võib vastu võtta parlament, riigipea (president), valitsus või üksik minister. Ka selle küsimuse juriidiliselt korrektne lahendamine on õigussüsteemi kujunemise ja õigusriikluse tagamise seisukohast olulise tähtsusega.

Omaette käsitlemist vajavad omavalitsuste normatiivaktid, nende jõuvahekord omavahel ning keskorganite normatiivaktide suhtes, samuti omavalitsusorganite üksikaktid. Teoorias ega õigusloome praktikas ei ole nendele küsimustele pööratud vajalikku tähelepanu. Selles valdkonnas on palju ebaselgust ja vastakaid lahendusi.

10. III 1991

KAS AKADEEMILINE VÄLISTAB MERKANTIILSE?

Elvi Ulst

1.

Alljärgnevas on akadeemilise all mõistetud teadusega ja merkantiilse all majandusega seonduvat. Akadeemilisus seostub rahva teadvuses tarkade inimestega, väljavalitutega, mõistuse poolest õnnistatutega, kes söövad jumalate sööke ja joovad jumalate jooke. Enamlikus ideoloogias tõlgendati akademismi kui teaduse eemalolekut rahva elulistest huvidest, revolutsioonilisest võitlusest, "sotsialistliku ülesehitustöö" tegelikest ülesannetest. Akademismi vastu võideldi ja edukalt. Nõukogude Liidus likvideeriti akademism koos haritlastega, kellel oli akadeemiline mõtteviis, juba 1930. aastatel, Eestis 1940.–1950. aastatel.

Koos kommunistlikule ideoloogiale sobimatu akadeemilise intelligentsi väljasure(ta)misega kujundati ja kasvatati nõukogude pseudoakadeemiline intelligents. Organisatsiooniliselt olid selle aluseks NSV Liidu Teaduste Akadeemia, liiduvabariikide TAd, meditsiini-, arhitektuuri-, põllumajanduse, sõja- jpm akadeemiad, samuti ülikoolid jm kõrgkoolid. Kasvatustööd tehti kommunistliku partei ideoloogia vaimus, tema juhtimisel ja kontrollimisel.

Nii loodigi nõukogude akadeemiline intelligents, kelle iseloom ja omadused erinevad oluliselt akadeemilise intelligentsi mõistest selle traditsioonilises ja ülemaailmses tähenduses. Meie praeguse akadeemilise intelligentsi näoilme, mis reedab tema mõtteid, on paljuski sarnane

homo soveticus'e näoilmega. Sellele on oma pitseri vajutanud bolševistliku süsteemi vaesus ja inimvaenulikkus.

Kes on *homo soveticus*? Et me ühel või teisel määral *homo soveticus*'ed oleme, see on ajalooline paratamatus ja fakt, millest räägib meie elulaad, meie igapäevased tegemised, see, mida me tahame ja mida me ei taha. Nõukogude võimu tingimustes on *homo soveticus* kujunenud nii represseeritute kui ideeliselt "puhta" proletaariaadi järeltulijatest, nii talupoegadest kui haritlastest. Sovietismi taak on muidugi paikkonniti erinev. Eestis ja mujal läänepiiril on ta ühe inimpõlve võrra kergem.

Eesti rahva eesmarke on viimasel ajal jaotatud arengu- ja säilituseesmärkideks. Kolmas eesmärkide rühm on sovetismist vabanemine. Viimased eesmärgid erinevad riiklikul, omavalitsuslikul, ettevõtete ja isiksuste tasandil. Haridus ja teadus andsid olulise panuse *homo soveticus*'e kujundamisse, seepärast on just nende ülesandeks aidata inimestel uuenevas ühiskonnas vabaneeda sovetismist. Esmalt peab aga akadeemiline intelligents aitama iseennast, s.t vabanema millestki ja arendama neid jooni, mis on akadeemilisel haritlaskonnal mujal maailmas. See protsess toimub koos ühiskonna tervenemisega, kuid teadlane ei pea ootama, vaid tegema kõik enda tervendamiseks ja oma olukorra normaliseerimiseks. Selleks on tal vaja saada lahti vaesusest ja palujamentaliteedist, muuta oma töö isikliku rikkuse allikaks, rikastuda, saada lahti mõtteviisist "minust ei sõltu midagi", "mina ei saa midagi teha", anda oma isiklikele huvidele prioriteet kollektiivi ja ühiskonna huvide ees, sest ainult nii ollakse kõige kasulikum nii kollektiivile kui ka ühiskonnale, saada lahti harimatusest, hirmust välismaailma ja olude muutumise ees, õpitud abitusündroomist ja jaanalinnuhoiakust, otsida ja leida oma kolleegis ja naabris ainult positiivseid jooni, mitte teda kadestada ning tema rahakotti piiluda.

Haigel nõukogude ühiskonnal on hulgaliselt probleeme, mis teadlasi puudutavad küll uurimisobjektina, teadlast isiklikult aga mitte — moraali langus, kuritegevuse kasv, narkomaania, AIDS, looduse saastamine jpm. Mida rohkem võimekaid, terveid, tarku teadlasi, mida aktiivsemalt nad lülituvad ühiskonna päästmistöödesse, seda kiiremini jõuame välja majanduslikest ja sotsiaalsetest raskustest.

Probleem number üks on vaesus. Demokraatlikes ühiskondades leitakse, et teadustöö on raske töö ja nõuab pealegi teatud võimeid, seepärast peetakse otsustarbekaks hästi tasuda neile, kel on tulemusi selles töös. Ühiskond ei taha, et teadlane oma aega majandusmuredele kulutaks. See oleks raiskamine. Teadlase palk peab võimaldama tal lahedalt ära elada.

Nõukogude ühiskond ei ole kunagi teadlase tööd väärikalt hinnata osanud. Teadlast kui intelligentsi esindajat on ikka vastandatud nn töötavale rahvale, ja sisuliselt kehtis proletariaadi diktatuur kuni *perestroika*'ni, teatud modifikatsioonidega aga tänapäevani välja. Kuni 1948. aastani elas kõrgem akadeemiline seltskond suhteliselt hästi. Tsaariaegne intelligents oli likvideeritud. Akadeemiline kraad oli vähestel ja neile vähestele maksti 3–6 korda rohkem kui keskmisele töölisele. 1948. aastal alandati professorite palka, kuid säilis märgatav vahe keskmise töölise, teaduskandidaadi ja teadusdoktori palga vahel. Seega säilis ka akadeemilise kraadi taotlemise stiimul. Aasta-aastalt stiimuli mõju vähenes. Statistika aastaraamatu põhjal moodustas NSV Liidus 1940. aastal tööstuses töötaja keskmine palk teaduses töötaja palgast 72,4 protsenti, 1970. aastal aga juba 97,4 protsenti. Eesti kohta on vastavad andmed avaldatud alates 1960. aastast. Neist selgub, et proletariaadil on siin olnud majanduslik prioriteet teadlaste ees juba algusest peale. Tööstuses oli aastatel 1960–1975 keskmine kuu-

palk ca 12 rbl kõrgem kui teaduses ja teadusteeninduses.

Pärast 1978. aastat, kui läksid moodi mitmesugused eksperimendid tööstuses ja põllumajanduses, eriti aga seoses *perestroika* algusega, hakkasid palgad nn tootlikes tegevusharudes nii kiiresti kasvama, et teadus jäi kaugele maha. Temast tagapool tulid haridus, tervishoid ja kultuur. Vastavalt kujunes ka erialade prestiižikuse skaala, arenes ja süvenes vaimsure ja akadeemilisuse devalvatsioon.

Statistika andmetel kulutati 1988. aastal rahvatulust teadusele Eestis 1,8 protsenti, NSV Liidus aga 5,6 protsenti.¹ Arvestused ei ole muidugi täpsed. Oma rolli mängib rahvatulu arvutamise kord, hinnasüsteem jpm. Selge on aga see, et keskmine ülikooli- või instituuditeadlane saab meil vähem palka ja on tehniliselt kehvemini varustatud kui N. Liidu sõjalisi tellimusi täitvas teadusasutuses, samal ajal kui keskmine tööline Eestis on pretensioonikam ja elab paremini kui NSVLs keskmiselt. Niisugustes tingimustes on täielik ime, et meie teadust hinnatakse paljudel aladel maailmatasemel olevaks.

Eestis oli 1989. a 7106 teadustöötajat, neist 356 teadusdoktorit ja 3054 teaduskandidaati, professoreid oli 250, dotsente 949. Halb märk on see, et üle 4/5 teadusdoktoritest ja ligikaudu pooled teaduskandidaadid on üle 50 aasta vanad. Teadlase prestiiži langus on kahjustanud järelkasvu. Teine halb märk on püramiidi liiga kitsas alus. Akadeemilise kraadiga ja kraadita teadustöötajate suhe on 1:1. Põhjus: kraadita töötajate närväärselt madal palk, ebaotstarbekas palgakorraldus. Need mängivad olulist osa teadustöötaja sotsiaalse seisundi kujunemisel. Kuid ka see, kuivõrd on teadusse pürgival noorel inimesel merkantiilseid kalduvusi. Tal

¹Vahe võib tuleneda sellest, et Eestis asuvaid harukondlikke teadusasutusi finantseeriti N. Liidu celarvest. *Toim.*

peavad need olema. Teisiti lihtsalt ei saa.

Kui 1960. aastatel viidi isemajandamisele paljud TA instituudid ja hakati kõrgkoolidel lubama sõlmida lepinguid ettevõtetega, siis vaatasid mitmed akadeemiliselt meelestatud inimesed sellele viltu ja pidasid seda teadlase eetikaga sobimatuks haltuuraks, milleni nemad ei lasku. Lepinguline töö oli haltuura selles mõttes, et ta oli tavaliselt rahateenimise otstarbel tehtav kõrvaltöö, kuid sageli ka selles mõttes, et see oli oskamatu töö. Lepingute maht siiski kasvas. 1988. aastal kulutati Eestis teadusele ja teaduse teenindamisele 71 miljonit rbl. Sellest saadi ENSV eelarvest ainult 26,3 miljonit rbl (37 protsenti), suurem osa (63 protsenti) hangiti merkantiiilsete võtetega peamiselt ettevõtetelt ja organisatsioonidelt (62,5 protsenti) ja väike osa (0,5 protsenti) ka otseselt NSVL eelarvest.

Kuigi lepingute süsteem oli ja on küllaltki teadlasevaenulik, aitas ta teadlastel rasked ajad üle elada ja jõuda enam-vähem normaalses toitumuses tänasesse päeva. 1960. aastatel läksid lepingutesse eelkõige noored teadlased ja noorte kaudu ka vanemad. Näiteks aspirandi 80- kuni 150-rublase stipendiumi puhul oli 1/2 kohaga lepinguline töötamine ja sellest saadav 70 rbl igakuist sissetulekut tol ajal küllaltki olulise tähtsusega.

Huvi lepingute vastu tõstis seegi, et sobiva lepingu sõlmimine garanteeris kandidaadi- või doktoridissertatsiooni kaitsmiseks vajaliku juurutustõendi saamise. Lepingust osavõtt oli kasulik eelkõige kraadiga inimestele, sest töötasu oli tunduvalt kõrgem, seepärast lülitusid ajapikku kõrgkoolides lepingulisse töösse kõik, kellel selleks oli võimalust ja viitsimist. Teadlase sissetulek piiritleti seega ligikaudu 1,5 tasumääraga.

Kas see parandas teadlase sotsiaalset seisundit? Ei. Pigem kompenseeris see palgalisa vahepeal arenenud inflatsiooni ja vähendas teadlase ning töölise elatustaseme

vahet. Teadlase ühiskondlik prestiiž langes endiselt.

Noori mõjustas teadlase haletsusväärne sotsiaalne seisund mitmeti:

1) väikesearvuline andekate entusiastide grupp pürgis teaduse kõrguste poole loobudes normaalinimlikest vajadustest. Viimaste rahuldamine lükatakse akadeemikuks saamise ajale. Mõnikord niisugune inimene saabki akadeemikuks ja siis saavad sellest kasu tema lapselapsed ; sellest rühmast tulevad tippteadlased, kellele teadus on hobi ja kes on nõus tegelema ainult oma hobiga;

2) realistlikult mõtlev andekas ja töökas noor pürgis teadusse ainult siis, kui tal oli keegi, kes aitas teda ja tema peret kuni kraadi kaitsmiseni ülal pidada. Lisasissetuleku hankimiseks tegeldi lepingulise tööga, kasvatasti söödapeeti, tehti ehitustööd. Vähem töökad loobusid teaduslikust tööst ja siirdusid parematele jahimaadele. Ka selle rühma meelistegevuseks on teaduslik töö, kuid erinevalt esimesest rühmast on nad nõus kasutama kõiki võimalusi, et teenida raha ja luua endale ning oma perekonnale normaalne elatustase. Sellel rühmal on nii ideid kui ka ettevõtlikkust. *Perestroika* tingimustes, kus päev-päevalt tuleb juurde võimalusi lääneriikides ringi vaatamiseks, avarduvad selle rühma valikuvõimalused. Erinevalt esimesest rühmast, kes arenenud riiki sattudes tuleb sealt tagasi tunduvalt targemana (olles kulutanud raha oma eriala teaduse saavutustega tutvumiseks või laboratooriumides töötamiseks), saabub teise rühma esindaja tagasi niisama targalt, kuid see-est autoga või mõne muu likviidse varaga, mida annab siin kinnisvaraks muuta. Varakult saavutab see teadlasrühm vähem andekate keskkoolikaaslastega samaväärse sotsiaalse seisundi, kuid 5 kuni 10 aastat hiljem. Akadeemilist kraadi kaitseb ta sageli hiljem kui esimene rühm. See pole aga reegel, sest esimesel rühmal võib kaitsmine venida liigse põhjalikkuse ja akadeemilisuse pärast niisama palju kui

teisel merkantiilsuse pärast;

3) need, kes on hõivanud kohad akadeemilises sfääris sel lihtsal põhjusel, et kohad on olnud vabad, kuna esimesest rühmast ei ole jätkunud nende täitmiseks ja teise rühma omadustega noorte hulgas ei ole olnud küllaldasel määral teadlaseks saada soovijaid. Konkurentsi puudumine on riigimonopolistlikule sotsialismile iseloomulik nähtus, mis avaldub kõikidel, eriti aga vähetasuvatel tegevusaladel. Kolmandat rühma iseloomustab see, et neil pea ei löika nii hästi kui esimesel ja teisel rühmal. Sõltuvalt sellest, kas inimene hindab oma võimeid ja võimalusi reaalselt või mitte, millised on tema ambitsioonid, kui töökas või laisk ta on, kujuneb selles rühmas palju erinevaid käekäike enesetapjatest teaduskarjeristideni välja. Siia rühma kuuluvad nii teaduse töökad mesilased, kes teevad elupäevad madala palga eest hoolsalt tööd, kui ka need, kes saavad palka töö käimise, mitte töö tegemise eest. Häda teadusele seal, kus eestvedaja kohal on selle rühma inimene. Ta komplekteerib meeskonna omasugustest või veel võimetumatest ja võib panna teadusala pikkadeks aastateks kiratsema.

Arengueesmärke silmas pidades peab riiklik teaduspoliitika olema nii korraldatud, et võimete ja eeldusteta teadustööle sattunud inimesi oleks võimalikult vähe. Teaduses on vaja luua tingimused, mis vastaksid andekamate nõuetele ja tõstaksid teadustöö prestiiži. Lootust annab palkade tõstmine. Meie riigi ja rahva vaesuse juures ei saa aga see olla küllaldane. Teadlastele on vaja vabamaid täiendava teenimise võimalusi, kui seda on praegune lepingute süsteem.

Ametlikkusel ja tsentraliseeritud plaanimajandusel põhineva eelarvelise finantseerimisega ja sellest tuleneva teaduse ametkonnasisese isoleerumisega võrreldes oli lepingute süsteem kahtlemata tubli samm edasi teaduse lähendamisel tootmisele ja praktilisele elule. Pole tead-

lase süü, et ta sellega kaotas suure osa oma sõltumatus-
sest, hakkas tegema teadustööd vastavalt tellija soovile
(põhimõttel: kes maksab, see tellib muusika), muutus
plaani orjaks, avastas, et aruanne on tähtsam kui te-
gelik töö, muutus apaatseks käsutäitjaks, kaotas huvi
oma töö tulemuste vastu. Viimasesse seisundisse jõuti
tavaliselt pärast korduvaid närvesöövaid lahinguid oma
töö tulemuste elluviimise eest, peaga vastu müüri jook-
mist ja kolleegidest kadestajate heatahtlikke soovitusi,
et jäta jamps. Lepingute süsteem täiustas formalismi ja
toitis bürokraatiat teaduses, seepärast tuleb eelarvamu-
sega suhtuda andmetesse teadussaavutuste juurutami-
se, praktilise rakendamise ja majandusliku efektiivsuse
kohta. Lepingulise teaduse silmanähtav efekt on meie
tehnicateaduse arengutase.

Lepingute süsteem tõstis tunduvalt teadusorganisat-
siooni tähtsust vahendite ümberjaotajana. Tänu sellele
süsteemile on saanud võimalikuks pidada hinges mit-
meid rahvusteadusi, arendada fundamentaaluuringuid
ja hankida aparatuuri, kuid olemuselt oli see süsteem
ehtnõukogudelik — esiplaanil suure kollektiivi huvid ja
alles viimases järjekorras teadlane, töö tegelik tegija.
Meenutagem: leping sõlmiti tellija ja teadusasutuse va-
hel, lepingu täitjate palgafondi osatähtsus lepingu sum-
mas määrati mõnel aastal alla 30 protsendi. Kokkuvõt-
tes jõudsid bürokraatia, formalism, peremehetus, tööta-
ja võordumine oma töö resultaadist ja töö tegija kõige
jultunum ekspluateerimine teadusse just lepingute süs-
teemi kaudu. Otsustav osa teadlastest on selle süstee-
miga täiesti rahul. Või kui ei, siis palgafondi protsendi
mõninga tõstmise ja väikese preemiaga on jälle võimalik
rahulolu saavutada. Hoopis rohkem kütavad kirgi üles
need noored, kes ei ole nõus 70 rubla eest kuus täitma
teadusorganisatsiooni ühiskassat, moodustavad koope-
ratiive ja ettevõtteid, müüvad oma võimeid ja oskusi

vabaturul kujunevate hindadega nagu kaupa, tahavad rikastuda, spekulcerivad, on merkantiilsed.

Spekulcerimine on teadagi seadusega keelatud, see pärast seostagem teaduse tulevik Eestile kasuliku ja perspektiivse ning teadlasele eluliselt vajaliku merkantiilsusega.

2.

Merkantiilne tuleneb ladinakeelsest sõnast *mercantia* — eesti keeles 'kaubandus'. Mercurius polnud mitte ainult kaubanduse kaitsja, jumalate käskjalg, teede ja oraatorite jumal, vaid ka kariloomade kaitsja. Kariloomad ju käibisid vanas Roomas valuutana. Kas pole selles Mercuriuse funktsioonide loetelus midagi niisugust, mis tänapäevases kontekstis lubaks siia lisada informatsiooni ja kommunikatsiooni, mille vaeguse all meie akadeemiline seltskond suuresti kannatab? Võibolla on ka amerkantilisus ja pseudoakadeemilisus selle haiguse sümptomideks, mida meie ühiskond ja teadlaskond praegu põevad?

Merkantilism oli majanduspoliitiline suund ja ühtlasi seda suunda põhjendav majandusteaduslik õpetus, mis tekkis XVI sajandil ja modifitseerituna leiab rakendamist veel tänapäevalgi. Merkantilistid taotlesid oma maa kaupade väljaveo soodustamist ja sisseveo tõkestamist kõrgete kaitsetollidega. Seda aga tehakse ju praegu (seal, kus kaupa on) ja Eestigi loodab jõuda uuesti nende riikide hulka, kes niisugust poliitikat ajavad.

Merkantilistid taotlesid aktiivset kaubandusbilanssi. Meie ka. Ja seda taotleavad kõik, nii kapitalistlikud kui ka sotsialistlikud riigid.

Merkantilistid arvasid, et rikkus on raha (kuld, hõbe) ja nägid rikkuse allikat käibesfääris. See on punkt, mille pärast Marx ja tema järelkäijad (kuni nõukogude majandusteadlasteni) kritiseerivad merkantilismi, kuigi vastuargumendid on tegelik elu juba ammu tühistanud.

Nimelt nägid ka marksistid rikkuse allikat väga kitsalt, piirates selle tootmissfääriga. Siit see tööliklassi ületähtsustamine kapitalismi hauakaevajana, proletariaadi diktatuuri idee, kommunistliku partei juhtiv osa ühiskonnas ja kõik, mis sellest pärast tuli meie enda tänase päevani välja.

Tänapäeva noortel on raske aru saada, kuidas ikkagi sai võimalikuks Nõukogude Liidu taolise, oma rahvast vihkava riigimonstrumi tekkimine. Kus olid siis teadlased, miks nad ei kritiseerinud Marxi teooriat? Marxi kritiseeriti juba tema eluajal ja ka hiljem, ainult et me oleme nii harimatud, et võrdsustame Marxi vaimusüntesed Piibli kümne käsuga.

Marxi kritiseerib näiteks Mihhail Bakunin, kes elas aastatel 1814–1876. Juba 120 aastat tagasi oskas see mees maalida täiesti realistliku pildi meie olevikust ja nõukogude ajaloost. Et see niimoodi lähebki, seda ta muidugi ei uskunud. Aga tsiteerigem Bakuninit. Proletariaadi diktatuuri kohta kirjutab ta oma raamatus *Riiklus ja anarhia*: “Marksistid lohutavad mõttega, et see diktatuur on ajutine, lühiajaline. Kuid ühelgi diktatuuril ei saa olla muud eesmärki kui enda alalhoidmine, sest iga funktsioneeriv aparaat püüdleb ikka enesesäilitamise, mitte enesehävitamise poole.” Selle tsitaadi lõpp oleks nagu tänapäeva juhtimisteaduse ABCst pärit.

Liigagi täpselt ennustas Bakunin tsentraliseeritud käsumajanduse ja parteilise bürokraatia tekkimist. Ta kirjutab: “Marxi järgi rahvas mitte üksnes ei tohi seda [riiki] lammutada, vaid vastupidi, peab seda tugevdama ning selle niisugusel kujul andma oma heategijate ja õpetajate, kommunistliku partei juhtide, s.t hr Marxi ja tema sõprade käsutusse, kes hakkavad teda omamoodi vabastama. Nad võtavad valitsemisohjad kindlatesse kättesse, sest võhiklik rahvas vajab suurt hoolt, loo-

vad ühtse riigipanga, kuhu koondub kogu kaubanduslik-tööstuslik, põllumajanduslik ja isegi teaduslik tootmine [---] neid [rahvast] hakkavad käsutama riigiametnikud, kes moodustavad uue privilegeeritud seisuse." Ja nii see üldjoontes läkski.

"Anarhias Proudhoni järgi" kirjeldab Bakunin maa-harijate töö tsentraliseeritud administreerimist tulevases kommunistlikus riigis. See riik, kirjutab ta, "teeb oma bürokraatidele ülesandeks maaharimist juhtida ja talupoegadele palka maksta, mis viib kõige hirmsama korralageduseni, kõige haletsusväärsema paljaksriisumiseni ja kõige ilgema despotismini." Siin Bakunin muidugi eksis rängalt. Ta ei näinud ette, et palgamaksmist ei tulegi, et inimesed näljutatakse surnuks, et tekivad vaheetapina Pavlik Morozovid ja hiljem *homo soveticus*'ed, kes on nii sõnakuulelikud, et on valmis oma poojale nõõri ulatama ja laulavad surma minnes tänulaule piinajatele ning au kolhoosikorrale.

Bakuninit peetakse anarhismi isaks. Enamlik ideoloogia mõistab anarhia all kaost, suurt korralagedust, mida *homo soveticus* kardab samuti nagu turumajandust.

Tegelikult seadsid anarhistid oma peaesmärgiks inimese vabastamise mis tahes võimu vägivallast, vabadust aga käsitasid selle protsessi eesmärgi ja vahendina. Bakunin juhtis tähelepanu sellele, et vaba ühiskonda juhatakse "alt üles". Meie ei ole vaba ühiskond. Meil on vaba ühiskonna antipood, millest tuleb vabaneda. Valitsus saab "ülalt alla" luua ainult eeldusi ja kõrvaldada mõningaid välistakistusi. Valitsuse majanduspoliitika jääb, nagu ka haridus-, teadus- ja kultuuripoliitikagi deklaratsiooni tasemele, kui "all" ei hakka tegutsema soveticismist vabanenud inimene.

UUTE TEEDE OTSINGUL

Välispoliitilise kriisi algus Eesti Vabariigis

Ago Pajur

BALTI RIIKIDE KOLMIKLIIT

Balti kolmikliidu idee kujunes 1920. aastate keskel, kui selgus, et lähemal ajal ei õnnestu luua ei Baltoskandia ühendust, *cordon sanitaire*'i ega viie Balti riigi liitu (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola). Et Eesti ei jääks maailma areenile päris üksi, hakati taotlema väikese Balti liidu loomist, kuhu kuuluksid kas Eesti, Läti ja Leedu või Eesti, Läti ja Poola. Mõistagi ei võinud sellisesse allianssi kuuluda korraga Leedu ja Poola, mistõttu poliitikutel tuli teha valik, kumba maad eelistada.

Paraku kerkisid esile lahkarvamused. Ühed, sh kõrgemad sõjaväelased ja eriti kindral Laidoner, pooldasid lähemat koostööd Poolaga, mis Eesti ja Lätiga võrreldes oli suurriik ning millelt välisagressiooni puhul võinuks loota reaalselt relvaabi. Ühendas seegi, et nii Eesti kui Poola nägid võimalikke vaenlasi N. Liidus ja Saksamaas ning otsisid oma julgeoleku alust nende kahe suurvõimu vahel balansseerides. Ka Poola valitsus suhtus kolmikliidu ideesse positiivselt ja püüdis leida lähenemisteed Eestile-Lätile.

Algus eelmises numbris.

Leeduga liitumist pidas see osa poliitikutest lausa ohtlikuks, nähes Leedus Vahe-Euroopa destabiliseerivat faktorit. Nende väiteile andsid alust Leedu korraldamata suhted Vilniuse ja Klaipeda küsimustes, Smetona—Voldemarase pooldiktaatorlik valitsemisvorm siseriigis ning Leedu kahtlaselt hea läbisaamine Moskva ja Berliiniga. Sõjaväelased lisasid veel ühe olulise argumenti: Leedult pole relvakokkupõrgete puhul oodata mingit märkimisväärset abi.

Teine suur grupp Eesti poliitikuid pidas aga ohtlikuks just liitumist Poolaga. Peamiselt kardeti Poola suurriiklikke ambitsioone ja võimalikku domineerimistahet liidus endast väiksematega. Väideti ka, et Poola oma korraldamata sisemiste suhete ja mitmete välispoliitiliste probleemidega ei ole Euroopa rahule sugugi väiksemaks ohuks kui Leedu.

Olukorda komplitseerisid veelgi vastandlikud välismõjud: kui Prantsusmaa oli seadnud eesmärgiks Baltimaade sidumise Poolaga ja sedamööda nende tõmbamise oma poliitika sõiduvette, siis Inglismaa eelistanuks näha Eesti—Läti—Leedu kolmikliitu. Saksamaa ja N. Liit olid arusaadavatel põhjustel hoopiski igasuguste koonduumiste vastu Baltikumis, pidades Eesti—Läti—Leedu liitu siiski väiksemaks paheks kui kahe esimese ühinemist Poolaga.

Eestlaste omavahelistest vaidlustest olulisemaks taastuseks koostööle Leeduga oli viimase juhtivate ringkondade suhtumine põhjanaabritesse. Nii peeti Eestit Poola “vasalliks” ja Lätit “järjekindlusetuks kõikujaks”, kellele lähenemine võiks viia Leedu “alasi (Poola) ja haamri (Eesti—Läti) vahele”. Peamiselt kardeti, et Poola võib Eesti ja Läti kaasabil läbi suruda oma tahtmise Vilniuse küsimuses. Et Balti riikide koostöö võiks olla Vilniuse tagasisaamisest olulisem, seda ei pidanud Leedu tollane valitsus mõeldavaks.

Muudatused leedulaste suhtumises hakkasid ilmne-
ma alles pärast Augustinas Voldemarase kõrvaldamist
pea- ja välisministri kohalt 1929. aastal. Uus välismi-
nister Dovas Zaunius kinnitas küll endise orientatsioo-
ni püsimist, ent muutuvate olude vastu ei saanud te-
magi. 1930. aastate alul ilmnesis selgesti tundemärgid
Leedu—Saksa suhete jahenemisest ja Kaunase—Moskva
majandussidemete nõrgenemisest. Seepärast leidis opo-
sitsioonilistes ringkondades üha enam pooldamist mõte
Eesti—Läti—Leedu koostöö vajalikkusest.

Esimesed sammud uuel teel astuti 1930. a, kui koh-
tusid ja sõlmisid omavahelisi lepinguid mitu Eesti ja Lee-
du eraorganisatsiooni. 15. jaanuaril 1931. a kirjutati aga
alla Eesti—Leedu ajutisele kaubalepingule. Sel puhul
konstateeris saadik Kaunases Heinrich Laretei: "Lepin-
gu allakirjutamine on loonud Leedus meeolelu Eestiga
koostööks. [...] Tuntavalt on tõusnud huvi Eesti sünd-
muste vastu ja on unustatud omaaegsed arusaamatu-
sed." (ERA, f 957, n 13, s 410, l 317.) Järgnevadki
märgid andsid põhjust optimismiks: nii Tallinnas kui
Kaunases loodi Leedu—Eesti Ühing, Leedu raadios kor-
raldati öhtu Eesti-teemaliste kõnede ja eesti muusikaga,
valitsuse häälekandja *Lietuvos Aidas* kõneles korduvalt
Eestist, tehes seda senisest märksa sõbralikumal toon-
is (ERA, f 957, n 13, s 410, l 414). Õnnetuseks oli
suhete soojenemine märgatav ainult seniste vahekorda-
de külmuse foonil. Mingeid võimalusi Balti liiduks ei
avanenud ning valitsuses oldi endiselt Eestile ja Lätile
lähenemise vastu.

1933. a ilmnis pööre Eesti ja Läti suhtumises oma
lõunanaabrisse. Nähes natside võidulepääsus Saksamaal
ohtu *Drang nach Osten*'i jätkamiseks, hüljati Tallin-
nas ja Riias senine ettevaatus ja passiivsus ning asuti
propageerima kolmikliitu Leeduga (Arumäe 1979: 79–
81). Põhjuseks võis olla ka teiste Euroopa väikeriikide

üleminek äpardunud kollektiivse julgeoleku ideelt regionaalsete liitude loomise teele — sündisid ju ligilähedast samal ajal Balkani *Entente* ja Oslo grupp. Pealegi muutus teise võimaliku liitlase — Poola — välispoliitiline orientatsioon kõikuvaks: aastail 1932–1933 toimus märgatav lähenemine N. Liidule, sellele järgnes 1934. a alguses aga kaldumine Saksamaa sõiduvette. Selliste manöövrite tagajärjel pidid senised Poola orientatsiooni pooldajad Eestis taanduma. Ainumõeldavaks liitlaseks jäi Leedu. Kahtlemata mõjutas Eesti poliitika aktiivseerumist ka Lääne suurriikide (Suurbritannia, Prantsusmaa, Itaalia) seisukohtade ühtlustumine.

1933. a kevadel pöördus saadik Kaunases Johannes Leppik oma raportites korduvalt Balti kolmikliidu teemaatika juurde. Ta leidis, et viimaste aastate jooksul on nimetatud idee ajanud Leedus jõudsalt juuri ja leidnud hulga pooldajaid. Nüüdseks rääkivat liidust soosivalt peale opositsiooniliste väljaannete ka erapooletu ajakirjandus. Ent valitsuse ametlik seisukoht pole muutunud, pigem vastupidi: sellest ajast peale, kui Eesti ja Läti asusid tegema aktiivset propagandat kolmikliidu kasuks, ollakse sellisest pealetükkivusest tõsiselt häiritud ja umbusklikud. Seetõttu hoiatas J. Leppik väga tõsiselt kiirustamise eest. Ta soovitas kooskõlastada oma mõtted liidu asjus lätlastega, kuid mitte mingil juhul esineda konkreetsete avaldustega leedulaste ees, sest see võivat põhjustada vaid jäika äraütlemist. Tulevat oodata, kunas opositsiooni kindlad veendumused kolmikliidu vajadusest jõuavad ka valitsuseni ning siis Leedu enese poolt algatatakse Balti riikide koostöö küsimus. Kõikide märkide järgi, oletas J. Leppik, ei või selleks enam palju aega kuluda (ERA, f 957, n 13, s 410, l 414; s 538, l 20, 22, 28–30 jt).

J. Leppiku nõuandeid võeti Välisministeeriumis tõsiselt. 31. märtsil kirjutati kõigile välisesindajaile mõel-

dud ülevaates: "...on selge, et Leedu valitsevate ringkondade poliitilistes vaadetes ei ole sündinud mingisugust muutust, mis lubaks oletada, et praegusel momendil olukord soodsam on liidu teostamiseks, kui senini ja et see suuremaid tagajärgi võiks anda. Selle olukorraga arvestades ei ole ministeeriumi poolt astutud mingisuguseid samme Balti liidu loomise uuesti päevakorda võtmiseks. Alata aktsiooni, juba ette kindel olles eitavates tagajärgedes, võib kasu asemele ainult kahju tuua." (ERA, f 957, n 13, s 644, l 1-2.)

Nõnda arvasid Eesti Vabariigi välispoliitika tegelikud teostajad. Samal ajal oli aga Eestis käimas ulatuslik propagandakampaania Eesti—Läti—Leedu ühistöö kasuks. Selleteemalisi kirjutisi leidis kõigis suuremates väljaannetes, poliitikud kõnelesid sellest rahvakoosolekutel ning Riigikogu väliskomisjonis süüdistati Välisministeeriumi juhtkonda liigeses passiivsuses suhete arendamisel Leeduga (ERA, f 957, n 13, s 631, l 46). Sel korral õnnestus diplomaatidel siiski rahulolematuid veenda oma tegevuse õigsuses. Läks korda koguni saavutada kokkulepe ajakirjanikega, kes lubasid Balti liidu probleematikat käsitleda senisest tagasihoidlikumalt.

Seevastu tegi üha enam muret lätlaste aktiivsus. Läti avalik arvamus tugevdas survet valitsusele ning Tallinnas kardeti tõsiselt mõne läbimõtlematu sammu astumist lõunanaabrite poolt. 16.–18. veebruaril 1934. a leidis Riias aset Eesti ja Läti välisministrite kohtumine. Selle käigus kirjutati alla 1. novembril 1923. a sõlmitud Eesti—Läti liidulepingu täiendatud variandile, millega anti kolmandatele riikidele võimalus kokkuleppega ühinemiseks. Ühtlasi lubati mõlemalt poolt, et ei astuta mingeid aktiivseid samme kolmikliidu loomise suunas (ERA, f 957, n 13, s 764, l 2-3). Samal ajal lansseeriti J. Leppiku kaudu Kaunases mõtet, nagu oleks Eesti avalik arvamus järk-järgult kaotamas soovi teha Leedu-

ga tulevikus tihedamat koostööd, kuivõrd Skandinaavias kasvavat Eesti-sõbralikud meeleolud (ERA, f 957, n 13, s 744, l 44).

Äraootav taktika koos oma ükskõiksuse demonstreerimisega näis kandvat vilja, ehkki Leedu välispoliitika muutumise tegelikud põhjused olid märksa tõsisemat laadi. Poola edu oma suhete korraldamisel kahe suure ja ohtliku naabrina — N. Liidu ja Saksamaaga — jättis Leedu riigijuhid ilma neist tugedest, mille abil oli loodetud lahendada Vilniuse küsimust. Vähemalt teoreetiliselt tekkis koguni oht, et Poola lepib N. Liidu ja/või Saksamaaga kokku, tehes seda Balti riikide, eeskätt muidugi Leedu arvel. Seega osutus Leedu isoleerituks ning tekkis vajadus leida kiiresti uus toetuspunkt. Mingeid muid võimalusi Eesti—Läti—Leedu ühenduse kõrval aga polnud. Seetõttu anti 25. aprillil 1934. a Leedu saadikute poolt Tallinnas ja Riias üle memorandum, milles kõneldi vajadusest “lähemalt koordineerida oma poliitikat kolme Balti riigi — Eesti, Läti ja Leedu vahel” (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 26).

Kuuldused Balti riikide võimalikust lähenemisest põhjustasid ärevust Poolas — näidanuks ju selle teate tõeks osutumine selgesti, et Poola on Balti liidust kõrvale jäänud. 6. mail kutsus Poola välisminister Józef Beck enda juurde Eesti saadiku Kaarel-Robert Pusta ning teatas, et Poola valitsus ei soovi praegu näha tugeva Eesti—Läti—Leedu bloki moodustumist (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 44).

Poolakate umbusku ei suutnud täielikult hajutada ei K. R. Pusta ega 22. mail spetsiaalselt Varssavisse lennanud välisminister J. Seljamaa ja ministri abi H. Laretei, kes kohtusid kogu Poola kõrgema juhtkonnaga. Saavutati siiski kompromiss: Poola tõotas, et ei tee takistusi kolmikliidu loomisele, Eesti lubas, et ei toeta Leedut Vilniuse küsimuses ning aitab igati kaasa Leedu ja Poola

suhete normaliseerimisele (Arumäe 1979: 94–95).

Poolakate kartused olid asjatud — tugevat sõjalis-poliitilist liitu Tallinnas ei taotletudki. Ehkki Välisministeeriumis leiti, et Leedu ettepanekut ei tohi jätta tähelepanuta ega suunata “diplomaatiliste läbirääkimiste formaalsesse sängi”, sest see oleks vastuolus avaliku arvamuse ja Lääne suurriikide soovitustega, peeti endiselt silmas ka Poola seisukohti, ning, mis peamine, ei oldud veendunud Leedu koostöotahte tõsiduses. Seepärast otsustati 7.–8. mail Riias toimunud nõupidamisel Eesti välisministri abi Heinrich Laretei ja Läti Välisministeeriumi peasekretäri Vilhelms Muntersi vahel teha Leedule ettepanek ühineda 17. veebruaril alla kirjutatud Eesti ja Läti vahelise liidu korraldamise lepinguga, mitte aga 1923. a kaitseliidu kokkuleppega. Sel viisil arvati olevat võimalik astuda tihedamasse kontakti Leeduga, irriteerimata tugeva kolmikbloki loomisega Poolat, Saksamaad ja N. Liitu (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 44–45).

1934. a mais algasid Eesti—Läti—Leedu läbirääkimised, mis osutusid küllalt raskeks ja venisid sügise alguseni. Põhiprobleemiks kujunesid, nagu võiski arvata, Vilniuse ja Klaipeda küsimused. Leedu lootis, et Eesti ja Läti toetavad tema nõudmisi Poola ja Saksamaa vastu, Riias ja Tallinnas ei tahetud sellest aga kuuldagi. Tänu järjepidevusele õnnestus Eestil-Lättil viia lepingusse ja sellega kaasnevasse lisadeklaratsiooni sätted, mis kindlustasid võimaluse jääda Leedu—Poola konfliktides erapooletuks (Ridala 1980: 44).

Ametlikult vormistati läbirääkimiste tulemused kolme Balti riigi välisministrite Riia konverentsil, kus 30. augustil 1934. a parafeeriti tulevase kokkuleppe tekst; lõplik allakirjutamine leidis aset 12. septembril Genfis (Arumäe 1979: 96). Balti *Entente*’i nime all tunnuks saanud “Üksmeele ja koostöö leping Eesti, Läti ja Leedu vahel” oli puhtal kujul välispoliitiline, nähes ette

kolme riigi välisministrite perioodilisi nõupidamisi ning kontakti loomist diplomaatiliste ja konsulaaresindajate vahel välismail, samuti delegatsioonide koostööd rahvusvahelistel nõupidamistel. Ehkki Riigikogule esitatud seletuskirjas märgiti, et ministrite alalised kokkupuuted ei jäta mõju avaldamata ka teistel koostöö aladel, oli ometi algusest peale selge, et Eesti julgeoleku tagamisel pole uuel lepingul märkimisväärset tähtsust, seda enam et lepingus ei mainitud isegi vastastikust abistamist välisagressiooni korral, rääkimata konkreetsest sõjalisest kaitsekohustusest.

On raske öelda, millist mõju avaldas Balti *Entente*'i kängumisele 12. märtsi riigipööre Eestis ning millist rolli etendas edasiste suhete kujunemisel Leedu ja Läti suhtes ebasõbralikult häälestatud kindral Laidoneri tõus Eesti Vabariigi välispoliitika kontrollija kohale, ent on vaieldamatu, et Balti liidu kõiki võimalusi ei suudetud täielikult kasutada. Suurimaks veaks tuleb pidada seda, et poliitilist lepingut ei püütudki arendada sõjaliseks kaitsekonventsiooniks.

IDAPAKT

Kuigi neljandat võimalust välispoliitilise kriisi lahendamiseks ei mõelnud välja Eesti poliitikud, tuli neilgi selles küsimuses võtta kindel seisukoht. Jutt on nn Ida-Locarno kokkuleppest, millega Saksamaa ja N. Liit võtnuksid endale kohustuse mitte rikkuda Vahe-Euroopas kujunenud piire, kusjuures lepingu garantideks oleksid olnud taas Lääne suurriigid.

Regionaalsete julgeolekusüsteemide idee oli tekkinud vahetult pärast Genfi protokollil läbikukkumist ning leidnud esmakordselt kehtsuse 1925. a alla kirjutatud Locarno lepingutes. Juba tollal asusid Eesti poliitikud seisukohale, et kuigi Eesti jaoks oleks ideaalne üleüldine

julgeolekusüsteem, ei tohi ometi ära põlata ka regionaalset kokkulepet Ida-Euroopas, mis rajaneks Locarno põhimõtetele. Konkreetsemalt tõusis Ida-Locarno päevakorda 1926. a märtsis Läti välisministri Fēlikss Cielēnsi algatusel. Paraku oli vahetult eelnenud N. Liidu—Läti nonagressiooni pakti parafeerimine Cielēnsi poolt tekitanud Eestis sedavõrd suurt pahameelt, et ettepanek heideti pikemalt kaalumata kõrvale.

Taas tõusis Ida-Locarno mõte üles 1933. a lõpul N. Liidu eestvõttel. Kasvavat huvi Baltikumiga vastu oli Moskva ilmutanud juba seoses vabadussõjalaste põhi-seaduse eelnõu rahvahääletusega Eestis, andes mõista, et juhul kui projekt läbi läheb, jätab N. Liit enesele õiguse teha vastavad järeldused. Seekord Tallinnas küll eirati idanaabri "soovitusi", kuid ega Kremli juhtkonna ind sellest veel ei kahanenud (Ridala 1980: 37).

Väga otseselt puudutas Balti riike N. Liidu katse tõmmata Saksamaa-vastasesse kombinatsiooni kaasa Poola. 14. detsembril 1933. a esitas välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov Poola saadikule Moskvast Juliusz Lukasiewiczile nn Balti deklaratsiooni projekti, mille järgi N. Liit ja Poola pidanuksid esinema ühisavaldusega, deklareerides, et on mures rahu püsimise pärast Ida-Euroopas ning kuna rahu eelduseks selles regioonis on Balti riikide täielik iseseisvus, siis on mõlema maa valitsused selle säilimisest eluliselt huvitatud. Ühtlasi tulnuks dokumendis märkida, et juhul kui Balti riikide suveräänsus satub ohtu, siis võtavad Moskva ja Varssavi olukorra kaalumisele (Arumäe 1979: 35–36).

Eestis saadi toiminust teada tagantjärele, kui M. Litvinov 21. detsembril informeeris Eesti saadikut Karl Tõferit. Kolm päeva hiljem kinnitas teadet Poola diplomaatiline esindaja Tallinnas Starzewski (Ridala 1980: 39–40). Esimesena reageeris Eesti saadik Varssavis K. R. Pusta, kes, ootamata ära valitsuse ametlikku sei-

sukohavõttu, taotles esimesel jõulupühal kokkusaamist Poola Välisministeeriumi Idaosakonna juhatajaga ning teatas tolele, et dokumenti, mis sisaldab lubadust arutleda Baltimaades kujunevate olukordade üle, ei käsitata Eestis ühisdeklaratsioonina, vaid konkreetse rahvusvahelise kokkuleppena. Et leping jätab aga Balti riikidele passiivsete läbirääkimisobjektide osa, siis jääb kogu aktsioonist mulje, nagu püütaks Baltikumi üle kehtestada Poola—N. Liidu protektoraati. Nii resoluutse tooni peale tõmbus Pusta vestluspartner tagasi, kinnitades, et Poola ei lepi Moskvaga milleski kokku, küsimata eelnevalt Balti riikide arvamust. Kohtumise aruandele lisatud kaaskirjas nimetas Pusta deklaratsiooni ohtlikuks, sest see on sihitud Saksamaa vastu ja pingestab olukorda Vahe-Euroopas (ERA, f 1587, n 1, s 60, l 26–27).

Välisministeeriumi juhtkond jagas K. R. Pusta vaateid. 2. jaanuariga 1934. a dateeritud ja ministri abi H. Laretei allkirja kandvas informatsioonis välisesindajaile teatati, et ehkki küll Eesti ei leia end olevat ohustatud, tervitaks ta siiski iga deklaratsiooni, mis võiks aidata kaasa tema suveräänsuse kindlustumisele. Paraku pole Moskvast esitatud projekt mitte deklaratsioon, vaid väikese ulatusega garantiipakt. Sellisel kujul nõuab küsimus aga põhjalikumat kaalumist ning, mis peamine, kõigi naabermaade (sh Saksamaa) ja Lääne suurriikide osavõttu (ERA, f 1587, n 1, s 62, l 20). Vajadust ettepaneku üle hoolikalt järele mõelda ja nende eesmärkide osas selgusele jõuda toonitasid ka kõik mõjukamad päevalehed. Samadele seisukohtadele asus 11. jaanuari istungil ka Riigikogu väliskomisjon (Ridala 1980: 40).

Moskvast tegi M. Litvinov deklaratsiooni siiski osaliselt teatavaks, kriipsutades 29. detsembri kõnes alla N. Liidu huvi Balti riikide iseseisvuse vastu. Varssavis tehti aga 180-kraadiline pööre, kirjutades 26. jaanuaril 1934. a alla mittekallaletungilepingule Saksamaaga.

Veidi hiljem teatati Moskvas ametlikult eitavast suhtumisest kavas olnud avaldusse. Muudatusi ei toonud ka välisminister J. Becki visiit Moskvasse veebruari keskel (Arumäe 1979: 38). Seega oli Balti deklaratsioon ebaõnnestunud.

N. Liidu huvi väikeste läänenaabrite vastu aga kasvas jätkuvalt. 4. aprillil 1934. a kirjutasid Eesti, Läti ja Leedu saadikud Moskvas alla protokollile, millega pikendati nende riikide ja N. Liidu vaheliste nonagressioonipaktide kehtivusaega kuni 31. detsembrini 1945. a. Algatus tuli taas Kremlilt, mis on seda tähelepanuväärses, et vaid kaks aastat varem polnud sealsed diplomaadid nõustunud lepinguga, mille kehtivus ületaks kaht aastat. Umbes samal ajal käisid kõnelused Balti riikide kõrgetasemeliste sõjavädelegatsioonide saatmisest Moskvasse (Ridala 1980: 42, 47). Kuigi visiit jäi sedapuhku toimumata, leidis aset Eesti ja Läti ajakirjanike ringreis Lõuna-Venemaale, kus esmakordselt tehti avalikult juttu võimalusest sõlmida vastastikuse abistamise lepingud N. Liidu ja Balti riikide vahel (ERA, f 957, n 14, s 9, l 9-11).

Kahjuks polnud Moskva Balti-poliitika peamiseks vormiks siiski avalikkus. Seda tõestas eeskätt järjekordse Balti riike puudutava aktsiooni teostamiskatse asjaosalistest endist mööda minnes. Seekord oli kavatsusel N. Liidu ja Saksamaa vaheline Balti protokoll, milles mõlemad lepinguosalisel pidanuksid deklareerima Balti riikide iseseisvuse tähtsust Ida-Euroopa rahule ning kohustuma loobuma sammudest, mis võiksid seda rippumatust kahjustada. Vastava ettepaneku tegi M. Litvinov Saksa saadikule Rudolf Nadolnyle 28. märtsil, Eesti valitsust informeeriti aga alles 23. aprillil, seega üheksa päeva pärast äraütleva vastuse saamist Berliinist. Iseloomulik on seegi, et kui Saksa saadik piirdus vaid info edastamisega, siis Nõukogude Liidu esindaja Pjotr Usti-

nov kõneles pikalt-laialt Moskva rahuarmastusest, koostöövalmidusest ja soovist arvestada Baltimaade huvidega. Kogu aktsioon väidetigi olevat vastutulek piiririkidele, kes N. Liidu—Poola Balti-deklaratsiooni puhul avaldasid soovi Saksamaa kaasamiseks (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 24–25). Seejuures “unustas” Ustinov aga tõsiasja, et Eesti oli pidanud vajalikuks kõigi naabermaade ja suurriikide kaasatõmbamist, Litvinovi ettepanek oli tehtud üksnes Saksamaale. Aktsiooni tegelik tagamõtte peitus J. Seljamaa arvates Kremli soovis parandada suhteid N. Liidu ja Saksamaa vahel.

Siiski äratas Balti protokoll juba mõnevõrra suuremat huvi. Nii kiitis Riigikaitse Nõukogu väliskomisjon heaks minister Seljamaa soovitus Moskva ettepanekut mitte kõrvale heita, vaid asju tasapisi edasi viia. Aprilli viimastel päevadel toimunud kõnelustel N. Liidu ja Saksa saadikutega tegi Seljamaa oma soovi ka neile teatavaks. Seejuures rõhutas minister vajadust eraldada Balti-küsimus N. Liidu—Saksamaa suhete probleemist ning võtta järgnevate läbirääkimiste aluseks “midagi Ida-Lo-carno taolist” (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 26, 35–36, 38).

Järgnevalt jõudiski Ida-Lo-carno idee Euroopa areenile, ehkki mitte üksnes Eesti Vabariigi välisministri soovivalduse tõttu. Põhjus oli märksa kaalukam: seeses Hitleri võimuletulekuga hakkas Prantsusmaa taotlema lähenemist N. Liidule. Juba 1933. a lõpus saavutas Prantsuse välisminister Joseph Paul-Boncour kokkuleppe M. Litvinoviga selle kohta, et N. Liit astub Rahvasteliidu liikmeks ja seejärel sõlmitakse Rahvasteliidu raames multilateraalne vastastikuse abistamise ja garantii pakt, mis kindlustaks Euroopat Saksa agressiooni vastu. Esialgu põhimõttelisest nõusolekust kaugemale ei jõutud ja kuni 1934. a maini selle küsimusega ei tegeldud. Siis esitas Prantsusmaa omapoolsed konkreetset ettepanekud, mille järgi tulnuks allakirjutamisele kaks lepingut:

1) kahepoolne vastastikuse abistamise pakt N. Liidu ja Prantsusmaa vahel ning 2) multilateraalne garantiipakt Nõukogude Liidu, Saksamaa, Tšehhoslovakkia, Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Soome suveräänsuse ning piiride puutumatus tagamiseks. Neist viimases, mis ongi saanud tuntuks Ida-Locarno lepinguna, pidid osalejad töötama üksteisele mitte kallale tungida ning lubama üksteist abistada väliskallaletungide puhul (Arumäe 1979: 52-56).

Kuigi Balti riikidele jagati vaid üldsõnalist informatsiooni käimasolevate läbirääkimiste kohta, tuli neil ometi võtta projekti suhtes kindel hoiak. Eesti positsiooni avas J. Seljamaa 12. juunil vestluses Läti saadiku Roberts Liepiņšiga. Välisminister leidis, et kuigi üldise rahu säilitamisel võib Prantsuse kaval olla teatud tähtsus, mistõttu poleks arukas seda tagasi lükata, ei ole ometi lähemal ajal Balti riikidel põhjust oma julgeoleku pärast muretseda ning seepärast oleks mõttetu kiirustada. J. Seljamaa arvates tuli enne kõneluste alustamist oodata ära konkreetse projekti valmimine ning Saksamaa ja Prantsusmaa lõplikud seisukohad (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 70).

Diplomaatidest otsekohesemalt said oma kartusi ja kahtlusi avaldada ajakirjanikud. Artikleid Idapakti teemal ilmus 1934. a suvel rohkesti ning neist selgub üpris täpselt, mida kogu projektist arvati. Olgu siinkohal esitatud vaid kõige enam levinud seisukohad, mis kordusid erinevates kirjutistes. Rõhutati, et Eesti peab kasutama iga võimalust rahu kindlustamiseks ning et Ida-Locarnostki võib edaspidi kujuneda oluline tagatis. Samas aga kaheldi lepinguosaliste rahusoovi tõelisuses ning peljati, et tegelikkuses kujuneb paktist Nõukogude—Prantsuse sõjaline liiduleping Saksamaa vastu. Mõistagi ei tuleks Eesti osalemine sellises lepingus kõne allagi. Samuti tunti rahutust kohustuste pärast, mis oleksid lepinguga

Eestile pandud: sõjalise abi andmine agressiooni ohvriks langenud lepingupartnerile ja liitlasvägede lubamine oma territooriumile. Kardeti, et Eesti astumine sõtta mõne suurriigi vastu võiks lõppeda katastroofiliselt, samuti nagu mõne naabermaa (N. Liidu) armee toomine Eestisse ähvardaks okupatsiooniga. Kokkuvõtlikult: põhimõtteliselt tuleb Idapakti toetada, ent lepingu iga säte on vaja hoolikalt läbi kaaluda (Kulmar 1934: 124–126; Tammer 1934).

Veelgi raskendasid kindla hoiaku kujunemist suurriikide vastuolulised seisukohad. Samal ajal kui Inglismaa ja Tšehhoslovakkia toetasid projekti jäägitult ning Prantsusmaa, Itaalia ja Leedu teatud reservatsioonidega, olid Saksamaa, Poola ja Soome kindlalt pakti sõlmimise vastu. Muidugi mõjutasid sellised lahkavused ka Eesti poliitikuid, seda enam et aeg-ajalt püüti Eestile avaldada otsust survet. Nii sugereeris juuli keskel Tallinnas viibinud Poola välisminister mõtet, et otstarbekas oleks asendada kollektiivne garantiileping mitme kahepoolse mittekallaletungipaktiga. M. Litvinov, kelle külaliseks J. Seljamaa oli sama kuu lõpus, püüdis seevastu pressida Eestilt välja nõusolekut kokkuleppes osalemiseks. Eesti välisminister jäi kindlaks varem valitud seisukohale, andes 29. juulil koos Läti saadikuga Litvinovile vastuse, kus öeldi: "Eesti valitsus seletab, et tema suhtub heatahtlikult idapoolse regionaalse vastastikuse abistamispakti ideele, millisest paktist peaksid osa võtma Nõukogude Liit, Poola, Saksamaa, Tšehhoslovakkia ja Balti riigid. Kuna puudub pakti tekst, jätab Eesti endale õiguse teha, pärast pakti kava saamist, sellesse tarvilikke parandusi ja muudatusi." (ERA, f 957, n 13, s 764, l 36.) Sellise vastusega välditi osavalt eitavaid vastust, mis võinuks halvendada Eesti vahekordi idanaabriga, jäeti endale lahti kõik teed pakti projekti sätete vaidlustamiseks ning anti piisava selgusega mõis-

ta, et ilma Saksamaata ei pea Eesti leppe allakirjutamist mõeldavaks.

1934. a septembris teatasid Saksamaa ja Poola, et nemad Idapaktis ei osale, ning idee näis sellega olevat maha maetud. Nii see siiski polnud: uus aktiivsuse periood saabus 1935. a alul. Lahendust otsiti kogu Euroopas ja esitatud variandid olid vägagi mitmesugused. Et aga Saksamaa ja Poola keeldusid endiselt igasugustest võimalikest kombinatsioonidest, siis kippus Ida-Lo-carno muutuma regionaalsest garantiipaktist Moskva—Pariis—Praha sõjaliseks koalitsiooniks Saksamaa vastu. Et Eestis ei peetud võimalikuks seesuguses kokkuleppes osaleda, siis lükati tagasi ka Leedu ettepanek 26. jaanuarist, milles soovitati avaldada kolme Balti riigi ühisdeklaratsioon ja kinnitada, et juhul kui Idapakt ebaõnnestub, on Eesti—Läti—Leedu valmis osalema N. Liidu—Prantsusmaa—Tšehhoslovakkia vastastikuse abistamise lepingus. Leedule antud vastuses rõhutati, et Eesti ei taha siduda oma käsi ega muuta oma neutraalset poliitikat: "Meie oleme esijärjekorras huvitatud üldisest lepingust ja enne kui lootused selle peale ei ole luhtunud, ei saa meie end ühe grupi poolehoidjateks kuulutada." (ERA, f 1587, n 1, s 84, l 4.) Sama mõtet — Eesti ei tohi end mingil juhul siduda ühegagi vaenulikest pooltest — toonitati ikka ja jälle ka ajakirjanduses (Tammer 1935a, 1935b).

Märtsis muutus Moskva aktiivseks. 6. aprillil esitasid N. Liidu saadikud Balti riikide valitsustele küsimuse, kas ollakse nõus osalema Idapaktis ilma Saksamaa ja Poolata. Sisuliselt tähendanuks ettepaneku vastuvõtmine seda, et Eestile oleks langenud kohustus osutada N. Liidule vajaduse korral sõjalist abi ning lubada otse sõjaohu korral Punaarmee oma territooriumile. Muidugi ei võidud niisugust lubadust anda, kui ei tahetud langeda sõltuvusse idanaabrist. Vältimaks otsesest ei-

tusest tuleneda võivaid teravusi, otsustas Vabariigi Valitsus piirduda puhtformaalse vastusega: Eesti saab anda vastuse alles pärast konsulteerimist Läti ja Leeduga (ERA, f 957, n 14, s 174, l 22).

Kolme Balti riigi välisministrid arutasid küsimust Kaunase konverentsil 6. mail. Kõnelused kujunesid keerukaks, sest Leedu pooldas Moskva ettepaneku vastuvõtmist (Leedu vahekord Saksamaaga oli parajasti üpris terav). Lõpuks saavutati kompromiss: N. Liidule vastati eitavalt; Leedu tõotas mitte läheneda Moskvale ning Eesti ja Läti lubasid vastutasuks, et ei sõlmi ilma Leeduta bilateraalseid mittekallaletungilepinguid Saksamaaga, mis olid päevakorda kerkinud (Ridala 1980: 45).

Sel hetkel ei huvitanud aga Balti riikide seisukohad enam kedagi, sest 2. mail oli alla kirjutatud N. Liidu ja Prantsusmaa vastastikuse abistamise leping, millele kaks nädalat hiljem järgnes analoogne kokkulepe Moskva ja Praha vahel. Seega algas üleminek kollektiivse julgeolekusüsteemi loomiskatsetelt regionaalsete sõjalispoliitiliste liitude moodustamise poliitikale. Täiendava hoobi Idapakti ideele andis Londoni mereväekokkulepe 18. juunil 1935. a, millega Läänemeri anti Saksamaa ja N. Liidu sõjalaevastike kontrolli alla ning Lääne demokraatidel kadus igasugune huvi Balti riikide vastu. Itaalia—Abessiinia sõja puhkemine sama aasta sügisel kiskus aga lõplikult alla Rahvasteliidu autoriteedi ning võttis garantiilepingud päevakorralt. Algas Teise maailmasõja otsese ettevalmistamise ajajärk, milles väikeriikidele oli jäetud ainult passiivse statisti roll.

*

Seega lõppesid diskussioonid Eesti Vabariigi välisjulgeoleku probleemide ümber tagajärjetult: mingit arvestatavat lahendust ei leitud. Debatt näitas aga uue

situatsiooni kogu keerukust: üha halvenevas üldpoliitilises olukorras olid kadunud Eesti suveräänsuse viimasedki toed. Poliitikud mõistsid ähvardavat ohtu hästi. Vastavalt "vaikiva ajastu" traditsioonidele lõpetati järgnevalt väitlused Eesti välispoliitilise orientatsiooni üle, sest need võinuksid paljastada seisukorra traagilisuse. Ajakirjanduse veergudele leidsid tee ainult juhtivate riigimeeste optimistlikud artiklid, kus kinnitati, et relvakokkupõrkeid polevat lähemal ajal oodata; kui need peaksidki tekkima, suudab Eesti omaenese jõududega tõrjuda vaenlase esmalöögi ning seejärel saabuvat juba abi demokraatlikelt lääneriikidelt. Pole vaja lisada, et kõik sellised väited olid teadlikud valed — riigi juhtkonnale polnud ju Eesti välispoliitiline kaitsetus teadmata.

Hukkamõistu ei vääri niivõrd Eesti poliitikute suutmatus välisjulgeoleku kindlustamisel — ülesanne polnud kergete killast — kui passiivsus lahenduste otsimisel, ning peaasi — valed, mille abil viidi eksitusse rahvas, samuti püüdlikkus, millega välispoliitika kujundamisprotsessist eemale tõrjuti opositsiooni. Nimelt need eksisammud viisidki 1939. a septembris Eesti iseseisvuse hukkamisele. Huku eeldused kujunesid aga juba välispoliitilise kriisi algetapil.

Kirjandus

- A r u m ä e, Heino 1979. *Kahe ilma piiril*. Tallinn: Eesti Raamat
- F r e i b e r g, Herbert-Voldemar 1933a. Alaline erapooletus?! — *Sõdur*, nr 6, lk 171–174
- F r e i b e r g, Herbert-Voldemar 1933b. Erapooletus ja fiktsioon. — *Sõdur*, nr 7/8, lk 283–284
- H a n k o, August [?] 1933a. Meie riikliku julgeoleku alused. — *Sõdur*, nr 14/15, lk 460–462 (pseudonüüm *Ho.*)
- H a n k o, August [?] 1933b. Riiklik julgeolek ja seltskond. — *Sõdur*, nr 18/19, lk 587–589 (pseudonüüm *Ho.*)

Välispoliitiline kriis Eesti Vabariigis

- J a n n s o n, Kaido 1990. Põhjavalgus või fatamorgaana?: Balti-Skandinaavia liidu idee ja koostöö sünd ühest suurest sõjast teiseni. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1894–1904
- K a s e k a m p, August 1933. Alaline erapooletus ja riigikaitse. — *Sõdur*, nr 7/8, lk 277–282
- K u l m a r, E. 1934. Idapaktist ja Eesti välispoliitikast. — *ERK*, nr 7/8, lk 123–126
- L a a m a n, Eduard 1935. Vene-Prantsuse abistamislepung ja Balti maade neutraliseerimise küsimus. — *Vaba Maa*, nr 99, 27. IV, lk 2
- L a r e t e i, Heinrich 1933. Eesti neutraliseerimisest. — *Päevaleht*, nr 30, 31. I, lk 2
- P u s t a, Kaarel Robert 1935. Balti riikide erapooletus? — *Postimees*, nr 70, 12. III, lk 2 (pseudonüüm *Eesti diplomaat*)
- R i d a l a, Esmo 1980. Peajooni Eesti välispoliitikast 1934–1940. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat VIII: 1977–1979*. Stockholm: Institutum Litterarum Estonicum, lk 37–60
- T a m m e r, Harald 1933a. Miks mitte alaline erapooletus? — *Päevaleht*, nr 12, 13. I, lk 2
- T a m m e r, Harald 1933b. Alalise erapooletuse probleeme. — *Päevaleht*, nr 31, 1. II, lk 2, 6
- T a m m e r, Harald 1933c. Balti riikide erapooletuse ümber. — *Päevaleht*, nr 37, 7. II, lk 2
- T a m m e r, Harald 1933d. Kas ainult fiktsioon? — *Päevaleht*, nr 45, 15. II, lk 2
- T a m m e r, Harald 1933e. Vilno, Balti liit ja väikeriikide ühisrinne. — *Päevaleht*, nr 86, 28. III, lk 2
- T a m m e r, Harald 1934. Ida-Locarno ümber. — *Päevaleht*, nr 200, 23. VII, lk 2
- T a m m e r, Harald 1935a. Londoni konverentsi järel. — *Päevaleht*, nr 36, 5. II, lk 2
- T a m m e r, Harald 1935b. Diplomaatlik positsioonisõda. — *Päevaleht*, nr 59, 28. II, lk 2
- T a m m e r, Harald 1935c. Balti riikide erapooletus. — *Päevaleht*, nr 66, 7. III, lk 2
- T a m m e r, Harald 1935d. Vene-Prantsuse abistamislepung. — *Päevaleht*, nr 113, 25. IV, lk 2
- T õ n i s s o n, Ilmar 1937. Eesti välispoliitika. — *Akadeemia*, nr 3, lk 155–179; nr 6, lk 355–397

KUIDAS NARVA, PETSERI JA ABRENE SATTUSID VNFSV KOOSSEISU

Edgar Anderson

Tõlkinud Silva Soomets

Maailma ajaloo üks huvitavamaid fenomene on Venemaa uskumatu kasv väikesest vürstiriigist üheks kõige võimsamaks, monoliitsemaks impeeriumiks, mida maailm on eales näinud. Venemaa teostas selle suhteliselt lühikese ajaga, korduvalt annekteerides naaberalade osi, neid seejärel ümber jagades, ohvreid teistest naabritest eraldades, isoleerides ja lõpuks kõige täiega alla neelates. Isegi neil juhtudel, kui Venemaa on olnud sunnitud tagasi tõmbuma, on taandumine olnud vaid ajutine; Venemaa ekspansionistlike ambitsioonide ohvreid on rünnatud ikka ja jälle ning sunnitud võimukale agressorile alistuma. Kui Ivan III sai Moskva suurvürstiks, koosnesid ta valdused vaid 15 000 rütmliist. See oli tõepoolest väike territoorium, võrreldes 20. sajandi võimsa

How Narva, Petseri, and Abrene came to be in the RSFSR. — *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Eds. Dietrich André Loeber, V. Stanley Vardys, Laurence P. A. Kitching. (Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies 6.) Hackettstown, N.J., 1990, pp. 395–409. ©1990 by the Institute for the Study of Law, Politics and Society of Socialist States, University of Kiel.

1987. aasta juunis Kieli konverentsil peetud ettekanne. Avaldatakse lühendatult; tekstis on parandatud mõned autori eksimused ja/või trükivead. *Toim.*

Vene impeeriumiga ja tema järeltulija, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga, mis hõlmab ühe kuuendiku maakera maismaast. Sellal kui Ameerika Ühendriigid laiuvad üle Põhja-Ameerika mandri ja ulatuvad Vaikse ookeanini, on Venemaa Euraasia suurriik, kattes pool Euroopat ja märksa rohkem kui poole Aasiast.

1905. aastal ja pärast Esimest maailmasõda elas Venemaa läbi tagasilööke. Sellest hoolimata oli tähtsaks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, vana Venemaa järeltulija, aukartust äratav maa. Moskvat, mida venelased olid kutsunud Kolmandaks Roomaks ja Teiseks Jeruusalemmaks, nimetati nüüd Maailmarevolutsiooni Pealinnaks. Vene ja Saksa impeeriumide üheaegne kokkuvarisemine ja Nõukogude Venemaa ning ka Briti, Ameerika Ühendriikide ja Prantsuse valitsuste propagandistlikud deklaratsioonid olid kaasa aidanud Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Valgevene, Ukraina, Gruusia, Armeenia, Aserbaidžani ja mitme Kesk-Aasia rahva iseseisvuse väljakuulutamisele. Vastvabanenud rahvastel tuli aga oma olemasolu eest kõvasti võidelda. 1922. aasta alguseks oli Vene bolševikel ja nende liitlastel läinud korda endine Vene ülemvõim kõikjal Balti merest kuni Musta mere ja Kamčatkani omaga asendada; ent Soomel, Eestil, Lätil, Leedul, Poolal ja Bessaraabial oli kui lagi õnnestunud Vene ekspansionistlikest taotlustest kõrvale hoida.

Siiski ei toimunud see ilma territoriaalsete kaotusteta. Soome oli sunnitud (küll äärmise vastumeelsusega) leppima Ida-Karjala kaotusega, mille rahvastik oli soomlastega lähedas suguluses. Eestit tunnustati iseseisva riigina, ent ingerlased, eestlaste lähisugulased, sunniti alistuma Vene valitsusele ja eventuaalsele väljasuremisele. Läti saavutas oma iseseisvuse tunnustamise, ent mõned iidised Läti alad (ida pool ametlikult tunnustatud Vene—Läti piiri) jäid Vene vabariiki. Arheoloogi-

lised ja etümoloogilised uurimused on tuvastanud fakti, et minevikus olid lätlased elanud Velikaja jõest läänes asuvatel aladel ning Sebeži ja Drysa piirkonnas Polocki lähedal. Velikaja ajalooline nimi oli Mude (Mudve), mis läti keeles tähendab 'kiire jõgi'. Osa kohanimesid nagu Drysa, Dzisna, Jazna, El'nja, Kleva, Asveja, Plisa, Sebež, Sula, Vedega jt osutavad tänaseni nende mitteslaavi päritolu. Lätlased olid elanud neil aladel sajandeid; hiljem assimileeriti nad aeglaselt venelaste poolt nagu ka nende sõsarrahvad galindid ja jatvingid eelnenud sajandite jooksul. Veel 1920. ja isegi 1941. aastal võis neis piirkondades leida läti asundusi. Siiski pole Dzisna piirkonnas kunagi korraldatud soovitatud rahvahääletust. (Stalsāns 1958: 57, 60–61, 310–311; *Latvijas Padomju...* 1983: 402.)¹

Nõukogude Venemaa tunnustas ka Leedut, ent too kaotas pealinna Vilniuse koos üsna suure ümbritseva territooriumiga selle tõttu, et Venemaa sihilikult venitas nende alade õigeaegse tagastamisega. See soodustas nende järgnevat ülevõtmist Poola poolt ja tekitas korvamatut kahju kõigile kavatsustele luua julgeolekublokk, mis ulatunuks Põhja-Jäämerest Musta mereni. Sellesse blokki oleksid pidanud kuuluma kõik väikeriigid, mis olid vabanenud Venemaa ikkest ja olid huvitatud sellest, et vältida edasisi vallutusretki idast nii lähi- kui kaugtulevikus. Selle Venemaa ja Saksamaa vahelise tsooni keskel asetsevad Leedu ja Poola jäid aastail 1920–1938 omavahel sõjajalale. (Senn 1959: 218–220; Chambers 1962: 155; Anderson 1978: 127, 1982–1984: 171–183, 506–509.)

Peaaegu kakskümmend aastat hiljem määrasid 23. augusti ja 28. septembri 1939. aasta Natsi—Nõukogude

¹1926. aastal oli Nõukogude Liidus veel 16 000 ingerlast, kuid 1979. aastaks oli nende arv vähenenud 700-ni, kellest suurem osa enam ei rääkinud isuri keelt.

paktid Soome, Eesti, Läti, Leedu, Ida-Poola ja Ida-Ru-meenia Nõukogude Liidule kui selle huvifäärid. (*Nazi--Soviet...* 1958: 76-78; *Documents...* 1953-1962: 159, 164-166, märkused 152, 157, 159.) Sellele järgnenud sündmused on hästi teada ja pole tarvidust neid siin üksikasjalisemalt käsitleda. Puhastulu, mille Nõukogu-de Liit sai ühelt viiendikult Poolast, oli 13 miljonit ela-nikku ja umbes 77 620 ruutmiili maad, mis 1. novembril 1939. aastal ametlikult Nõukogude Liitu inkorporeeriti. (Dmytryshyn 1965: 211-212.) Sellele järgnes Eesti, Läti ja Leedu inkorporeerimine kahes järgus. Esiteks sunniti Balti riike vastavalt 28. septembril, 5. oktoobril ja 10. ok-toobril 1939. aastal alla kirjutama lepingutele, mis lu-basid NSV Liidul rajada nende territooriumidele maa-, mere- ja õhujõudude baase. 14. ja 16. juunil 1940. aas-tal, pärast Pariisi (ja Prantsusmaa) alistumist natsliku-le Saksamaale, süüdistas Nõukogude valitsus eraldi iga Balti riigi valitsust Nõukogude Liidu vastases tegevuses, nõudis täiendavate Nõukogude väekontingentide sisse-laskmist ja Nõukogude Liidu suhtes "söbralike" valit-suste moodustamist. Vastuseid ootamata tulid Nõuko-gude relvajõud sisse ning Nõukogude emissarid moodus-tasid uued orjameelsed valitsused ja võltsparlamendid, mis võimaldasid Balti riikide lülitamist Nõukogude Liitu vastavalt 3., 5. ja 6. augustil 1940. aastal. Need liitmised suurendasid Nõukogude territooriumi 65 237 ruutmiili ja 5 400 000 elaniku võrra. (Anderson 1982-1984, II: 199-244, 428-456, 494-498.)

30. novembril 1939. aastal tungisid Nõukogude rel-vajõud kallale Soomele ning 1. detsembril seati ameti-se kommunistlik valitsus fiktiivse Soome Rahvavabariigi eesotsas. Sõjategevus lõpetati 12. märtsi 1940. aasta rahulepingu alusel. Soome kaotas oma territooriumist 16 173 ruutmiili 450 000 elanikuga ning Nõukogude Liidu valitsus "rentis" Hanko poolsaare, et kontrollida sis-

sepäasu Soome vetesse Botnia ja Soome lahes. Koos mõnede Karjala aladega lülitati kaotatud territoorium uude Karjala-Soome Nõukogude Vabariiki, mis oli ametlikult loodud 31. märtsil 1940. aastal ja hõlmas umbes 77 000 ruutmiili maad 600 000 elanikuga piki uut Soome piiri. Selle vabariigi üsna kunstlik loomine vihjas, et igal ajal võidakse kavandada uusi plaane iseseisva Soome vastu. 16. juulil 1956. aastal aga alandati see moodustis liiduvabariigi staatusest autonoomseks vabariigiks ning inkorporeeriti Vene Nõukogude Föderatiivsesse Sotsialistlikku Vabariiki. (Dmytryshyn 1960: 439; Jacobson 1961: 166; Mäkelä 1967: 35–36, 38; Engle, Paananen 1973: 13–16, 144–145.)

26. juunil 1940. aastal esitas NSVL Rumeenia-le ultimaatumi kohe loovutada Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina. Vastust ootamata alustasid Nõukogude väed 28. juunil nende alade okupeerimist. Nende hõivamine püüdis võrku veel 21 178 ruutmiili ja 3 171 000 inimest. 2. augustil 1940. aastal lõi Nõukogude valitsus uue Moldaavia Nõukogude Vabariigi, liites nimetatud aladele mõned rumeenlastega asustatud Nõukogude Liidu piirkonnad niigi juba olemasolevas Ukraina NSVs. Nõukogude valitsus leiutas ka uue "moldaavia" rahva, mis tegelikult oli vana rumeenia rahva pärisosa, kellest enamik jäi neile kahele alale, mis olid järel Moldaavia vürstiriigist ja Valahhia vürstiriigist, moodustades suure osa uuest Rumeeniast. (Dmytryshyn 1960: 426, 1965: 213.)

1939. aastast kuni 1940. aastani, vähem kui kahe aastaga, olid sovetid lisanud oma territooriumile Eesti, Läti, Leedu, Ida-Poola, Bukoviina ja Bessaraabia ning mõned Soome alad — kokku 179 088 ruutmiili ja umbes 22 567 000 inimest. 1941. aastal kaotasid nad kõik selle saavutatu ja palju enamgi. 1941. aastal-okupeerisid Saksa väed Balti riigid, Soome võttis tagasi oma kao-

tatud alad ja Rumeenia väed sisenesid Bessaraabiassa ja Põhja-Bukoviinasse ning võtsid sama aasta oktoobris pealekauba üle Odessa, luues uue geograafilise ühenduse, mida nimetati Transnistria. (Clarkson 1961.)

Teise maailmasõja ajal saavutasid sovetid territoriaalseid võite Aasias. Alles pärast sõjategevuse lõppemist Jaapaniga 1945. aastal tegi Nõukogude ajakirjandus teatavaks, et 1944. aastal olid Nõukogude väed tunginud Tuva Rahvavabariiki ja 13. oktoobril 1944. aastal inkorporeerinud selle Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi koosseisu Tuva Autonoomse Oblastina, mis 1961. aastal ülendati Tuva Autonoomse Vabariigi staatusesse. Selle pindala oli 65 830 ruutmiili ja elanike arv 231 000, peamiselt türgi rahvaste esindajad. (Dmytryshyn 1960: 481, 1965: 238; *Funk and Wagnalls...* 1973, XXIII: 372.)

1945. aasta veebruari Jalta kokkuleppe kohaselt võtsid sovetid üle ka Kuriilide umbes kolmekümnest suurest ja kolmesaja kahekümnest väiksest vulkaanilisest saarest koosneva aheliku Hokkaido saarest kuni Kamtšatka poolsaare lõunaosani, mille pikkus oli umbes 700 miili; ka võtsid nad lüüasaanud Jaapani impeeriumi käest oma valdusse Sahhalini saare lõunaosa. Alates 2. septembrist 1945. a hallati 6020-ruutmiilise pindalaga Kuriili saari Sahhalini oblasti osana. Lisaks võtsid sovetid üle neli väikest Jaapani saart Hokkaido põhjaranniku lähedal — Kunaširi, Etorofu, Šikotani ja Habomai. 19. oktoobril 1956. aastal lõpetasid NSVL ja Jaapan formaal-juriidilise sõjaseisukorra, mis oli nende vahel kestnud 1945. aasta augustist peale. Sovetid olid lubanud tagastada need neli väikest saart Jaapanile Nõukogude—Jaapani ametliku rahulepingu alusel, millele tegelikult alla ei kirjutatudki. (Dmytryshyn 1965: 252; Treadgold 1972: 396; kolonel Dr. Benjamin Hazardi intervjuu 3. V 1987.)

Enne Jaapani alistumist olid NSVL ja Hiina 1945. aasta augustis sõlminud 30 aastaks liidulepingu ning eraldi kokkuleppeis nähti ette, et allakirjutanud haldavad ühiselt Ida-Hiina ja Lõuna-Mandžuuria raudteid ning ekspluateerivad Port Arturi mereväebaasi. 1950. aastal olid sovetid sunnitud neist saavutusist siiski loobuma Hiina uue kommunistliku valitsuse surve tõttu. Seevastu polnud sovetitel mingit kavatsust loobuda kõigist Amuuri jõest põhja pool olevatest aladest, mis olid hiinlastelt välja pigistatud 1858. aasta Aiguni lepinguga. Selle tulemuseks on olnud arvukad intsidendid piki tohutult pikka Hiina—Nõukogude piiri. (Treadgold 1972: 396, 408, 436, 460.)

1941. aastal okupeerisid nii NSVL kui ka Suurbritannia mõned Iraani piirkonnad, et kaitsta Iraani naftamaardlaid võimalike Saksamaa vallutuste eest. Kuid 1943. aastal kaebas Iraani valitsus, et sovetid olid nende okupatsioonitsooni välismaailmast täiesti ära lõiganud. Nõukogude valitsus kaitses oma tegevust selgitades, et ta kaitseb iseend võimaliku angloameerika ekspansiooni eest Iraanis. 1. detsembril 1943. aastal võtsid liitlased Teherani konverentsil vastu erideklaratsiooni Iraani kohta, milles nad väitsid, et Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide ja NSVLi valitsused on "Iraani valitsusega ühel nõul Iraani püüdlustes sõltumatuse, suveräänsuse ja Iraani territoriaalse terviklikkuse säilitamisele". 13. septembril 1945. aastal nõudis Iraani valitsus Briti, Ameerika ja Vene vägede viivitamatut väljaviimist. Ühendriigid soostusid kohe, ent NSVL ja Suurbritannia ei olnud nõus. Alles pärast pikaleveninud läbirääkimisi nõustusid nad 2. märtsiks 1946. a Iraanist välja minema. Varsti pärast seda, 18. novembril 1945. aastal, organiseeris Iraani kommunistlik partei (*Tudeh*) Nõukogude vägede poolt okupeeritud Iraani Aserbaidžaaani provintsis "mässu" Iraani valitsuse vastu. Tehti kavad

selle territooriumi neelamiseks Aserbaidžaaani Nõukogude Liiduvabariigi poolt. Kui Nõukogude valitsus takistas Iraani interventsiooni mässuliste vastu ja Nõukogude väed ei evakueerunud Iraanist 19. märtsil 1946. aastal, protesteeris Iraani valitsus ÜRO Julgeolekunõukogus Nõukogude tegevuse vastu. Selle protesti tulemuseks leppisid Nõukogude Liit ja Iraan kokku Nõukogude vägede väljaviimise asjus, reformide teostamises Iraani Aserbaidžaanis ja Nõukogude—Iraani naftakompanii loomises Põhja-Iraani tarvis. 13. juunil 1946. aastal tagastati Iraani Aserbaidžaan lõpuks Iraani kontrolli alla, kuid ta säilitas teatava autonoomia. Nõukogude väed lahkusid Iraanist 9. maiks 1946. aastal. (Dmytryshyn 1960: 427, 1965: 255–256; Treadgold 1972: 411; *Funk and Wagnalls...* 1973, XIII: 396–397.)

Kui sõda oli lõppenud, amputeerisid sovetid ka mõnda oma värsketest satelliitidest. 16. augustil 1945. aastal alla kirjutatud lepingu alusel nõustus Poola väikeste modifikatsioonidega taastama Nõukogude—Poola piiri sellisena, nagu see oli olnud pärast Ida-Poola okupeerimist Nõukogude poolt 1939. aastal. Selle lepingu põhjal omandas NSVL 69 469 ruutmiili endist Poola territooriumi kokku 10 770 000 elanikuga, kellest peaaegu 4 000 000 olid poolakad. Enamik poolakaist repatrieeriti hiljem Poolasse. Poolale kompenseeriti ka kaotused Saksamaa Sileesia, Pommeri ja Ida-Preisimaa lõunaosa territooriumidega. (Dmytryshyn 1960: 432; *Funk and Wagnalls...* 1973, XIX: 220.)

Kuigi 12. detsembri 1943. aasta lepingus Tšehhoslovakkia eksiilvalitsusega lubas Nõukogude Liit taastada Müncheni-eelsed Tšehhoslovakkia piirid, oli ta juba otsustanud annekteerida Tagakarpaadi-Ukraina. Tšehhoslovakkia valitsus, andes järele Nõukogude Liitu pealekäämisele, loovutas Tagakarpaadi-Ukraina NSV Liidule 29. juunil 1945. aastal. Ukraina NSVle lisati 5500 ruut-

miili hõlmav ala umbkaudu 1 000 000 suuruse segarahvastikuga. (Dmytryshyn 1960: 429, 432, 1965: 241–242; *Funk and Wagnalls...* 1973, VII: 260, XXI: 14.)

12. septembril 1944. aastal Rumeenia valitsusega sõlmitud vaherahu tingimustel said Põhja-Bukoviina ja Bessaraabia taas NSVLi osaks, ent Lõuna-Bukoviina jäi Rumeeniale. Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina tagastati NSV Liidule ametlikult 10. veebruaril 1947. aastal. Samuti taastati Moldaavia Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. (*Funk and Wagnalls...* 1973, III: 370, IV: 341, XX: 437–438.)

19. septembril 1944. aastal Soome ja Nõukogude Liidu poolt sõlmitud vaherahu tingimused nägid ette 1940. aastal loodud Soome—Nõukogude piiri taastamise. Venemaale loovutati ka Petsamo piirkond Kaug-Põhjas, jättes Soome ilma juurdepääsust Põhja-Jäämerele ja rikastest niklimaardlatest selles piirkonnas ning luues seeläbi vahetu Norra—Nõukogude Liidu piiri. Hanko poolsaare tagastasid sovetid Soomele vastutasuks Porkkala poolsaare eest Helsingi lähistel, mis andis venelastele strateegilise positsiooni Soome pealinna vahetus läheduses ja võimaldas neil kontrollida osa Helsingi—Turu raudteest. Sovetid võtsid üle ka kobara Soome saari Soome lahes. Porkkala neeme rentis Nõukogude Liit viiekümneks aastaks, et seda kasutada sõjaväebaasina, kuid tegelikult anti see ala 1955. aastal Soomele tagasi. Pariisi rahulepinguga 10. veebruaril 1947. aastal kaotas Soome kokku 17 800 ruutmiili, umbes 10% oma territooriumist, kus elas 12% elanikkonnast. (*Funk and Wagnalls...* 1973, IX: 479; Scott 1975: 243–244; Derry 1979: 354–355.)

Pöörakem nüüd oma tähelepanu Balti riikidele. Juuba 8. jaanuaril 1945. aastal kirjutas Euroopa Asjade Valitsuse asejuhataja John Hickerson Ameerika Ühendriikide riigisekretärile: “Meil on üsna selge pilt Nõukogude

eesmärkidest Ida-Euroopas. Me teame nende kokkuleppe tingimusi Soomega. Me teame, et kolm Balti riiki on taasinkorporeeritud Nõukogude Liitu (tegelikult viidi Balti riikide taasinkorporeerimine lõpule alles 8. mail 1945. aastal, Läti lääneosa okupeerimisega sõja lõpul. — E. A.) ja et miski, mida me teha saame, ei saa seda muuta. Küsimus pole selles, kas see meile meeldib; mulle isiklikult see ei meeldi, kuigi ma tunnistan, et Nõukogude valitsuse poolt on argumente. Asi on selles, et see on tehtud, ja miski, mis on Ühendriikide valitsuse võimuses, ei saa seda olematuks teha. Me teame (ka), et venelased hakkavad nõudma olulise osa Ida-Preisimaa annekteerimist ja sellist piiri Poolaga, mis oleks üldjoontes kooskõlas Curzoni liiniga (1919. aastast — E. A.). Nõukogude Liit on juba reinkorporeerinud Bessaraabia oma territooriumiga. [---] Ma pooldaksin seda, et kasutades igati autoriteeti, mis meil on seoses eelmainitud asjadega, mõjustada venelasi kaasa minema Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni rahuldava organiseerimisega ja kavatsetava Ajutise Euroopa Julgeolekunõukoguga Poola, Kreeka ja teiste tüliküsimuste käsitlemiseks. Ma pooldaksin, et me nõustuksime aktsepteerima kolme Balti riigi taasinkorporeerimist Nõukogude Liitu kui fakti ja et me tunnustaksime neid alasid Nõukogude territooriumina. See tähendaks, et meiepoolne nimetatud kolme riigi diplomaatiliste esindajate tunnustamine Ühendriikides tuleks lõpetada. Ma pooldaksin (ka) seda, et me sobival ajal nõustuksime aktsepteerima selle osa Ida-Preisimaa loovutamist Nõukogude Liidule, mille saamist see kindlalt nõuab." (*Foreign Relations...* 1955: 93–95.)

Leedu, Läti ja Eesti taasinkorporeeriti NSVLi tegelikult aastail 1944–1945 ilma rahvusvahelise kokkuleppe heakskiiduta, kuigi ükski maailma riik pole selle neelamise seaduslikkuse ametlikult tunnustajate nimekirjas.

Liitlased tunnustasid Balti riikide ülevõtmist sovettide poolt vaikides, Balti riikide tuleviku küsimust Teherani, Jalta ja Potsdami konverentsidel ametlikult tõstatamata, ent samal ajal nad ka ei tunnustanud avalikult Balti riikide neelamist *de jure* ning ei lõpetanud sõja eel iseisivate Balti riikide diplomaatiliste esindajate tunnustamist.

Et asi oleks kindel ja et veelgi enam tugevdada oma kägistavat haaret Balti riikide ümber, kavatses Nõukogude valitsus eraldada nad igast küljest. Seda tehti Potsdami konverentsil 16. juulist 2. augustini 1945. aastal. Kõigepealt tõugati Poola peaaegu täiesti eemale Leedu piiridest. Ameerika Ühendriikide riigisekretär James Francis Byrnes kirjutas: "Me saabusime Potsdami, et tõdeda seda, mis tegelikult tähendas *fait accompli*'d [teostunud tõsiasi — *toim.*], vähemalt selles osas, mis puudutas Poola—Saksa piiri. [---] Ilma igasuguste konsultatsioonideta Ühendatud Kuningriigi ja Ühendriikidega olid sovetid kogu Neisse jõest itta jääva Saksa territooriumi andnud üle Poola haldusse. Nõukogude eneseõigustus oli, et sakslased olid sealt põgenenud Vene vägede ees, ja kuna oli vajalik, et sellel alal oleks mingi valitsus, olid nad lubanud Poolal selle haldamise üle võtta. [---] Poola president (Boleslaw) Bierut kinnitas oma maa pretensioone Saksamaa idaosale välisministrite kohtumisel 24. juulil. Ta tõi esile, et kui neile antaks kogu piirkond, mida nad küsivad, oleks Poola ikka veel üldpinnalt väiksem kui enne sõda, sest vastavalt Krimmi (Jalta — E. A.) otsusele loovutatakse 180 000 ruutkilomeetrit idas olevaid alasid Venemaale. [---] Poola suruti läände selleks, et ta peaks — niipea kui tekib võimalus — klaarima arveid sakslastega, kes pole ilmselt eriti vaimustatud Oder—Neisse piirist. *Divide et impera*. Moskvale sai siis osaks täielik rahuldus ja Läänes olid ehk mõned kahtlused." (Byrnes 1947: 79–81, 104–

105.) Lääneliitlaste juhtidele ei teinud see sugugi nalja. Byrnes lisas: "Selleks et kõrvaldada igasugune ettekääne Poolale ja Nõukogude Liidule väitmaks, et piir on kindlaks määratud või et on lubadusi toetada teatud kindlat piirijoont, deklareeris Berliini protokoll: "Kolm valitsusjuhti taaskinnitavad oma arvamust, et Poola läänepiiri lõplik piiritlemine peab ootama rahulepingut"."

Järgmisel päeval, 23. juulil 1945. aastal, astusid sovetid teise sammu. Nad nõudsid Ida-Preisimaa põhjaosa lülitamist NSVLi koosseisu. Seitsmenda plenaaroktoomise protokollis seisab: "Stalin ütles, et seda küsimust oli arutatud Teherani konverentsil. Venelased olid kaevanud, et kõik Baltikumi sadamad jäätuavad. Nad jäätuavat kas lühemaks või pikemaks ajaks, aga nad jäätuavat. Venelased olid väitnud, et neile on hädavajalik vähemalt üks jäävaba sadam Saksamaa arvel. Stalini argumendid olid, et venelased on kannatanud ja kaotanud nii palju verd, et nad himustavad tükki Saksa maad selleks, et väikestki rahuldust pakkuda neile kümnetele miljonitele elanikele, kes olid saanud selles sõjas kannatada. Ei president (Franklin Delano Roosevelt — E. A.) ega peaminister (Winston Churchill — E. A.) polnud tõstatanud ühtki vastuväidet ja selles küsimuses olid kolm omavahel kokku leppinud. Ta ütles, et nad olid väga huvitatud selle kokkuleppe heakskiitmisest sellel konverentsil." (Feis 1960: 221–222, 338, 347–349; *Foreign Relations of the United States...* 1960: 988, No. 1020.)

Hiljem kirjutab William Christian Bullitt: "[...] ettekääne, et "Venemaa vajab sooja veega sadamat", on vaid sööt, et püüda nende isikute poolehoidu, kes ei tunne [...] geograafia fakte." (Bullitt 1946: 130.)² Nõuko-

²Vt Langer 1947: 283–284, kus ta kirjutab: "Potsdami deklaratsiooni VI paragrahv (Königsbergi linn ja sellega külgnev ala) viitab sellele, et lõpptulemusena ("peatselt saabuval rahukonverentsil") kaevatsevad Ameerika Ühendriikide ja Briti valitsused nõustuda Balti Va-

gude Liidu valduses olid juba Läti jäävabad sadamad Ventspils (Windau) ja Liepāja (Libau) ning Leedu jäävaba Klaipėda (Memeli) sadam. President Harry Truman, kes esindas Potsdamis Ühendriike, kirjutas hiljem: "Ma ütlesin, et olen põhimõtteliselt valmis nõustuma, kuigi oleks vaja uurida elanikkonna arvamust, keda see asi puudutab, ja teisi sellega seonduvaid küsimusi. Ka Churchill nõustus Venemaale jäävaba sadama loovutamiseга. "Ainus küsimus," ütles ta, "on loovutamise seaduslik ajend. Nõukogude plaan selles küsimuses," osutas ta, "nõuaks, et me kõik möönaksime, et Ida-Preisimaad ei ole olemas ja et Königsbergi piirkond ei ole Saksamaal asuva Liitlaskontrolli Nõukogu võimu all. Kavand," osutas ta, "sunniks meid tunnustama Leedu inkorporeerimist Nõukogude Liitu." Ta viitas sellele, et kõik need küsimused kuuluvad tegelikult lõpliku rahulepingu kompetentsi, ent ta soovis veenda marssalit (Jossif Stalin — E. A.) oma jätkuvas toetuses Vene seisukohtadele selles maailma osas. Stalin nõustus, et asi otsustatakse rahukonverentsil, ja lisas, et Venemaa on rahul, et Briti ja Ameerika Ühendriikide valitsused nõusse jäid." (Truman 1955-1956, I: 364, 374, 378.)

Menetlusprotokollis on kirjas järgnev: "Konverents uuris Nõukogude valitsuse ettepanekut selle kohta, et territoriaalsete küsimuste lõpliku määratlemise käigus rahulepingu sõlmimisel see osa Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu läänepiirist, mis külgneb Balti merega (see dokument hoidus nimetamast Balti riike — E. A.), peaks kulgema ühest punktist Danzigi lahes itta, põhja poolt Braunsberg-Goldapist kuni punktini, kus Leedu, Poola Vabariigi ja Ida-Preisimaa piirid kohtuvad. Konverents on põhimõtteliselt nõus Nõukogude

bariikide Nõukogude Liitu inkorporeerimisega. Sest on raske mõista, kuidas Königsbergi linn ja sellega külgnev ala on siiretav NSVLi ilma et viimati mainitusse kuuluks ka Leedu."

valitsuse ettepanekuga, mis puudutab Nõukogude Liidule Königsbergi linna (leedu keeles Karaļiaučius, läti keeles Karaļauči — E. A.) ja sellega külgneva ülalkirjeldatud piirkonna lõplikku üleandmist, koos tegeliku piiri asjatundliku uurimisega. Ühendriikide president ja Briti peaminister deklareerisid, et nad toetavad konverentsi ettepanekut eelseisval rahulepingu sõlmimisel.” (Feis 1960: 221–222, 338, 347–349; *Foreign Relations of the United States...* 1960: 988, No. 1020.)

Seda küsimust ei arutatud kunagi mitte ühelgi konverentsil järgnevate aastakümnete jooksul. Königsbergi vallutasid Nõukogude väed tegelikult 10. aprillil 1945. aastal, kuu aega enne Saksamaa kapitulatsiooni. Kogu ülalkirjeldatud piirkond liideti Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigiga, kuigi see polnud minevikus kunagi kuulunud Venemaale. Algselt oli Ida-Preisimaa olnud vanade preislaste — leedulaste ja lätlaste veresugulaste kodu. Need preislased osaliselt hävitati ja osaliselt germaniseeriti Saksa vallutajate poolt keskaja lõpul. 16. kuni 19. sajandini oli Ida-Preisimaa saanud koduks ka tuhandetele leedulastele ja oli nende kultuurivarjupaigaks aastail 1795–1914, kui Leedu kannatas Venemaa ja venestamise ikke all. Külgnev Kura maasäär oli aga asustatud iidsete lätlaste järeltulijate poolt.

1946. aastal nimetati Königsberg ümber Kaliningradiks Mihail Kalinini, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu tollase esimehe auks. Kohalikud saksa, leedu ja läti elanikud aeti uuest Kaliningradi oblastist välja. Nad asendati venelastega Kesk-Venemaalt ja kõik ajaloolised kohanimed asendati kunstlike vene nimedega. Territoorium venestati täiesti ja Königsberg muudeti rahulikust kaubasadamast ja ülikoolilinnast üheks peamiseks mereväebaasiks. 1970. aastal oli seal 218 000

elanikku. (Dmytryshyn 1960: 333, 433; Werth 1964: 867-868; *Funk and Wagnalls...* 1973, XIV: 312.)

Ameerika Ühendriikide riigisekretär James Francis Byrnes märkis õigesti: "Selleks korraks olime tunnustanud (sovettide) teostunud tõsiasi. [...] Ring ümber Baltikumi oli hermeetiliselt suletud." (Byrnes 1947: 105.)

Samaaegselt Balti riikide kindla eraldamisega muust maailmast tegi Nõukogude valitsus ka "korrektiive" nende piiride suhtes. Leedulastel lubati võtta tagasi nende iidne pealinn Vilnius ja ka sadamalinn Klaipėda (Memel). Leedu sai ka lisa neile endise Vilniuse rajooni aladele, mis talle anti tagasi 1940. aastal. Arvatavasti pidid need žestid leevendama leedulaste pahameelt kaotatud iseseisvuse pärast, kuid uus Leedu—Valgevene piir ei olnud ikkagi ei strateegiline ega etnograafiline. Ka Nõukogude Liidu osa Ida-Preisimaast ei liidetud Leedu vabariigiga, kuigi see oleks olnud palju loogilisem kui selle ühendamine sadade miilide kaugusel asuva Vene Nõukogude Vabariigiga! (Rei 1970: 357; Misiunas, Taagepera 1983: 71.)

Eestit ja Lätit aga koheldi strateegiliste amputatsioonide eesmärgil karmilt. Peaaegu vahetult pärast Eesti teist okupeerimist 1944. aasta septembris asus Nõukogude valitsus tükeldama Eesti territooriumi, liites Narva-taguse osa Virumaast ja suurema osa Petserimaast vastavalt Leningradi ja Pihkva oblastiga. Mõlemad alad said Vene NFSV koostisosaks. Oma dekreediga 15. jaanuarist 1945. aastal võttis Vene Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu üle ala, mis tegelikult tähendas umbes 5% Eesti sõjaeelsest pindalast ja 6% rahvastikust. Nõukogude võimud esitasid selle tegevuse põhjuseks fakti, et neid Eesti alasid asustas üsna suur protsent vene päritolu elanikke. See on tõsi vaid teatud määral.

Petserimaa oma suuremate keskuste Petseri (vene

keeles Pečory) ja Irboskaga (vene keeles Izborsk) oli olnud koduks setu rahvale tuhandeid aastaid. Setud olid ja on siiani eestlaste otsesed sugulased. 1934. aastal oli rahvaloenduse andmetel Petserimaal veel 14 961 setut. Petseri linnas oli kokku 4294 elanikku, kellest eestlased moodustasid umbes 55% ja venelased 41%. Setumaa oli ülejäänud Eesti aladest ära lõigatud keskaja lõpul. 14. sajandil oli Liivi Ordu mitu korda püüdnud seda venelastelt tagasi vallutada. 1473. aastal asutati kuulus Petseri klooster. 16. ja 17. sajandil võtsid selle territooriumi lühiajaliselt üle kordamööda Rootsi ja Poola väed. Olles ülejäänud Eestist nii pikka aega ära lõigatud, oli see ala loomulikult üsna põhjalikult venestunud. Kuigi setudel oli õnnestunud säilitada oma rahvuslik identiteet ja eesti keele dialekt kuni kõige viimase ajani, oli venestamine jätnud neile oma märgi. Seda võib täheldada nende kõnes, käitumises ja traditsioonides ning vankumatus poolehoius õigeusu kirikule. Sellel alal oli üldise viljakuse tõttu aset leidnud ka suur etniliste venelaste sissevool.

Narva rahvaarv ulatus 1934. aastal 23 512 elanikuni, kellest eestlased moodustasid 64,8%, venelased 29,7% ning ülejäänud 5,5% olid teistest rahvustest. Narva jõest idas asuv ala oli samuti olnud iidne Eesti ja Ingeri maa. Tänapäeval on Narva jõe idakallas peaaegu täielikult venestunud, ent sinna on jäänud veel eestlaste ja ingerlaste enklaave. (*Latviešu...* 1931–1932: v 13 309; 1936: v 28 452–28 455; 1937–1938: v 31 946–31 951; 1939: v 38 433; *Eesti...* 1933: v 553–554; *Estonia...* 1953: 40, 118; *Eesti Nõukogude...* 1970: 71; Pullat 1972: 60, 1978: 137; Hilja Kuke intervjuu 16. II 1987.)

Sel ajal kui enamik Läti territooriumist polnud veel tagasi vallutatud, viidi Nõukogude Läti valitsusasutused 1944. aasta augustis Nõukogude Liidust üle Daugavpils (Dvinsk, Dünaburg) Läti kagunurgas. Järgides NSVLi

valitsuse "ettepanekut", "palus" Läti NSV Ülemnõukogu Presiidium 22. augustil, et Läti territooriumist eraldataks teatud alad, kus venelased olid enamuses, ja lisataks need Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi territooriumile. Nõukogude Läti allikate kohaselt "rahuldas" 7. septembril 1944. aastal Läti NSV Ülemnõukogu Presiidium Augšpils, Kacēni ja Linava elanike "soovi", et nende alad liidetaks Vene NFSVga. Selle otsuse "kiitsid heaks" Läti Ülemnõukogu saadikud 5.-6. oktoobril 1944. aastal, mil suurem osa Lätist oli veel Saksa vägede okupatsiooni all, kes olid koondunud Läti Vabariigi piiri lähedale. Otsustamine ja selle "heakskiitmine" toimusid Nõukogude Liidu oma konstitutsiooni otseselt rikkudes. Esiteks võttis arutlusest osa vaid viiskümmend kaks saadikut sajast ja teiseks ei korraldatud kõnealustel aladel rahvaküsitlust. Niipea kui Nõukogude väed okupeerisid Riia ja Nõukogude Läti valitsus viidi üle Läti pealinna, saabusid äralõikamisele kuuluvatelt aladelt kaks kohalike venelaste delegatsiooni, kes asjatult palusid Nõukogude Läti valitsust lubada kohalikel elanikel jääda Läti Vabariigi piiridesse. Selleks et teha heameelt isandatele Moskvast, ei pööranud orjameelne Nõukogude Läti valitsus mingit tähelepanu Lätile lojaalsete venelaste saadikutele. Kohalikud võimuorganid, mille olid juba moodustanud sealsete läti, vene ja valgevene partisanide juhid, saadeti Nõukogude Liidust tulnud võimude poolt laiali. Hiljem jättis enamik kohalikke venelasi, kes olid sajandite vältel harjunud elama lätlaste keskel, oma iidsed kodukohad maha, minnes koos sealsete lätlastest naabritega elama sellele territooriumile, mis oli jäänud Läti Vabariigile. Need venelased, kes elavad selles piirkonnas praegu, on Nõukogude Liidu sisealade migrantid.

Juba 12. oktoobril 1945. aastal eraldati Lätist Abrene linn [aastail 1925-1938 Jaunlatgale — *toim.*] ja kuus

valda või nende osa ning liideti Vene NFSVga. Äralõigatud alad olid Kacēn (tuntud ka kui Kačanovo), Upmale (osa varasemast Kacēni alast), Linava (tuntud ka kui Tolkova), Purmale (tuntud ka kui Bokova), Augšpils (tuntud ka kui Vyšgorodok) ja Gauri [Gavry]. Abrenele anti selle venekeelne nimi Pytalovo. Iroonia on aga selles, et seegi oli tegelikult iidne läti nimi. Vanad lätlased olid tundnud seda piirkonda Pietälava nime all (ala külgnes Läti maakonna Tälavaga). Tälavat tundsid venelased Tolovo nime all, ja Pytalovo oli lihtsalt Pietälava venestatud vorm.

Oma 16. jaanuari 1945. aasta dekreediga võttis Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu suuremeelselt üle 1201,76 ruutkilomeetrit Läti territooriumi koos umbes 45 000 venelasest ja 7000 lätlasest elanikuga. 1938. aastal oli Abrene maakonna rahvastiku koosseis olnud järgmine: 55% lätlasi, 41,7% venelasi ja 3,3% teisi rahvusi. 1945. aastal olid vastavad arvud eraldatud alal 85,5% venelasi, 12,5% lätlasi ja 2% muid.

1953. aastal liideti veel 707,72 ruutkilomeetrit Läti alasid Vene NFSV ja Eesti NSVga. Kokku kaotas Läti peaaegu 2000 ruutkilomeetrit oma territooriumist. Allesjäänud osa endisest Abrene maakonnast nimetati ümber Viļaka rajooniks ja väiksemaid alasid liideti ka uue Kārsava rajooniga.

Iidne Abrene ehk Pietälava (vene keeles Pytalovo) territoorium oli osa Latgale Atzele (vene keeles Očel) maakonnast, mis külgnes teise Latgale maakonna, Tälavaga. 1218. aastal põletasid sissetunginud venelased maha Latgale Abrene kindluse. 1224. aastal pandi Abrene territoorium Riia peapiiskopi kaitsva eestkoste alla. 1431. aastal vallutasid venelased lühikese ajaga Kacēni ja Augšpils piirkonnad ja ehitasid sinna võimsa kindluse, mille nimetasid Vyšgorodiks. 1481. aastal võtsid

Moskva, Pihkva ja Novgorodi ühendatud jõud ära Abrene piirkonna ülejäänud alad ning sundisid kohalikke elanikke lahti ütlema katoliiklusest ja ühinema õigeusu kirikuga. 1581. aastal hävitasid Vyšgorodi Poola ja Leedu kuninga Stefan Batory väed, ent venelased said peagi tagasi Abrene idaosa, mis nüüd tegi läbi põhjaliku venestamise. Siiski olid seal ka üksikud sinna jäänud lätlaste asundused. Sellega külgnevas Petserimaa lõunaosas säilis samuti küllalt suur lätlaste asundus Laura, millest kaks kolmandikku võttis 1945. aastal üle Vene NFSV. 1970. aastal oli Pytalovos 3500 elanikku, ent 1985. aastal juba umbes 10 000, enamik neist venelased. (*Latviešu...* 1931–1932: v 14 180–14 188; *Stalšans* 1958: 58–60, 310–311; *Latvju...* 1983: 6–7; *Latvijas PSR...* 1970: 37; *Rei* 1970: 357; *Latvijas Padomju...* 1986: 726; Benno Z. Abersi kiri 14.X 1968.)

Enne Teist maailmasõda külgnesid teineteisega Petserimaa Eestis ja Abrene Lätis, moodustades ühtse sirge piiri NSVLiga. Neil oli otsustav osa Eesti ja Läti strateegilistes plaanides, silmas pidades nende riikide lähetekaitset Nõukogude sissetungi korral. Huvitav on, et see piirkond oli Eesti ja Läti armeede sõlmpunkt. Petseri rinde umbes 25 kilomeetri pikkusele lõigule oli Eesti kõrgem väejuhatus koondanud Eesti 7. jalaväerügemendi, 3. suurtükiväe grupi, ühe ratsarügemendi, ühe soomusrongi, 2. lennuväedivisjoni, mis pidid toetama Eesti kaitseoperatsioone mõlemal maal relvajõudude üldmobilisatsioonini. Venelased tahtsid loomulikult neid alasid ära võtta ja nende vahele kiilu lüüa. Ka Narva jõest idas oleva territooriumi osa oli samamoodi olnud Eesti ettenihutatud kaitseüksuste koondamiskoht; need pidid seal tegutsema ajani, mil kaitse pealiin jõe läänekaldal on valmis vastase jõudude vastu võitlema.

Ka on huvitav märkida, et pärast Läti teistkordset vallutamist sovettide poolt hakkas nende valitsus viivi-

tamatult tegelema ülitähtsa ülesandega — kuivatama suuri soid Lubāna järve ümbruses, mis oli osa Läti põhikaitselinnist Nõukogude rünnaku puhuks. (Anderson 1983: 607, 609, 612–615, 639.)

NÕUKOGUDE LIIDU PERSPEKTIIVSED PLAANID

See kirjeldus on juba näidanud Nõukogude valitsuse "kaugelenägeva planeerimise" ulatust. Kuigi kõik kolm Balti riiki neelati Nõukogude impeeriumi ja nad olid täiesti abitud, ei tunnustanud maailm üldiselt seda Nõukogude vallutust ametlikult. Seetõttu kavandas Nõukogude valitsus mõningad kaitseabinõud Balti riikide sees ja ümber. Võites liitlaste vastumeelselt antud heakskiidu, kapseldasid sovetid Balti riigid, võttes oma valdusse Ida-Preisimaa põhjaosa ja surudes Poola lääne poole. Veelgi enam, rahvaste enesemääramise põhimõtet rakendades võtsid nad üle Eesti ja Läti teatud strateegilised piirialad, kus tollel hetkel näis olevat vene enamus, ning hävitasid seega Eesti ja Läti otsustava tähtsusega kaitselinnid. Hiiglasuur Vene vabariik kaitses küll piinliku hoole ja täpsusega väga väikeste vene koosluste rahvuslikku identiteeti väikestes Balti riikides, samal ajal jõhkra hoolimatusega omastades väikesed Balti territooriumid, mis polnud algselt üldsegi Vene omad! Kas südametunnistus üldse ei vaevanud Vene Nõukogude valitsuse juhte, kui sajad tuhanded venelased varsti seejärel Balti vabariigid üle ujutasid, täiesti venestades nende suuremad linnad ja neid ümbritsevad alad, kui samal ajal sajad tuhanded Balti kodanikud küüditati Siberisse, tehes eriti lätlastest peaaegu vähemuse nende omal maal?

Kõrgemalseisvatest allikatest Balti vabariikides on konfidentsiaalselt kuulda olnud, et Moskvas on mitte-

ametlikult arutatud hirmuäratavaid kavasisid, mis puudutavad lähemat paari aastakümnet — näiteks kõige idapoolsema, Latgale piirkonna eraldamine Lätist, Läti ja Leedu vabariikide sulatamine üheks liiduvabariigiks ja Eesti liitmine Leningradi oblastiga. Need plaanid meetavad natsliku Saksamaa kavasisid muuta Balti regioon Saksamaa Ostlandi provintsiks. Natsid kavatsesid luua Peipuslandiks ümber nimetatud laiendatud Eestimaa ja Dünalandiks nimetatud laiendatud Lätimaa ning kärbitud Leedu ja Valgevene; osa kohalikke elanikke tulnuks saksastada, osa deporteerida Saksamaale sunnitööle või saata järelevaatajatena Venemaale. Kuigi natsliku Saksamaa kokkuvarisemine hävitas unistused Ostlandist, ei näi ka kontseptsioon ühtsest Nõukogude isamaast Nõukogude Vene võimu all ja kõigist rahvustest nõukogude kodanike vendlusest olevat liiduvabariikides laialdaselt aktsepteeritav. Mõne viimase aasta jooksul on kõrgetes Nõukogude ringkondades Moskvast liikunud eriti ambitsioonikas ettepanek: muuta Balti riikide blokk millekski Lääne-Euroopa Beneluxi maade sarnaseks, luues lõpptulemusena kõrgelt urbaniseeritud ja industrialiseeritud, äärmiselt tiheda 18-20-miljonilise rahvastikuga piirkonna alal, kus praegu elab umbes 7 miljonit inimest. See projekt sarnaneb nendega, mis ringlesid Saksa anneksionistide hulgas aastatel 1917-1918.

Kirjandus

- Anderson, Edgar 1978. *The Baltic Entente: Phantom or Reality? — The Baltic States in Peace and War 1917-1945*. Eds. V. Stanley Vardys, Romuald J. Misiunas. University Park—London: The Pennsylvania State University Press
- Anderson (s), Edgar(s) 1982-1984. *Latvijas vēsture 1920-1940: Ārpolitika*. I-II. Stockholm: Daugava
- Anderson (s), Edgar(s) 1983. *Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture*. Toronto: Daugavas Vanagu apgāds
- Bullitt, William Christian 1946. *The Great Globe Itself: A Preface to World Affairs*. New York: Scribner's

- Byrnes, James Francis 1947. *Speaking Frankly*. New York—London: Harper
- Chambers, Frank P. 1962. *This Age of Conflict: The Western World, 1914 to the Present*. New York: Harcourt, Brace, and Co.
- Clarks on, Jesse Dunsmore 1961. *A History of Russia*. New York: Random House
- Derry, Thomas Kingston 1979. *A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Dmytryshyn, Basil 1960. *Outline History of the USSR*. Transl. George H. Hanna. Moscow: Foreign Languages Publishing House
- Dmytryshyn, Basil 1965. *USSR: A Concise History*. New York: Scribner's
- Documents on German Foreign Policy 1918–1945. Series D 1937–1945: VIII. 1953–1962. (United States of America, Department of States.) Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office
- Eesti Entsüklopeedia. 1933, II. Toim. Richard Kleis, Peeter Treiberg, Johannes Voldemar Veski. Tartu: Loodus
- Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 1970, II. Tallinn: Valgus
- Engle, Eloise, Lauri A. Paananen 1973. *The Winter War: The Russo-Finnish Conflict, 1939–1940*. New York: Scribner's
- Estonia: A Reference Book. 1953. Ed. by Villibald Raud. New York: The Nordic Press
- Feis, Herbert 1960. *Between War and Peace: The Potsdam Conference*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers: The Conferences of Malta and Yalta 1945. 1955. (United States of America, Department of State.) Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office
- Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers: The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945. 1960. (United States of America, Department of State.) II. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office
- Funk and Wagnalls Encyclopedia. 1973. 27 vol. New York: Funk and Wagnalls
- Jacobson, Max 1961. *The Diplomacy of the Winter War: An Account of the Russo-Finnish War 1939–1940*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Langer, Robert 1947. *Seizure of Territory, the Stimson Doctrine and Related Principles in Legal Theory and Diplomatic Practice*. Princeton, N.J.: Princeton University Press

- Latviešu Konversācijas Vārdnīca*. 1931-1932, VII; 1936, XIV; 1937-1938, XVI; 1939, XIX. Red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dislērs. Rīga: A. Gulbis
- Latvijas Padomju Enciklopēdija*. 1983, IV; 1986, VII. Red. P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija
- Latvijas P S R Mazā Enciklopēdija*. 1970, III. Red. V. Samsons. Rīga: Zinātne
- Latvju Enciklopēdija 1962-1982*. 1983, I. Red. Edgars Andersons. Washington, D.C.: Amerikas Latviešu Apvienības Latviešu Institūts
- Misiunas, Romuald J., Rein T a a g e p e r a 1983. *The Baltic States: Years of Dependence 1940-1980*. Berkeley: University of California Press
- M ä k e l ä, Jukka L. 1967. *Im Rücken des Feindes*. Frauenfeld--Stuttgart: Huber
- Nazi-Soviet Relations 1939-1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*. 1958. (United States of America, Department of State.) Eds. Raymond James Sontag, James Stuart Beddie. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office
- P u l l a t, Raimo 1972. *Eesti linnad ja linlased XVIII sajandi lõpust 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat
- P u l l a t, Raimo 1978. *Linnad kodanlikus Eestis: Ajaloolis-demograafilise kätisitus*. Tallinn: Eesti Raamat
- R e i, August 1970. *The Drama of the Baltic Peoples*. Stockholm: Vaba Eesti
- S c o t t, Franklin David 1975. *Scandinavia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- S e n n, Alfred Erich 1959. *The Emergence of Modern Lithuania*. New York: Columbia University Press
- S t a l š a n s, Kārlis 1958. *Latviešu un lietuviešu austrumu apgabalu likteņi*. Chicago: Jānis Šķirmants
- T r e a d g o l d, Donald W. 1972. *Twentieth Century Russia*. 3rd ed. Chicago: Rand McNally and Company
- T r u m a n, Harry S. 1955-1956. *Memoirs*. I. Garden City, N.Y.: Doubleday
- W e r t h, Alexander 1964. *Russia at War 1941-1945*. New York: Avon

ARVUSTUS

Erik Nørgaard. *Mændene fra Estland: Dokumentation af hidtil hemmeligholdt materiale om baggrunden for det politiske mord i Kongelunden fastelavnsmandag 1936 og den kommunistiske magtovertagelse i Estland 1940.* København: Holkenfeldts forlag, 1990. 224 s.

Erik Nørgaard. *Mordet i Kongelunden.* København: Holkenfeldts forlag, 1991. 473 s.

Taanis ei ilmu just tihti Eesti olusid käsitlevaid raamatuid. Pärast sõda on neid enamasti avaldanud pahempoolse kallakuga autorid, kes pidasid oma ülesandeks mustata Eesti Vabariigi aega ja ülistada nõukogude korda. Alguses olid nad päris stalinistlikult häälestatud, näiteks Kaj Moltke (*De baltiske Folks Frihedskamp* (1948)), hiljem natuke tagasihoidlikumad nagu Erik Jensen (*Ukendte naboer: Sovjetrepublikkerne Estland/Letland/Litauen* (1977)), kes suhtub sümpaatselt meie kultuurisaavutustesse ning möönab, et Balti rahvad on läbi elanud raskeid aegu, et nii mõnigi on süütult kannatanud. Aga lõpptulemuseks on ikka roosilised kirjeldused majanduslikust tõusust kõrge tehnika ja elutase-mega. Kuigi kõik pole just soovikohane, ei unistavat keegi "vabastamisest" Lääne suurvõimude poolt! Seda raamatut soovitati kasutamiseks Taani koolides.

Nüüd on aga lühikese vaheajaga ilmunud kaks raamatut, mis annavad hoopis teise pildi niihästi Eesti Vabariigi ajast kui ka kommunistlikest "õnnetoojatest". Nende autoriks on taani ajakirjanik ja publitsist Erik Nørgaard, kes on töötanud palju aastaid Taani raadio kultuuri-osakonna toimetajana. Ta on väga laiahaardeliste huvide ja ulatusliku produktisiooniga — seni avaldanud umbes 60 raamatut. Eriti kaalukad on ta telgitaguseid paljastavad uurimused. Tema peamiseks huvi alaks on olnud Taani põrandaalune vastupanu Teises maailmasõjas, mil Taani oli okupeeritud Saksamaa poolt, aga ka maailmakommunistlik liikumine. 1985.–86. a avaldas ta Kominterni põrandaaluse tegevuse kohta Taanis neljakõitelse ülevaate, milles kirjeldab ja analüüsib selle organisatsiooni ajalugu ning tegevusmeetodeid.

Selles teoses on E. Nõrgaard paaril leheküljel käsitletud ka Eesti kommunistide mõrvalugu Kopenhaagenis 1936. a. Tollal oli Taanis Eestimaa Kommunistliku Partei välismaine keskus, mida juhtis Johannes Meerits (Leo Looring). Tema lähimaks abiks oli Karl Säre, kes 1940. a Eestis sai EKP esimeseks sekretäriks. Tollal oli parteis usaldamatu-se ajajärk vastastikuste süüdistustega. 1936. a tapsid Meerits ja Säre koos August Vakepeaga ühes aiamaajas Amageri saarel Kopenhaageni lähedal oma seltsimehe Johannes Eltermanni. Mõrv tuli avalikuks alles pärast Säre vahistamist 1941. a, kui ta peale Gestapole üleandmist oma vanad patud Taanis üles tunnistas, arvatavasti lootes Taani vanglasse pääseda.

See üleloendamine tuli taanlastele üllatusena. Säre seletuste põhjal leiti aga mõrvakoht ja samuti taanlastest kaasaaitajad. Laip oli esialgu maja alla maetud, hiljem Moskva käsul üles kaevatud ja keemilisel teel lahustatud, nii et oli väga raske selle olemasolu kindlaks teha. Meerits ise oli pärast mõrva siirdunud Stockholmi, kust Taani kohtuvõimud ta välja nõudsid. 1943. a järgnes kohtuprotsess, mis Saksa võimude nõudel toimus avalikult, sest nõnda saadi seda kasutada kommunismivastases propagandas. Peasüüaluseks oli Meerits, kes sai eluaegse vanglakaristuse. Säre aga ei olnud süüpingis, Gestapo lubas tal ainult tunnistajana esineda. Pärast seda tegi ta enesetapukatse: tema lootus Taani vanglasse pääseda oli luhtunud. Tema hilisema saatuse kohta pole Nõrgaardil lisaandmeid, kuigi ta on kohanud nii mõndagi taanlast, keda samal ajal Sachsenhausenis kinni peeti.

Pärast Saksamaa kapitulatsiooni väitis Meerits, et polevat olnud mingit mõrva, kõik olevat olnud näitemäng illegaalse relvtranspordi varjamiseks. Eltermann olevat hoopis nagu Vakepeagi läinud Hispaania kodusõtta ja arvatavasti seal langenud. 1947. a võeti asi uuesti arutusele. Kuigi jäänuuste varal ei õnnestunud kindlaks teha, kas oli tegemist inimese laibaga, ja mõned tunnistajad koguni väitsid, et nad olevat kohanud Eltermanni-taolist meest Hispaanias, mõisteti Meerits siiski süüdi, sest vahistamisel Stockholmis 1942. a ei olnud ta oma osalemist eitanud. Tema karistust lühendati 16 aastale.

Meerits ei leppinud sellega. Ta astus lõpuks ühendusse Nõukogude Liidu saatkonnaga, mille esindajad teda külastasid. 1949. a nõustus Meerits laskma end välja vahetada ühe taanlase vastu, kes oli omal ajal Soomes sõjavangi langenud. Ta võeti Warnemündes sõbralikult vastu, rändas aga sealt kohe Moskva vanglasse, kus talle pandi süüks, et ta polnud järginud tagasikutset 1938. a, et ta protsessil oli paljastanud saladusi ja et ta oli olnud Rootsi kaitsepolitsei (Säpo) teenistuses. Ta mõisteti surma ja hukati 1952. a.

Ajaloo valgete laikude täiendamisel on olnud agarad ka Eesti parteijaloolased. Varem ei eksisteerinud Meeritsat üldse ja Säret mainiti ainult kui reeturit. Nüüd on peamiselt Olaf Kuuli ja Armin Lebbin ning teisedki selle ajajärgu uurijad paljastanud nii mõnegi senitundmatu üksikasja, eriti Säre ja tema kaaslaste tabamise kohta 1941. a ja

Meeritsa protsessist Moskvas. Sellele mosaiigile annab Erik Nørgaard oma kahe teosega tõhusa täienduse.

Erik Nørgaardil on laialdased isiklikud kontaktid nende Taani ringkondadega, mis olid aktiivsed kommunistide pörandaaluses tegevuses ja aitasid ka Eesti kommuniste. Samal ajal on ta kasutanud Rootsi, Norra ja Soome politsei ja välisministeeriumi materjale. Lõpuks on ta esimesena saanud võimaluse läbi töötada Taani kohtuprotsesside aktid ja välisministeeriumi materjalid Meeritsa väljaandmise kohta.

Selle tulemuseks on kaks väga põhjalikult, peaaegu liiga üksikasjaliselt dokumenteeritud teost selle eriskummalise mõrvaloo kohta koos hea ülevaatega taustast. Et ma ise neid akte väga hästi tunnen, võin kinnitada, et midagi olulist pole välja jäänud. Eriti tema viimast teost võib vaadelda ka kui rikkaliku sisuga allikapublikatsiooni.

Esimeses teoses valgustatakse ajajärku, mis lõpeb Säre saatmisega tunnistajaks Kopenhaageni 1942. a mais. See on arvatavasti meie ajaloos suhtes kõige huvitavam. Siin valgustab autor Eesti kommunistide pörandaalust tegevust Kopenhaagenis, samuti nende Taani-kontakte ja -suhteid. Eriti huvitavaid uudseid fakte on tal Eesti 1940. a riigipöörde tausta kohta. Autor tõestab, et Meerits astus Säpo teenistusse juba peale Rootsi siirdumist. Ta jättis Kominterni tagasikutse tähele panemata, säilitas nähtavasti ikka kontaktid Särega, kes vahepeal oli läinud tagasi Eestisse. 1940. a seati Meerits koguni üles Riigivolikogu kandidaadiks ühes Tallinna valimisringkonnas. Juuli alguses käis Säre Soomes temaga kohtumas, reisides Jaan Reebergi nime all, kuna Meerits kasutas varjunime Nils Nilsson. Nad kohtusid Soome Riigipäeva liikme Cay Sundströmi kodus, kus Soome kaitsepolitsei nende vestlust pealt kuulas. Säre andis üksikasjalise ülevaate Eesti-sündmustest, eriti koostööst Nõukogude Liidu saatkonnaga, kust saadi direktiivid. Uus valitsus polnud küll kommunistlik, aga kindlalt partei mõju all. Juba olid ette nähtud puhastused ja sovetiseerimine, mida aga pidi esialgu saladuses hoidma.

Kahjuks ei olnud võimalik pealt kuulata nende omavahelist juttu tänaval; ka ei osanud "kõrv" eesti keelt. Pärast vangilangemist 1941. a väitis Säre, et ta olevat pakkunud Meeritsale kommunistliku partei esimese sekretäri kohta. Mõlemad vahistati 2. juulil Soome politsei poolt. Säre saadeti järgmisel päeval tagasi Eestisse, Meerits alles hiljem Rootsi, pärast ülekuulamist, mil ta arvatavasti astus ka Soome kaitsepolitsei teenistusse.

Pärast seda kadus Meerits Rootsis tükiks ajaks nagu maa alla. Eestist saadeti välisministeeriumi esindaja Elmar Kirotar Rootsi teda otsima. Otsimisse sekkus koguni N. Lüüdu suursaadik Aleksandra Kollontai, kuigi Eesti faktiliselt süiski veel oli iseseisev riik. Nii pidi Meerits Tallinnas kiires korras asendatama teise kandidaadiga. Võib-olla kartis ta lõksu ja läks sellepärast politsei teadmisel ajutiselt pöranda alla.

Tema kontaktide kohta oma Eesti parteikaaslastega pole täit selgust. Nørgaard juhib tähelepanu kummalisele kokkusattumusele. Kui

Säre 3. septembril 1941. a Tallinnas vahistati, viibis Meerits just parajasti Helsingis. Kas tal oli andmeid Säre konspiratiivkorterite kohta?

Selle raamatu taust on väga laiahaardeline. Autor kirjeldab asjalikult niihästi poliitilist olukorda Eestis kui ka rahvusvahelise kommunismi telgitaguseid. Meeritsa saatuse on olnud kaudes seoses selliste isikutega nagu Hella Wuolijoki ja Bertolt Brecht. Kaunis põhjalikult on käsitletud Elmar Kiroitari tegevust ja tema asüülpalvet Rootsis. Olen sellel teemal kord Kirotariga vestelnud. Ta arvas ise, et teda aitas Rootsi saatmisel see asjaolu, et ta omal ajal oli olnud abiks eestlastest vabatahtlikele Hispaania kodusõjas.

Teises osas on põhjalikud referaadid osalejate ülekuulamisest. Taani politsei vahistas ligi kümme konda taanlast, kes Meeritsa ja Säre ülestunnistuste põhjal neid kuidagiviisi olid abistanud, neile korterit võimaldanud, neid mõrvakoha ja linna vahet sõidutanud; samuti suvemaja omaniku ja tema venna. Meerits oli olnud korteris arstiteaduse üliõpilase Eigil Kærni juures, keda süüdistati esmajoones mõrvarite praktilises abistamises.

Peaaegu kõik taanlased eitasid kangekaelselt oma osavõttu. Ainult kindlate tõendite puhul olid nad vahel sunnitud seda möönma. Meerits muutis korduvalt oma ülestunnistust. Alguses püüdis ta väita, et ta olevat kuulunud partei Stalini-vastasesse opositsiooni. Hiljem, pärast ülekuulamist sakslaste juures, kuulutas ta enda siiski õige liini kommunistiks. Taanlastest ülekuulajatel polnud nähtavasti tihtipeale suurt aimu ei Eesti oludest ega kommunismi olemusest. Sellepärast on ülekuulamisprotokollis silmatorkavaid vigu. Näiteks on seal Säre reetjana Eestis nimetatud Adolf Pauk, kes aga samuti oli parteisekretär ja uppus teel Leningradi juba enne Säre tabamist.

Nõrgaard ei usu, et Säre oleks üles andnud 80 pörandaalust kaastlast, nagu Gestapo väidab, ja vaatleb seda kui selle asutuse harilikku liialdust. Nii palju Säre kaaslasi (Neeme Ruus, Erich Kadakas, Herman Arbon, Viktor Piirsoo) vahistati juba enne teda. See väide sobis aga hiljem tegemaks Särest suurimat patuoinat ja reeturit. Teised kommunistid, nagu näiteks Neeme Ruus, andsid samuti väga üksikasjaliselt aru oma tegevuse ja kontaktide kohta.

Kopenhaageni mõrva tõelist tagapõhja ei õnnestunud protsessidel kindlaks teha, selleks olid seletused tihtipeale liiga vastuoklikud. Nõrgaard kaldub arvama, et Meeritsal oli põhjust karta, et Eltermann võis teda Moskvast kompromiteerida, et see oli hädaohtliku tunnistaja kõrvaldamine, üsna harilik nähe kommunistide alalise umbusaldusega koormatud pörandaaluses tegevuses. Sellepärast eelistas ta likvideerida Eltermanni. Pärast seda mõrvategu lasi ta Taani ja Rootsi kommunistlikes ajalehtedes avaldada teate, milles hoiatati Eltermanni kui provokaatori eest!

Nõrgaard on püüdnud leida andmeid Meeritsa eraelu kohta. Meeritsa enda andmed on tihtipeale ebaõiged. Nii väitis ta alguses, et ta olevat sündinud Venemaal, kust ta vanemad hiljem Eestisse välja rän-

dasid. Ta püüab kogu aeg rõhutada, et on Nõukogude Vene kodanik. Ta oli 1931. a Leningradis abiellunud Aurelia Teverovaga. Sellest abielust oli tal üks tütar, aga nad olid läinud lahku ja ta ei teadnud midagi oma perekonna saatusest. Stockholmis abiellus ta 1941. a uuesti ühe eesti neiga. Nõrgaard on Rootsisis olnud kontaktis Meeritsa endise abikaasaga, kes aga väidab, et see abielu kestis ainult mõned kuud, nüi et ta ei olevatki oma meest õieti tundma õppinud.

Pärast Eltermanni mõrvamist pidi Meerits ise oma elu eest võitlema. Ta keeldus Moskvasse tagasi pöördumast, astus Säpo ja hiljem Soome kaitsepolitsei teenistusse, mille tõttu ta nähtavasti sai teatud abi. Sellest hoolimata anti ta 1942. a Taanile välja. Viimane peatükk käsitleb tema väljaandmist N. Liidule 1949. a. Jääb mõistmatuks, miks ta nüüd vabatahtlikult N. Liitu siirdus, kui ta varem seda kõigiti püüdis vältida. Võib-olla andsid N. Liidu diplomaadid talle ilusaid lubadusi? Varemalt polnud ta ju neid uskunud, isegi mitte julgenud Eestisse tulla, kus ta mõrvakaaslane seisis partei eesotsas. Taanis oleks ta pääsenud 10–11-aastase vanglakaristusega, aga nüüd riskis ta eluga. Või oli kommunistide sõjajärgne suur edu Läänes talle sisendanud arvamuse, et ammudoodatud maailmarevolutsioon on saabumas, et on aeg võitjate poole üle minna? Seda ei saa me kunagi teada. Selleks on niisuguse revolutsioonääri hingeelu liiga tihedalt kaetud mustade laikudega. Saame ainult nentida, et ka tema viimane panus oli tehtud valele kaardile ja lõppes hukkamisega Moskvas 1952. a.

Suurem osa Nõrgaardi teisest teosest käsitleb taanlaste osalemist mõrvaloos. Ta rõhutab nende passiivsust ja püüab näidata, et Meerits ja Säre katsusid neid tahtlikult mõrvalooga siduda. Tundub siiski, et mitmes suhtes on abi olnud aktiivsem, kui ilmneb ülestunnistustest. Nõnda julges Meerits vaevalt osta mõnest apteegist eetrit ja süstalt, mida kasutati Eltermanni uimastamiseks. Et ta elas arstiteaduse üliõpilase juures, oli ju palju lihtsam kasutada tolle abi. Aga et seletused olid vastukäivad, siis ei usaldatud eeskätt võõraid põrandaaluseid, kelle mõttekääk tihtipeale oli Taani uurimisvõimudele raskesti arusaadav. 1943. a toimus protsess Saksa võimude surve all, mille tulemuseks oli, et ka too üliõpilane ja samuti aiamaia laenuaja said vanglakaristuse. 1947. a oli viimase vanglakaristus kantud; üliõpilane mõisteti nüüd süüteoendite puudumise tõttu õigeks.

Need kaks Erik Nõrgaardi väga detailitihedat dokumentaalteost paljastavad Eesti kommunistide salajast tegevust, nende vastuolusid ja konflikte, mis seal osalenute seni ilmunud mälestustes tihtipeale on unustatud või on neid vaid kergelt puudutatud. Nii mõndagi on ka tsensuuri poolt välja roogitud. Autori tugevaks küljeks on tema põhjalik süvenemine revolutsioonilise tegevuse ajalukku, mis aitab paremini mõista nii mõndagi kummalisena paistvat seika. Need kaks tõhusat teost pakuvad kindlasti head lisa kõigile, kes on huvitatud meie uue-
mast ajaloost. Loodetavasti avaneb võimalus need teosed ka eesti lugejaskonnale kättesaadavaks teha, kui mitte täielikus tõlkes, siis vähemalt

lühiväljaandena.

Ka Taanis pole stalinismiaegsed mõisted ja mõtted veel välja sur-
nud. Nii nimetab ajaleht *Information* oma retsensioonis Nørgaardi
teoseid ajaloo võltsimiseks, sest nendes polevat kasutatud "uuemaid
uurimisandmeid", eriti kommunistide võimu ülevõtmise kohta Eestis
1940. a. Siin on nähtavasti tegemist ühe kommunistliku dinosaurusega,
kes on kõik muutused üle elanud tolle ajalehe jääkapis, kuna erine-
valt nii mõnestki teisest taanlasest on just Nørgaard kasutanud kõige
uuemaid andmeid!

Vello Helk

TEATRIST JA DRAAMAST

**Mardi Valgemäe. Ikka teatrist mõteldes: Es-
seid, päevikukatkendeid ja arvustusi. Stock-
holm: Välis-Eesti & EMP, 1990. 188 lk.**

Eesti kultuur pole kunagi hiilanud ei draamakriitilise ega draama-
teoreetilise mõtte kandvusega. Ka sõjajärgsete eesti näidendite poe-
tikat strukturalistlikult analüüsiv Mari Peedi kaitsmata jäänud väite-
kiri ja Luule Epneri kandidaaditöö 1960.–1970. aastate näitekirjanduse
ideelis-kunstilisest novaatorlusest on jäänud käsikirja. Madalseisus on
samuti teatriteooria.

Seepärast tasub väliseesti kirjandus- ja teatriloolase Mardi Val-
gemäe (sünd. 1935) raamatule ning tema teadlastegevusele laiemalt
ki üpris mitmest aspektist tähelepanu pöörata. Vaadeldavas teoseski
on liitunud teatri- ja kirjandusteaduslik käsitlus. On ju autor avalda-
nud mõlemat aineala käsitlevaid uurimusi ja retsensioone nii eesti kui
inglise keeles. Ainuüksi *Manast* ja *Tulimullast* võib leida Mardi Val-
gemäe kirjutisi pidevalt alates 1960. aastate algusest, teatriarvustaja-
na debüteeris ta Bernard Kangro *Eesti kirjakuulutaja eksilisel* andmel
1957. aastal. Teistest väliseesti väljaannetest on ta kaastööd teinud
näiteks *Aja Kirjale* ja nüüdseks on Mardi Valgemäe publikatsioonid
jõudnud ka Eesti perioodikasse (*Teater. Muusika. Kino; Reede*). Sa-
mas on ta olnud kaasautoriks entsüklopeedilistele väljaannetele (*World
Book Encyclopedia*) ja avaldanud teaduslikke artikleid prominentsetes
ajakirjades *Modern Drama*, *Yale University Library Gazette*, *Educational
Theatre Journal*, *Comparative Drama*, *Twentieth Century Literature*,
Journal of Baltic Studies jt. Kirjanduse põhiliikidest on Mardi
Valgemäe uurimistöös keskmes draama. Korduvalt on ta kirjutanud
ekspressionismi avaldumisest ameerika näitekirjanduses (vt nt põhja-
likku uurimust *Accelerated Grimace: Expressionism in the American*

Drama of the 1920's (Southern Illinois University Press, 1972) saksa ekspressionismi mõjutustest 1920. aastate ameerika näitekirjanike loomingus (Eugene O'Neill, Elmer Rice, John Howard Lawson jt)), draamakirjanikest Eugen O'Neillist ja Edward Albeest. Veel on Mardi Valgemäe analüüsinud näiteks draamat kui kunstivormi ning absurddraamas avalduvat ühiskondlikku allegooriat. Pidevalt on vaatluse all olnud eesti näitekirjandus ja teater, seda nii eestikeelsele lugejale kui ingliskeelsele publikule suunatud kirjutistes. *Books Abroad/World Literature Today* kirjandusringvaates on Mardi Valgemäe arvustanud draamateoseid, sealhulgas Gert Helbemäe, Juhan Smuuli, Paul-Eerik Rummo, Mati Undi omi, samuti teatri- ja draamateoreetilisi uurimusi (ka Karin Kase *Teatritegijad, alustajad: Eesti teatrilugu 1900-1917* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970)). *Manas* on Mardi Valgemäe lisaks näidendiraamatutele (Bernard Kangro, Sławomir Mrożek, Mati Unt) retsenseerinud veel teatritegelaste mälestusteoseid ning Lea Tormise monoograafiat *Eesti teater 1920-1940: Sõnalavastus* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978). Eksilperiodikas on tal peale teatrikrooniku rolli (nü pagulasteatris kui maailmalavadel toimuvat jälgiv ja valgustav rubriik *Manas*) olnud kanda ka teatriajaloolase roll. Seda suunda iseloomustavad kaks käesolevast kogumikust välja jäänud, kuid eesti teatriloolist olulist kirjutist: "Eestlaste teatritegevusest New Yorgis 1906-1949" (*Tulimuld*, nr 2, 1978, lk 78-93) ja ülevaade Geislingeni Eesti Teatri tegevusest Saksamaal "Geislingeni teatrikevad" (*Mana*, nr 54, 1984, lk 42-51). Inglisekeelseist publikatsioonidest võiks nimetada kasvõi eesti näitekirjanduse lühiülevaadet Alfreds Straumanise koostatud teatmeteoses *Baltic Drama: A Handbook and Bibliography* (Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 1981, lk 1-6), samuti saatesõnu Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumängule* ja Enn Vetemaa näidendile *Illuminatsioonid keraväljule ja üheksale näitlejale* Alfreds Straumanise toimetatud *Balti näidendiantoloogias Confrontations with Tyranny: Six Baltic Plays* (Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, 1977, lk 267-271, 327-329).

Sellest avarast ja mitmekülgsest uurimistööst keskendub kogumik *Ikka teatrist mõeldes* vaid ühele, kuid meie jaoks olulisele sektorile — eesti teatrile ning draamale, kusjuures paratamatult on tulnud teha valik. Enamasti pärineb raamatus avaldatu 1970.-1980. aastast. Raamatut alustab autor kõrgesseistlikus võtmes, retoorilise küsimusega: milleks teater? Teose läbivalt esseistlikku käsitluslaadi toetavad tugev teoreetiline tagapõhi ja autori avar eruditsioon. Teksti elavdab keele kujundlikkus — rohked võrdlused, elegantsed ootamatud mõttekäänakud ning ajuti vilksatavad humoristlikud noodid. Žanriline pilt varieerub esseest n-õ päevakriitikani, ülevaateartiklist lühiportreede (Evald Hermaküla, Marika Blossfeldt) ja dokumentaalse väärtusega päevikukatkenditeni ("Tuhkatriinu tulevahetus", lk 72-87). Käsitletav pürneb ühelt poolt Teatri kui niisugusega, Maailmalavaga ("Milleks teater?" (lk 7-15), "Linn ja teater" (lk 95-107)), teisalt eesti pagulasteatri prob-

leemidega; ühest küljest eesti näitekirjanduse klassikaga (Lydia Koidula ja Carl Robert Jakobson, August Kitzberg, Eduard Vilde, Hugo Raudsepp), teisalt draamakirjanike uusima põlvkonnaga (Jaan Kruusvall, Elmar Maripuu). Raamatu kompositsioon toetab suundumist üldiselt konkreetsele, klassikast kaasaega, aga ka Eesti draama vaatlusel pagulasteatri ja -näitekirjanduse probleemide juurde. Kogumiku esimene pool pakub värsket vaadet nii klassikasse kui Eesti sõjajärgsele näitekirjandusele. Esimest korda võrreldakse kodu- ja väliseesti näitekirjandust kogumiku esimest osa lõpetavas essees "Linn ja teater". Teine osa keskendubki pagulasainesele, pakkudes Eesti lugejale olulist teavet. (Paguluse draamakriitika üldtaustal võib Mardi Valgemäe sellekohaseid ülevaateid ja arvustusi pidada autoriteetsemaks ning mahukaimaks sekundaarallikaks eksiilteatri ning -draama uurimisel.)

Teatri väärtustab Mardi Valgemäe inimese jaoks kui võimaluse ja vahendi iseeneseni jõudmiseks, tema nägemuses võimendub teatri kui esmajoones šamaani roll. Raamatu avasseest alates toetub Mardi Valgemäe teatrikäsitlus *visuaalsusele* ja *rituaalile*. Ühekülgset tekstilisele, verbaalsele, diskursiivsele teatrile vastandatakse visuaalne poeetilisus, Jean Cocteau termin *teatriluule* (*poésie de théâtre*). Arvatavasti on siin oma osa Mardi Valgemäe tihedal kontaktil ekspressionistliku draamaga, mille puhul on oluline tähendus lavalise tõlgenduse visuaalsel küljel. Kehade grammatikas näeb raamatu autor teatri jaoks suuremat väljendusvõimalust kui keele sõnalisuses. Ent Mardi Valgemäe ei vastanda teksti teatrile igal juhul ja *a priori*. Teksti enesesse võib olla sisse kirjutatud teatraalne, visuaalne alge. Nimelt niisugust visuaalset suundumust hindab ning tervitab Mardi Valgemäe näitekirjanduses, ka näiteks 1960.–1970. aastate eesti draamas (Paul-Erik Rummo, Mati Unt, Rein Saluri). Näitekirjanduse kandetalaks peab autor tegevust, aristoteleslikku *praxis*'t, ning näeb sellega seoses draamakriitikute püüdluste erinevust kirjanduskriitikutega võrreldes: "ümmased eritlevad teksti, esimesed aga tegevust" (lk 88).

Teatri teise tähendusrikka, arhetüüpse elemendina osutab Mardi Valgemäe rituaalile, mis kätkeb endas ju ka visuaalsust. Dionüüsoslikke, viljakusriituse motiive eritletakse näiteks nii August Kitzbergi *Libahundis* kui Hugo Raudsepa *Mikumärdis*. Teatri ja ühiskonna vahekorraga seoses viitab Mardi Valgemäe XX sajandi ritualistliku allegoorilise teatri tingitusele totalitaarsest riigikorrast. Nii nn idaeuroopa kui Eesti näitekirjanduses nähakse mitmel puhul varjatud mängu tseensoriga, mis idaeuroopa absurdistidel (Slawomir Mrožek, Vaclav Havel) avaldub poliitilise allegooria näol, Eestis aga muinasjutukultuses (Paul-Erik Rummo *Kass! Kass! Kass!*).

Mardi Valgemäele on omane arhetüüpide otsimine, paralleelidevõrdluste esiletoomine avaras kultuuriajaloolises aegruumis. Komparativistina leiab ta käsitletavas aines püramatuid võrdlusvõimalusi, alates eesti draamakirjanike loomingu kõrvutamisest Shakespeare'i, Molière'i, Eugene O'Neill, Peter Weissi, Edward Albee, John Osborne'i ning Hen-

rik Ibseniga (võrdlus viimasega on millegipärast eksüüleesti draamakriitika eriti populaarne) kuni eri kunstiliiki kuuluvate teoste paralleelvaatluseni (Bernard Kangro näidend *Üle jõe* ja Franz Schuberti keelpillkvartett ("Kammerteateris", lk 115–117)). Võrdlus toimib Mardi Valgemäel nii sisulise analüüsimeetodina kui keelelise kujundina, komparativistlikku metoodikat rakendab ta ka eespool viidatud, ameerika näitekirjanduses avalduvaid ekspressionismi-ilminguid käsitlevas uurimuses. Oma suhet algupärasuse probleemi, arhetüübi—algupära vahetõrget väljendab Mardi Valgemäe "kultuurikontinuiteedijõe"-kujundi kaudu: kõik kordub ja "tõeline algupärasus seisab peamiselt osavas ümbertöötuses ja isikupärases detailistikus" (lk 41). Mardi Valgemäed huvitab ka nimede semiootika, näiteks A. H. Tammsaare, Enn Vetemaa ja Elmar Maripuu loomingu kontekstis.

Teatri ja ühiskonna seoseid ja pörkumisi vahendab Mardi Valgemäe üsna kriitilises toonis Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumängu* lavastusloog ja Ilmar Külveti *Sild üle mere* näitel. "Tuhkatriinu tulevahetus" valgustab kunstiliste ja majanduslike probleemide kõrval pagulasühiskonna sisepingeid ja suhtumisi. Eriti *Tuhkatriinumängu*-päevikus, aga mujalgi ("Shakespeare Seedriorul" (lk 111–114), "Muusadeta muusikal" (lk 123–124)) avaldub Mardi Valgemäe kui kultuuripoliitiku. Üks tema missioone ongi olnud sideme hoidmine Eesti kultuuriga. Mardi Valgemäe tähelepanelik pilk on pidevalt püsinud siinpoolisel kirjandus- ja teatrielul.

Eesti näitekirjanduse sünniaega pöördudes on Mardi Valgemäe mitmel pool kasutanud "saksa näitekirjanduse sohilapse" metafoori. Seniste seisukohtade suhtes poleemilises artiklis "Mitte Koidula, vaid Jakobson" (lk 16–29) esitab ta argumenteeritud seisukoha, mille järgi tuleb eesti draamakirjanduse rajajaks pidada C. R. Jakobsoni, sest tema näidend *Arthur ja Anna* valmis kolm aastat varem, kui jõudis lavale Lydia Koidula tõeliselt esimene algupärane *Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola* (*Saaremaa onupoeg* ja *Kosjakased* olid vaid muundused). Selle probleemiasetuse puhul aktualiseerub nii teatri- kui kirjandusloog seisukohalt oluline küsimus draamateoste dateerimise lähete kohast.

Struktuurianalüüsile ja võrdlevale meetodile toetuvad Mardi Valgemäe klassikatõlgendused mõjuvad ootamatult ja intrigeerivalt. Nii analüüsitakse August Kitzbergi *Libahundi* ekstaatiliselt elemente ning Tiina dionüüsoslikku omapära ("Rituaalteatrist ja "Libahundist"") (lk 30–40), Eduard Vilde *Pisuhänna* puhul tõmmatakse aga paralleele usatika komöödiaga ("Kas vahemereäärne Vilde?" (lk 41–49)). Hugo Raudsepa *Mikumärdi* struktuuris eritleb Mardi Valgemäe armastuse liike ning tema käsitluse järgi tõuseb näidendi keskmesse materialistlik iharus ("Iha sirelite all" (lk 50–62)).

Omapoolse vaatenurga lisab Mardi Valgemäe ka sõjajärgse Eesti

näitekirjanduse käsitusel. Ülevaates "Kodumaine dramaturgia 1944–1976" (lk 63–71) (mille eelkäijana võib vaadelda kirjutist "Pilk nõukogude eesti näitekirjandusele" (*Mana*, nr 31, 1966, lk 9–14)) visandab autor kolm arenguetappi. Ajavaheemik 1944–1953 ei toonud ühtki kunstiväärtusega näidendid ega päevi lähemat tähelepanu. August Jakobsoni ja tema kaasaegsete teoseid ebateatraalseiks kommunistlikeks propagandatükkideks ning elutuiks poliitilisteks melodraamadeks nimetades mõonab Mardi Valgemäe seejuures kirjaniku positsiooni riskantsust toonastes poliitilistes oludes. See ei tähenda muidugi, et ta õigustaks loomingulist enesemüümist. Järgmise perioodi, 1953–1966 ja ka järgmise põlvkonna dramaturgide (Egon Rannet, Ardi Liives, Juhan Smuul, Ralf Parve jt) puhul nendib Mardi Valgemäe küll mõnede uute stiilivõtete kasutamist (Juhan Smuul, Ralf Parve), ent temaatikas täheldab endist lõivumaksmist sotsialistliku realismi põhimõtetele. Tema sõnutsi puudub tolle aja draamateostes "küllaldaselt realiseerit lavaline tegevus, keeleline osavus, kolmemõõtmeline tegelaskond ning tööle ja õigusele rajat temaatika" (lk 66). Nentides loomingulise vabaduse suurenemist pärast 1953. aastat, osutab Mardi Valgemäe põhjendatult rohkem tähelepanu 1966. aastale kui uuele, kvalitatiivselt tähendusrikkamale murrangule (Sławomir Mrożeki tulek eesti teatriellu, Artur Alliksaare draama *Nimetu saar* ilmumine). 1966. aastast edasi eristab Mardi Valgemäe eesti näitekirjanduse arengus mitut suunda — sotsialistliku realismi loomemeetodit jätkavate teoste kõrvale astuvad mõistujutulised näidendid, mis omakorda jagunevad ühiskondlikeks ja metafüüsisteks allegooriateks. 1960. aastate avangardsed draamateosed ja samavõrd Evald Hermaküla—Jaan Toominga uus režii pälvivad üldse Mardi Valgemäe erilise tähelepanu ja sümpaatiat. Lisaks tuleb mainida kogumikust põhjendamatult välja jäänud, otseselt 1960. aastate uudisdraamat käsitlevat artiklit "Tartu fooniks ehk Uuestisünni poisid "Vanemuise" teatris" (*Mana*, nr 35, 1969, lk 32–43). Nagu öeldud, hindab Mardi Valgemäe toonaste näidendite visuaalset suundumust ning autorite leidlikkust allegoriseerida valitsevat poliitilist olukorda, selle kõrval kiidab aga samavõrd teoste intellektuaalsust ja keelelist sära. Lähem suhe näib tal olevat tekkinud Paul-Eerik Rummo ja Enn Vetemaa loominguga ("Tuhkatriinu tulevahetus" ja mitmed teised selle teose käsitlused mujal, Enn Vetemaa *Väikese näidendiraamatu* arvustus, näidendi *Roosiaed* analüüs artiklis "Kodumaine dramaturgia 1944–1976"; ka mainitud saatesõnad Paul-Eerik Rummo ja Enn Vetemaa näidendeile Balti draama-antoloogias). Eriti hindab Mardi Valgemäe Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumängu*, nimetades seda eesti draama rahvusvahelise tasemega tippteoseks.

Tänapäeva Eesti näitekirjandusest jõuab Mardi Valgemäe Draamateatri Toronto-etenduste arvustuses põgusalt rüüvata Jaan Kruusvalli lähiminevikuainelisi näidendeid, tõmmates talle omase suurejoonelise elegantsiga rööbikjooni eesti ja inglise näitekirjanduse sünniloo vahele ning kõrvutades Jaan Kruusvalli ajaloolisi panoraame Shakespeare'i

kroonikatega (suured tegelaskonnad, ajaloolisest paratamatusest tingitud melodramaatiline sündmustik).

Kodu- ja väliseesti draamas näeb Mardi Valgemäe erinevat lähinemist maa ja linna temaatikale — ühelt poolt nn laudarenessanss või nukker-romantiline suhe, teisalt noore Elmar Maripuu läänelik küünilisus ja dekadentlik huumor (lk 101, 104). Olukorras, kus väliseesti näitekirjandus on suures osas kättesaamatu (enamasti on ju tegemist käsikirjalise materjaliga), annab Mardi Valgemäe mõnede pagulasautorite kohta (Arvo Mägi, Ilmar Külvet, Elmar Maripuu) Eesti lugejale piisava ülevaate. Bernard Kangrolt vaadeldakse vaid lühinäidendit *Üle jõe*, mida kriitik on teisel hinnanud parimaks Kangro draamadest (vt *Mana*, nr 36, 1969, lk 105-106). Pagulasdraama üldise taseme suhtes on Mardi Valgemäe ikka olnud kriitiline ning on seda ka Arvo Mägi ja Ilmar Külveti näidendikogumike arvustuses ("Tagasi tulevikku" (lk 118-122)). Seejuures nimetab ta aga eestlaste lähiminevikuaineliste näidendite n-õ sotsiaalpedagoogilist või rahvavalgustuslikku funktsiooni. Kunsti ja rahva ajaloomälu vahekorra küsimus kerkib veel Eesti PIRGU-trupi etenduse ja Jaan Kruusvalli ajaloodraamade puhul.

Väliseesti kultuuris kuulub Mardi Valgemäe poolehoid samuti eksperimentaalse suunilusega teatri- ja draamakunstile. Omaette tõuseb esile Elmar Maripuu loomingu käsitus nelja näidendi arvustustega (*Palagan, Esivanemate häüed, Dos Grandes, Ohmi seadus*), millele lisandub esiknäidendi *Sündmused sureval planeedil* vaatlus essee "Linn ja teater". Nüisugune tähelepanu on põhjendatav Elmar Maripuu erandliku asendiga eksilidraama üldtaustal — nii noorima põlvkonna ainsa esindajana kui oma loomingu sisulis-vormilise uudsuse tõttu. Näiteks *Palaganis* kasutab ta pagulasdraama kontekstis ainulaadset loomemee-todit — teksti fikseerimist näitlejate improvisatsioonide järgi (Eestis tekib paralleel Merle Karusoo omaaegse nn sotsioloogilise dramaturgia sünnilooga). Mardi Valgemäe hindab positiivselt Elmar Maripuu koomika varieeruvust tüünest satiirist musta huumorini ning stambivaba, vahel isegi provokatiivset suhtumist Eesti ajalukku. Elmar Maripuu lavastajatöös (koos Heli Kivilahega) tõstab Mardi Valgemäe esile "nägemismeelega tajutava režinärvi" (lk 155) ning brechtliku võõritusefekti õnnestunud rakendamist. Teose autorile on sümpaatsed mitteverbaalsed režii võimalused, Antonin Artaud' ja Jerzy Grotowski põhimõtted; lavastuse olulise komponendina pöörab ta tähelepanu tempole.

Ilmselt valitseb suur dissonants Mardi Valgemäe vaatevälja ulatuva maailmateatri ning aja jooksul üha enam amatöriseeruva pagulasteatri vahel. "Pagulasolukorraga arvestamine rõõvib aga arvustajalt ühe tema objektiivsemaid kriitilisi mõõdupuid," mõõnab ta seejuures (lk 113-114). Kompromiss kunstilisuse kriteeriumide ning paratamatute kunstiväliste asjaolude arvestamise vahel on Mardi Valgemäe puhul siiski võimalik. Ei libastu ta ka eetilisel, tema kirjutistes ei kohta laushalvustavat ega üleolevat suhtumist, kuigi võib leida teravatoonilisi väljendusi. Eriti valusaks küsimuseks on eksiliteatri repertuaar (vt

ka "Meie repertuaar". — *Mana*, nr 47, 1979, lk 17–21). Pagulaslavadel sageli ülekaalu saavutanud melodramaatilise või pelgalt kergekaalulise mündiga teatritükkidesse suhtub Mardi Valgemäe väga kriitiliselt, tõmmates sujuva ühenduskaare ajaloohämarusse vajunud August von Kotzebue lavalugude ning nn seebiooperite vahele kaasajal. Ta on tainunud ka rohkeid ja raskepäraseid proosadramatiseeringuid ning soovitanud korduvalt eksiilteatri lavale kodumaiseid uuenduslikke näidendeid. Arvustusest Lembit Kooritsa muusikalile 1919 koorub üldisema probleemina eksiilteatri tulevikuperspektiiv; ta pakub vähegi viljakaks edasikestmiseks välja reformivõimaluse — koondtruppide idee ("Muusadeta muusikal" (lk 123–124)).

Mardi Valgemäe kirjutiste intrigeerivus on põhjustanud poleemilisi vastulauseid. Bernard Kangro on näidendi *Üle jõe* tõlgendusele vastanud autorikommentaariga (vt "Järelmärkus". — *Tulimuld*, nr 2, 1981, lk 105–106); n-ö dialoogi asetuvad Asta Willmanni Antigone-müüdinäidendi *Jumalate mõistatus* arvustus Mardi Valgemäelt ning ennast ilmselt puudutatuna tundnud autori reageering (vt *Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi Aastaraamat I*, Stockholm, 1973, lk 357–362, 363–368). Eestis on aga Ain Kaalep Mardi Valgemäega polemiseerides leidnud antiikkomöödia sugemeid Eduard Vilde *Pisuhänna* asemel pigem Hugo Raudsepa loomingust (vt "Aristophanesest Raudsepani". — 33. Kreutzwaldi päevade konverentsi ettekannete teesid. Tartu, 1989, lk 28–29).

Piret Kruuspere

VÄITLUS

Toomas Karmo, "Olen ma mõtlev loom või ainetu mõtleja?". — *Akadeemia*, nr 1, 1991, lk 3–16.

Jaak Kaplinski:

KAS MUL ON MIND?

Toomas Karmo artikkel on tähendusrikas selle poolest, et ta on võib-olla esimene artikkel analüütilisest filosoofiast Eestis, aga ka üks esimesi meil laiemalt kättesaadavaid artikleid üldse, kus autor pelgalt ei tutvusta mõnd filosoofi või teooriat, vaid arendab omaenda mõtteid, tehes seda maailma filosoofia traditsiooni sees. Nii jääb Toomas Karmo kindlasti meie kasina originaalfilosoofia ajalukku, olenemata sellest, kas tulevad põlved tema seisukohtadega nõus on või ei. Allakirjutanut ei ole päris lihtne öelda, kumba on tema. See selgub ehk järgnevast.

Karmo alustab küsimusega: "Kas Teie, selle kirjutise lugeja, olete (A) elav, bioloogiliste osadega olend, kellel on olemas näiteks vasak pool ja parem pool, ülemine, keskmine ja alumine kolmandik? Või Te olete (B) mingisugune ainetu olend, kes küll *juhib* ehk *kontrollib* ühe inimlooma liigutusi, kes tajub ümbrust ühe bioloogilise süsteemi silmade ja kõrvade *abil*, kuid ise süiski erineb sellest inimloomast — olles mingi "immateriaalne", aatomitest ja molekulidest koosnematu mina ehk ego?" Kui Karmo pöördub lugeja poole, küsib ta temalt, kas ta usub, et *tema* on A või B. Kas see, mida otsitakse, on selle *tema*, *mina* jne tähenduse selgitamine, selle uurimine, mida nende sõnadega mõeldakse, või nende sõnade autoriteetne defineerimine või selle entiteedi teaduslik seletamine, mida niimoodi nimetatakse? Viimast ilmselt mitte, sest siin ei ole muud võimalust kui kirjeldada inimest, mitte ainetut vaatlejat — viimane jääb väljapoole eksperimentaalteaduse vaatluspiirkonda. Nii jääb üle ainult sõnade "mina" ja teiste isikuliste asesõnade tähenduse selgitamine, mida Karmo ka teeb. Ta eristab "mina" kaks erinevat tähendust ja püüab näidata, et üks neist on *õige*, teine *vale*.

Missugused tähendused on õiged, missugused valed? Autor seda ei seleta. Tema kirjutise järgi võib aga arvata, et sõnade õiged tähendused on need, mis on ühesed, piiritletud, ega sisalda vasturääkivusi. See tähendaks, et neid on võimalik seletada, avada klassikaliste definitsioonide kaudu ja nad vastavad kolmele loogika põhiseadusele —

identsuse, vasturääkivuse ja välistatud kolmanda seadusele. Kui "mina" kohta kehtib, et "mina" on P, siis järeldub sellest, et "mina" ei saa olla mitte-P ja "mina" ei saa olla midagi muud kui P või mitte-P, samuti et "mina" on "mina".

Karmo näikse uskuvat, et meie keeles on "mina" mõiste, mis vastab nendele nõuetele, et meie keel jälgib loogika põhinõudeid või vähemalt hälbib ta nendest väga vähe ja neid hälbeid saab parandada. Tema lähenemises on kaks tugevat celdust keele kohta — et keel on loomu poolest loogiline ja et ka tegelikkus on loogiline. Sellest järeldub, et tegelikkusel ja keelel on sama "süvastruktuur", sama loogika. See avaldub näiteks selles, et ka tegelikkuse objektid vastavad kolmele loogika põhiseadusele. Nii nagu "mina" on "mina", olen ka mina mina.

Sellisel puhul on tihti ükskõik, kas räägitakse "mõistetest" või "asjadest" — mõlemal puhul räägitakse nii keele kui tegelikkuse aluseks olevast loogilisest struktuurist. "Mina"-mõiste määratlemine ütleb meie midagi olulist selle kohta, mis *me tegelikult oleme*. Sest *me oleme meie*. See teine "meie" on predikaat ja ta ei ole esimesega, subjektiaga, identne. See aga tähendab, et "meiel" või "minal" või "temal" on vähemalt kaks erinevat tähendust. Võib-olla on vaidlus dualistide ja realistide vahel (võtan endale julguse Aristotelese koolkonda nii nimetada) siin sündinud vaid sellest, et üks peab ainsana reaalseks subjekti, teine predikaati. See on lähedane tüluga nominalistide ja realistide vahel, mida saab taandada samale.

On mõisteid, mis saavad olla lausetes nii subjektid kui predikaadid, ja on mõisteid, mis saavad olla ainult subjektid. Neid viimaseid on tühiselt vähe ning keeles vastavad neile asesõnad ja määrsõnad nagu "see", "siin", "praegu", "mina". Need on sõnad, mis sisaldavad ühtaegu keelelist ja keelevälisist. See keeleväline on viitamine kohale ruumis ja ajas, mis meid huvitaval juhul on subjektiivne, arvestab kaugusi teatud "minapunktist", orienteerib asjad selle järgi, kuidas nad selle minapunkti suhtes asetsevad. Nii vähemasti minule tuttavates keeltes. Need keeled kujutavad maailma niisama kui renessansijärgne Euroopa kunst oma minaperspektiiviga. Mõlemal juhul on see "mina" punkt, mille järgi orienteeritakse kõik teised, mis ise aga jääb keeles orienteerimata, määramata. "Mina" on määratud ainult keeleväliselt; keel saab minapunktile ainult osutada nagu piltki, ei saa teda aga kirjeldada. Kui toome kunstniku enda pildile, ei ole ta enam see "minapunkt", millest pilt on maalitud, millele on ehitatud tema perspektiiv. Pildil kujutatud kunstnik on juba objekt, mitte subjekt. Võib-olla võiksimme öelda ka, et ta on predikaat.

Nagu pildilgi, on meie keeles kõik määratud-orienteeritud minapunkti järgi. Ka vahe abstraktse ja konkreetse vahel määrab kõige enam see, et abstraktne mõiste puhul kaotab mõtte tema kaugus minapunktist. Abstraktne on see, mis ei ole lähedal ega kaugel.

Kas minapunkt on iseendale konkreetne või abstraktne? Oleks

vist parem, kui me ei püüaks seda punkti määrata iseenda kaudu. See ületab meie keele piirid ja viib arusaamatustele ning segadustele. Ma arvan, et paljusid neist saaks vältida, kui lisaks sellele, et loobuksime kasutamast "mina" predikaadina, väldiksime ka tema kasutamist määratluste subjektina, s.t ütlemast "mina" on P. "Mina" asub väljaspool kõike, mille kohta saame rääkida, et nad on midagi, väljaspool meie maailma, mille perspektiivi ta ometi määrab. Nii ei ole korrektne rääkida, et mina olen isik, kellel on jalas auklikud sokid ja kes just sõi kurgivõileiba, ega ka sellest, et mina olen kehatu ja ainetu olend, kes seda isikut kuidagiviisi kontrollib või temal parasiteerib.

Sedasi on ühe "mina" tähendusega, mida meil õnnestub sama vähe määratleda kui maol iseend sabast alustades ära süüa. See "mina"-mõiste anomaalsus võib temast jätta salapärase mulje ja ajendab tõmbama paralleeli "mina" ning Dionysios Areopagita ja teiste müstikute Jumala vahele, kellest saab öelda vaid seda, mida ta ei ole, aga mitte seda, mis ta on. Neid paralleele on tõmmatud palju kordi ja üks neist on ilmselt hinduistide "Aham brahmasmi" — mina olen Brahman, s.t Jumal.

Kas ei ole aga mõistlikum vältida niisugust apofaatilist "mina" üldse ja püüda läbi ajada "mina" teise, tervemõistuslikuma tähendusega, võttes "mina" rohkem inimisiksusena, psühhofüüsilise tervikuna? See on võimalus, mida tasub tõsiselt uurida.

Sageli kasutame mõistet "mina" tõepoolest holistlikult, märkides temaga nii keha kui psüühikat kokku. Ütleme "ma olen üheksakümne kilo raske" ja "ma olen nukrameelne" või "ma olen nominalist". Samal ajal tõrgub keel omaks võtmast "mina" samastamist ühegagi neist tunnustest, mis temal on. On vähemasti imelik öelda "ma olen üheksakümne kilo raskune keha" või "ma olen nukrameelne hing". Võime "mina" samastada vaid temaga samaväärsete, teda mingil kombel sisaldavate mõistetega nagu "isik", "inimene", "olevus", "olend". Saame öelda "ma olen üheksakümnekilone mees", "ma olen nukrameelne inimene", "ma olen armetu isik", "ma olen nominalistlik mõtleja". Märgime, et ka viimane mõiste "mõtleja" sisaldab implitsiitselt isikut, mida näitab ka tema lõpus olev isikut märkiv suffiks.

Mõnel puhul kasutatakse eesti keeles "minaga" vormi "minul on": "mul on janu", "mul on karvased sääred", "mul on halb mälu", "mul on hea uni" jne, mõnel puhul võib öelda "ma olen": "ma olen eestlane", "ma olen unine", "ma olen nominalist". Viimasel puhul on neil predikaatidel holistlikum tähendus: see, mis ma "olen", käiks nagu minu kohta tervikuna. Kui "mina" on pigem punkt kui varn, kuhu riputatakse omadusi, tähendab see holism siis seda, et on omadusi, millel on tendents valguda laiali. Omadused "eestlane", "unine", "nominalist", "kristlane" on nagu tindiplekid, mis kalduvad määrima ka teisi sama "mina" varna küljes rippuvaid omadusi. See ei ole praegu aga oluline.

Oluline on see, et ka holistlikult kasutatav "mina" on ebamäärane mõiste, mille kasutamine on seotud paljude keeleliste konventsiooni-

dega, millel ei ole aga ühest ja selgelt piiritletud tähendust. Kas on küsimus keeles või kogemuses, s.t kas ei ole ka "minakogemused" ise küllalt ebamäärased ja vastuolulised?

Toomas Karmo on oma artikliga tõestanud seda, et eesti keeles on laused nagu "mina kujutlen oma keha põlemist krematooriumiahjus" või "ma näen ennast mererannal jalutamas" natuke imelikud. Julgen aga arvata, et see, kui imelikud need laused on, sõltub suuresti meie kogemusest. Allakirjutanu kuulub juhuslikult nende inimeste hulka, kes on kogenud iseenda kehast välja minekut ja on seda keha ka eemalt vaadanud, nii ei ole selle kujutluse taastamine või varieerimine, näiteks keha paigutamine mereranda või krematooriumiahju, talle eriline probleem.

Probleem on (olenemata sellest, kas ma käisin endast väljas tegelikult või vaid kujutluses) selles, mis niisugusel puhul juhtub "minaga". Kui oma kehast väljumise läbi elasin, kestis see lühikest aega, kuid jõudsin mõelda, mis minust tuli kaasa, mis jäi maha. Tundsin, et tegemist ei olnud sellega, et *hing* oleks lennanud ära ja *keha* jäänud maha, vaid see, mida olin seni pidanud endaks, lagunes kaheks osaks hoopis huvitavamal kombel. See ei ole siin muidugi tähtis, tähtis on see, et "mina" võib mõnel puhul osutada hoopis hägusemaks nähtuseks, kui arvame. "Mina" ei ole kindlapiiriline ega ühese tähendusega sõna juba selle tõttu, et meie minakogemus võib olla väga erinev.

Seda "mina" hägusust võib illustreerida veel üks näide. Oletame, et meil on normaalne inimene Jaan Jalgratas. Tal on (NB! me ütleme *tal on*, mitte *ta on*) hing ja keha, tal on "mina", ta ütleb, et ta on "tema". Jaan Jalgratas jääb haigeks, tal on vähk või pidalitõbi, mis ta kehas levib. Ta läheb imekirurg Cagliostro juurde. Imekirurg lõikab tal kõigepealt ära sõrmed ja varbad, siis käed ja jalad. Haigus ei jää aga seisma. Kirurg lõikab siis ära Jaan Jalgratta alakeha, siis ka ülakeha, nii et temast jääb järele ainult pea, mis on ühendatud imekirurg Cagliostro imeaparaatidega, mis hoiavad pead elus, nii et see saab kõnelda ja isegi filosoferida. Võib-olla saab Cagliostro anda Jaan Jalgrattale ka imeproteesid, nii et tema pea saab samahästi kui uue keha, mille sees on vajalikud aparaadid, nii et Jaan Jalgratas saab ka kõndida ja toas lilli kasta.

Jaan Jalgratta haigus aga ei jää seisma, vaid siirdub ka peasse. Kuid imekirurg Cagliostrol on vahendid ka selle vastu. Ta eemaldab haiged ajuosad ja asendab elektrooniliste proteesidega, mis lubavad Jaan Jalgrattal jätkata filosoferimist, võib-olla isegi paremini kui varem. Edasine ei ole enam kindel, aga üks võimalus on, et Jaan Jalgratta ravimiseks tuleb tal järk-järgult kõik ajuosad asendada tehislikkudega. Cagliostrol õnnestub see hülgavalt ning Jaan Jalgratas jääb elama. Kuid kas ta on siis enam Jaan Jalgratas? Kas ta on tema? Oletame, et seesarda õnnelikult üleni tehislikuks muutunud Jaan Jalgratas viibib selle juures, kui kõik tema amputeeritud haiged kehaosad pannakse kirstu ja sõidutatakse krematooriumiahju. Kas ta siis nägi enda

põlemist krematooriumiahjus?

Võib ka juhtuda, et imekirurg Cagliostro asendab osa Jaan Jalgratta ajast autoõnnetusel hukkunud Mihkel Maantee omaga, nii et Jaan Jalgratas näiteks mäletab seda, mida Mihkel Maantee. Kumb ta siis on, kas Jaan Jalgratas või Mihkel Maantee? Cagliostro võimend ei piirdu aga sellega: ta on suuteline hoidma elus näiteks olendit (kui see on olend!), kes on sündinud kahe peaga, ja olendit, kes on sündinud kahe kehaga, millel on üks pea. Võib-olla ei ole see imekirurgist ilus, kuid oma küünilisuses tahab Cagliostro esitada näitlikult küsimuse, kas mõisteid "mina", "isiksus" või "olend" saab alati nii endastmõistetavalt kasutada, kui oleme harjunud tegema. Kes oskab Cagliostro küsimusele vastata?

Allakirjutanu meelest saab säärasele küsimustele vastata kõige mõistlikumalt siis, kui loobume eeldusest, et maailm on *predefineeritud*. See tähendab, et me ei eelda, et mõistete vahel on selged piirid, et mõisteid kasutatakse sünonüümiata ja homonüümiata ning et semantika ja tegelikkus olulisel määral ühte langevad, näiteks et tegelikkus koosneb universaalidest ja partikulaaridest, subjektidest ja predikaatidest, substantisist ja omadustest sama vähe või sama palju, kui ta koosneb naturaalarvudest, kümnendmurdudest, ruutjuurtest või muudest matemaatilistest mõistetest. Kõik need mõisted on tegelikkuse kirjeldamisel suurema või väiksema eduga rakendatavad, *kuid ainult mingites piirides*. Kui rakendame mõisteid väljaspool nende kehtivuspiirkonda, satume kas paradoksile või lihtsalt eksime, eemaldume tegelikkusest, mida tahtsime kirjeldada.

Keel ei ole sirge, kuid ta on sirgem kui tegelikkus ja meil on alati kiusatus ka tegelikkust pidada sirgemaks või vähemalt korrapärasemaks, kui ta on. Tegelikkus on nagu keeruline kõverjoon, mis on tükati korrapärane, tükati mitte, nii et võime tema kirjeldamiseks leida võrrandeid, kuid ei saa kunagi olla kindlad, kui kaugele, mis piirides need võrrandid kehtivad. Täpselt samamoodi on mõistete kasutamisega. Et paremini näha, kui kaugele võib minna näiteks mõistetega "mina", "olend", "isiksus", "hing" või "eksistents", tuleb kõigepealt selgitada, kuidas me neid kasutame.

"Mina" mõiste teenib meid edukalt töö ja isiklikus elus, kodus ja kirikus, kuid on olukordi, kus teda ilmselt enam mõistlikult kasutada ei saa. Need on olukorrad, kus deksis on häiritud, kus me ei näe asju enam oma keha sees asuvast punktiperspektiivist. Nagu siis, kui juhuslikult une eel lahkume kehast ja näeme seda lamavat voodis, ise aga lendame aknast välja. "Mina" muutub kahtlaseks ka siis, kui peaksime vahetama oma keha mõne teise keha või imemehhanismi vastu. "Minaga" ei ole suurt peale hakata ka siis, kui punktiperspektiiv ise peaks teisenema, kui me ei näe maailma enam ühest punktist, vaid kuidagi teisiti, näiteks mitmest punktist korraga.

Iseloomulik kõigile visioonidele oma keha põlemisest krematooriumis või sellest, kuidas ta jääb voodisse vedelema, on punktiperspektiivi

säilimine. Kujutleme kehatut hinge (või kogeb see iseennast) punkt-pilguna, punktvaatlejana, kes maailma näeb tuttavas perspektiivis, kus lähedane on lähedane ja kauge kauge. Pikantne küsimus oleks siin, kas kehatul hingel on oma punktis üks või kaks silma, ühe silmaga ei näeks ta sügavust. Ma ei ole kuulnud ühestki konkreetsest visioonist, kus oleks kadunud perspektiiv, kuigi selliseid peaks olema.

Igaüks, kes on müstikute tekste mõnevõrra lugenud, on kindlasti märganud, et seal on tihti kasutatud paradoksaalset keelt ja selles paradoksaalses keeles on räägitud ka "minast" (*resp.* "hingest"). Jeesus ja Paulus räägivad sellest, et inimene peab surema, et siis uuesti sündida. Mahajanistid räägivad, et kõigil inimestel on Buddha-loomus, mis pole sündinud ega sure. Jaapanlase Dogeni õpetaja Hiinas *chan*-kloostri ütlus mediteerivatele munkadele: "Teil pole keha ega vaimu, miks te magate?", mille peale Dogeni vaim äkitselt virgus. Selle virgumise juurde näib kuuluvat ka seoste nõrgenemine kehaga ning punktperspektiiviga. Kreeklased oleksid sellisel puhul rääkinud ekstaasist, (endast) väljasolemiseist. Müstikute ekstaasi juured võivad olla šamaanide endast välja lendamise, hinge rändamise teise ilma. Mõlemal puhul on selgelt tegemist kogemusega, mille kirjeldamiseks meie tavaline "mina"-mõiste enam ei sobi, nii nagu paljude kosmose ja mikromaailma nähtuste kirjeldamiseks ei sobi klassikalise füüsika mõistete ja valemide.

Agaga ikkagi, mis või kes me siis oleme? Punktid, kehad, hinged või vaatlejad? Ma püüdsin näidata, et see küsimus on valesti küsitud: püüded temale vastata viivad meid üle keele piiride. Maailm, milles me elame, ja keel, mida me kasutame, ei ole predefitseeritud. Nad on teatud kogemuspüüdnudades päris hästi korrastatud, seal saab kasutada mõisteid piisava eduga, mõnes teises piirkonnas need aga ei kehti. "Mina" ei kehti seal, kus inimene endast välja pääseb, on ekstaasis, ta ei kehti ka seal, kus imekirurgid meid radikaalselt lõhki lõikavad ja uuesti kokku panevad. Sellepärast ei ole mõtet küsida, mis on "mina" üleüldse. "Mina" on meie kogemus, minu kogemus, iseenda kogemus ja see ise, see mina, kelle kogemus "mina" on, on selle kogemuse organiseerimise viis, kogemuses sisalduv punktperspektiiv. "Mina" pole miskit muud kui sildid, mida tavapäraselt riputatakse teatavaid kogemusi sisaldavate tubade ustele. On nähtavasti uksi, millele selle sildi võib rahuga riputada, on aga uksi, näiteks imekirurg Cagliostro operatsioonisaali oma, millele ta kindlasti ei sobi.

Ja jääbki küsimus "minast" õigupoolest vastuseta, seda vastust on vaid nüpalju, kui meil on kogemusi oma "minast" ja kuipalju keeles on malle sellest kogemusest rääkimiseks. Toomas Karmo kasutab oma artiklis realistlikku keelt, ta usub isegi universaalide eksisteerimist väljaspool aega ja ruumi. Ilmselt on realistlik keel meie tavakogemusega ja tavakeelega kõige paremas kooskõlas ja teda on kõige lihtsam kasutada. Sellest ka Aristotelese või Aquino Tooma suur edu ja menu. Nominalistlik keel, mis on väga omane taoistidele ja buddhistidele ning mis Euroopas mõnevõrra tuttavaks sai keskaja nominalistide kaudu, mida

nüüd aga teame tänu Fritz Mauthnerile ja Ludwig Wittgensteinile, on hoopis keerulisem ja tülikam. Kui mugandame üht nominalistidelt pärinevat võrdlust, kasutavad realistid keelt nagu raha, mille eest saab asju osta ja müüa. Realistid kipuvad arvama, et rahaline väärtus on kõigil asjadel ning see on neile kuidagiviisi loomuomane. Nominalistid püüavad läbi ajada rahata, kasutades vahetuskaubandust, mis on tunduvalt tülikam. Pealegi kipub neil raha mõiste varjatult sisse tulema, kuigi see on raha ainult vahetusväärtuse, mitte immanentse väärtuse mõttes.

Realistlik keel on täiesti mugav ja sobilik igapäevases elus, kuid tema sobivus filosoofias ja teoloogias on minu meelest kahtlane. Filosoofia algab just sealt, kus inimene hakkab kahtlema selles, et asjad on seda, milleks neid tavatseme nimetada. Kõik järgnev on jagatav kahe-suunalisteks pingutusteks. Ühed filosoofid püüavad seletada, et asjad on midagi sootuks muud, kui tavaliselt arvame ja ütleme. Teised püüavad seletada, et asjad on tegelikult siiski seda, milleks me neid peame ja nimetame, et korraldatud ja täiendatud tavakeelega saame maailma ilusti ära seletada. Üks suund filosoofias on siis keelekriitiline, teine keelekriitika vastane. Mõlema suuna taga on ilmselt ka psühholoogilised motiivid. Pole juhuslik, et nominalism käib tihti koos müstikaga, ebatavalise kogemuse otsimise ja leidmisega. See tähendab omakorda, et inimene ei taha leppida tavakogemusega ja tavaseletusega. Realism on omane inimestele, kes aktsepteerivad selle maailma, nagu ta meie meelest ja keelest on, ega otsi teist tõelust. Ning seda, kumb jääb peale, ei otsusta tavaliselt loogilised argumendid, vaid aja, koha ja isiku vaim.

Nii on arvatavasti ka vaidlusega nende vahel, kes tahavad näha "minas" keha-hinge kooslust, ja nende vahel, kelle meelest "mina" on ainetu. Kumbki vaatekoht ei lähtu puhtast loogikast, pro ja contra väited leitakse hiljem ja neid leiab alati. Kumbki koolkond ei täpsusta oma väiteid päriselt. Vaevalt saab Toomas Karmo lõpetada oma artikliga kontroversi, mis on kestnud sajandeid. Küllap on dualistidel varuks uusi argumente. Allakirjutanu ei seadnud endale sihiks neid leida. Tema siht oli pigem keelekriitiline. Ta püüdis kasutada metafüüsilise sügelemise vastu midagi tõhusamat kui kahe omavahel konfliktis oleva metafüüsikute koolkonna kratsimismenetlused, mis pole paar tuhat aastat rahuldavaid tulemusi andnud.

EDITORIAL NOTE

What do the properties of the vacuum depend on on the large scale of the universe and what are the local qualities of this phenomenon conditioned by? How are the macro-objects (the macro-world) and the vacuum connected? These are the problems Meelis Wii-ret discusses in the initial article of the present issue. Otu Vaarmann observes the influence of mathematics on present-day society. He deals with the relation of mathematics to other fields of science and the relations between mathematical sciences themselves.

Ilmar Vene in his essay, which will continue, brings the great Roman orator Marcus Tullius Cicero from the celestial heights of the past down to earth. The author penetrates into the struggle between ethos and power in Cicero's life revealing the diversity of Cicero's character. He also contemplates the impact of the Roman's heritage on cultures of different periods. The translation of report delivered in 1966 by Jacques Derrida, one of the most interesting representatives of poststructuralism, proceeds from the "event" in the history of the notion of structure which could be called a disruption resulting from the disappearance of the centre. Relying on this, the author analyzes the interpretation of the relations between structure, sign and play in the discourse of the humanities.

Next we publish an essay translated from a manuscript of Thomas Maess, a German theologian, on the motifs of the poetry of Johannes Bobrowski (1917-1965), a writer of the former German Democratic Republic, and a selection of Bobrowski's poems in Debora Vaarandi's translation.

Elvi Ulst, professor of finance at Tartu University attempts to describe the scholar's social status in Estonia in the recent past and at present. She analyses the economic and ideological conditions which led to the deterioration of the social standing of science and the scholar in Communist society. Ilmar Rebane, professor of criminal law at Tartu University, who was the adviser to the Chancellor of Justice of the Estonian Republic in the late 1930s compares the shaping and functioning of the legal system in Estonia during the transition period and in the Estonian Republic.

The article by historian Ago Pajur which began in the previous issue is about searching for the ways to overcome the crisis in the foreign policy of the Estonian Republic in the 1920s and 1930s. The article by Edgar Anderson, a Latvian historian in exile, deals with the forcible occupation and incorporation into the Soviet Union of the areas and nations surrounding the Soviet empire.

In the section of book reviews Vello Helk, an Estonian historian living in Denmark, surveys two books by the Danish historian Erik Nørgaard dealing with the shady activities and fate of the leading Estonian Communists Johannes Meerits and Karl Säre in the 1930s-1940s. Piret Kruuspere analyses the collection of Mardi Valgemäe, an exile Estonian researcher of literature and theatre, published in Stockholm. In the section of debates writer Jaan Kaplinski argues with Toomas Karmo (see *Akadeemia*, No. 1, 1991) on the limits of usability of the notion "ego".

In the present issue we publish the last part of George Ferguson's book *Signs and Symbols in Christian Art* and commentaries to the text by Viktor Masing, professor of biology at Tartu University, and Catholic priest Rein Õunapuu.

Do the macroworld and the fields exist in an environment or in the void?

Meelis Wiiret

In the 19th century an attempt was made to explain the spread of electromagnetic energy by a theory about an all-embracing environment then called ether. But physics was not on a sufficiently high level yet to solve these problems. When the special theory of relativity emerged, a view was expressed that this kind of environment cannot exist at all. The fact that in the classification of elementary particles the quanta of the electromagnetic field — the photons — were considered to be essentially of the same kind as neutrinos, electrons and other stably existing particles also played quite a significant role here.

The article presents the physicists' views on ether from the last century, the middle of the present century and the last decade. According to our present understanding the existence of the environment transmitting energy is an unarguable fact. In the author's opinion the photons cannot be viewed as stably existing particles during their spread between emission and absorption. For example, the photons absorbed into the material environment near the Earth are not the same "particles" which radiated from the Sun ca 8 min-

utes before. The photon can be viewed only as the local state of the vacuum; this state exists only during one time quantum and then, in the immediate vicinity, a new state is formed according to the regularities functioning in the vacuum. As compared to the particles forming the material environment, the photon can be called a particle only in a figurative sense.

The special theory of relativity has a direct physical meaning only in studying the microstructural areas of the vacuum. Considering the fact that the processes taking place in the vacuum can be described only by non-linear systems of equations, the special theory of relativity could be only the first result in studying the processes taking place in the vacuum. The relation between the special theory of relativity and the theory that will be created in future (or has been created already?!) would be in its cognitive sense the same as in the case of gravitation theories between Newton's theory and Einstein's or other newer theories.

The reason for the change of the spread of light in transparent material environments is that matter (as well as the movement of the material environment) influences the processes taking place in the vacuum. In present-day physics every elementary particle is connected with its own characteristic field. Obviously the particles are by means of their fields in energy exchange with the vac-

uum. This also causes changes in the conditions of the spread of energy. The mass defect described in nuclear physics is probably also connected with energy exchange between the elementary particles and the vacuum.

As for Michelson's experiment, in order to reach a contradiction-free interpretation of its result, it is in the author's opinion inevitable to study the hypothesis according to which the gravitation field (or an up to now unknown field) influences the processes taking place in the vacuum in a way as if there were no movement or macro-objects in relation to the vacuum.

The environment where the electromagnetic energy spreads can be called either the vacuum or ether — it is mainly a matter of agreement.

On the role of mathematics in society

Otu Vaarmann

The paper describes some developments in mathematics in present-day civilized world, takes a look at the history of mathematics and expresses concern about the state of mathematics in Estonia today. The author analyses the specific features of mathematics and the relations of mathematics with other sciences as well as art, poetry and philosophy. He tries to find how society

can be benefit from mathematics and what dangers for society will arise from ignoring it. The article attempts to answer the questions what is "pure" mathematics, what is applied mathematics, what is good and bad mathematics, in what sense mathematics is a "small" science and in what sense it is a "great" one.

Searching for new ways: Beginning of crisis in Estonian Republic's foreign policy

Ago Pajur

The early 1930s have a special place in Estonian history: the Estonian Republic encountered the greatest difficulties of the independence period. Apart from the world-wide economic crisis there was a crisis of parliamentarianism and a crisis in foreign policy.

While during the first decade of independence Estonia, like all Europe, had put her hopes for securing the world peace on the League of Nations, then now the impotence of this organization had become evident. At the same time the threat to Estonia's sovereignty was growing, firstly in connection with the Nazis seizing the power in Germany. In such a situation the leaders of Estonian foreign policy had to start searching for new points of support. And there proved to be a number of alternatives.

First, early in the year 1933, the idea of neutrality guaranteed by greatpowers was presented. However, the suggestion was opposed by professional diplomats and the military, and it did not get further from the press.

Several politicians hoped to make use of the interest Sweden had taken in Estonia in the early 1930s to realize their old dream — the Baltoscandian Union. Unfortunately, the Estonian-Swedish relations cooled already by 1935, and this thought also had to be abandoned.

The third alternative was the military and political union of the three Baltic states — Estonia, Latvia and Lithuania. This idea was partially realized. In September 1934 the sc. Baltic Entente treaty was signed. Actually it had a merely political character and did not contribute to the external security of the state.

At the same time the Soviet Union and France initiated the project of the sc. Eastern Pact (East-Locarno). Its participants — the Soviet Union,

Germany, Czechoslovakia, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia and Finland — were to respect one another's sovereignty and to help one another in the case of outside aggression. The Estonian politicians had a cautious attitude to the project and the time proved that they were right. As Germany refused to participate in the treaty, the preliminary project grew into pacts of mutual assistance between the Soviet Union and France, and the Soviet Union and Czechoslovakia. Signing of such treaties would have led Estonia into an acute confrontation with Germany and so the talks on the Eastern Pact ended without any results.

Thus, all the attempts taken in 1933–1935 to bring the Estonian Republic out of the foreign political crisis failed. It was partly caused by the complicated situation in Europe, partly by the passivity of Estonian politicians and K. Pääts's authoritarian regime. As a result of the crisis in foreign policy, the Estonian Republic was entirely defenceless on the eve of World War II.

ОТ РЕДАКЦИИ

От чего зависят свойства вакуума в масштабах универсума и чем обусловлены локальные свойства этого явления? Как связаны макрообъекты (макромир) и вакуум? Об этих проблемах пишет в первой статье этого номера Меэлис Вийрет. Оту Ваарманн рассматривает, какое влияние оказывает математика на современное общество, связь математики с другими науками и между разделами самой математики.

В эссе литератора Ильмара Вене автор опускает из поднебесья прошлого на землю великого римского оратора Марка Туллия Цицерона. Автор углубляется в духовную жизнь Цицерона и борьбу за власть, обнажая многогранность личности великого человека, рассуждает о влиянии духовного наследия римлян на культуру разных эпох. В переводе доклада, прочитанного в 1966 году Жаком Дерридом, одним из интереснейших представителей постструктурализма, отправной точкой становится "событие" из истории понятия "структура", которое можно назвать периодом исчезновения центра. Автор анализирует интерпретации отношений между структурой, знаком и игрой в дискурсе гуманитарных наук. Публикуем воссозданное по рукописи эссе немецкого теолога Томаса Месса о поэтических мотивах в творчестве писателя бывшей ГДР Иоханнеса Бобровского (1917–1965), а также подборку его стихов в переводе Деборы Вааранди.

Профессор финансов Тартуского университета Эльви Улст пытается осветить деятельность и социальное положение ученых в Эстонии в недалеком

прошлом и в настоящем, анализируя те экономические и идеологические условия, которые привели науку и общественный статус ученых к деградации в коммунистическом обществе. Профессор уголовного права Тартуского университета, бывший советник канцлера юстиции независимой Эстонии Ильмар Ребане сравнивает переходный период в Эстонии с формированием и функционированием правовой системы в Эстонской Республике.

В статье историка Аго Паюра (она началась в прошлом номере) говорится о поиске путей преодоления внешнеполитического кризиса в Эстонской Республике в 1920–1930-е гг. В переводной статье латвийского историка в эмиграции Эдгара Андерсона рассматривается покорение и включение в состав Советского Союза народов, живущих на приграничных территориях советской империи.

В разделе рецензий живущий в Дании эстонский историк Велло Хелк рассматривает две книги датчанина Эрика Нёргора, в которых описывается неприглядная деятельность и судьба в 1930–1940-е гг. двух эстонских коммунистов — Иоханнеса Меэритса и Карла Сяре. Литературовед Пирет Крууспере анализирует вышедший в Стокгольме сборник театральных и драматургических эссе живущего в США эстонского театроведа Марди Валгемяэ. В полемической рубрике писатель Яан Каплински спорит с Тоомасом Кармо об употреблении понятия “я” и его границах (см. *Акадеэмиа*, № 1, 1991).

В настоящем номере публикуется последняя часть книги Джорджа Фергусона “Знаки и символы в христианском искусстве”, которая дополнена комментариями профессора биологии Тартуского университета Виктора Мазинга и католического священника Рейна Ыунапуу.

Эфир и вакуум: Находятся ли макромир и поля в среде или в пустоте

Меэлис Вийрет

В XIX веке распространение электромагнитной энергии пытались объяснить теорией всепоглощающей среды, которую тогда называли эфиром. Но уровень развития физики был недостаточно высок для объяснения возникших проблем. С появлением специальной теории относительности была занята позиция, согласно которой таковой среды существовать не может. Не последнюю роль играла при этом то, что фотоны — кванты электромагнитного поля — считали в классификации элементарных частиц по их происхождению стабильно существующими частицами подобными нейтронам, электронам и т.д.

В статье представлены взгляды физиков на эфир начиная с прошлого века, середины XX века и до последнего десятилетия. С современной точки зрения существование среды передающей энергию, несомненно, серьезная проблема. По мнению автора нельзя рассматривать фотоны в процессе радиоактивного излучения и поглощения как стабильно существующие частицы. Например, поглощенные в околоземном пространстве материальной средой фотоны не остаются в нем же самыми частицами, которые были из-

лучены на 8 минут раньше Солнцем. Фотоны можно рассматривать только как локальное состояние вакуума: это состояние существует в течение одного кванта времени, а затем уже в непосредственной близости от него формируется по законам происходящих в вакууме процессов новое состояние. Сравнивая материальную среду с возникшими частицами, можно назвать фотоны частицами лишь в переносном смысле.

Специальная теория относительности имеет непосредственно физическое значение лишь при исследовании микроструктурных областей вакуума. Однако учитывая, что процессы происходящие в вакууме описываются с помощью нелинейных систем уравнений, приходится специальную теорию относительности считать лишь первым результатом исследования процессов происходящих в вакууме. Различие между специальной теорией относительности и будущей теорией (создаваемой или созданной?!) в плане ее признания было бы аналогично разнице между теорией всемирного тяготения Ньютона и новейшими теориями Эйнштейна.

Изменение скорости света в прозрачных материальных средах можно было бы объяснить тем, что материя (как и движение материальной среды) влияет на протекающие в вакууме процессы. В современной физике считают, что каждая элементарная частица связана с присущем

ей полем. Очевидно, что частицы с помощью полей участвуют в энергообмене с вакуумом: отсюда и изменения условий распространения энергии. И описываемая в термоядерной физике критическая масса связана с энергообменом между элементарными частицами и вакуумом.

Что касается опыта Майкельсона, то для получения свободной от противоречий интерпретации по мнению автора необходимо исследовать гипотезу, по которой гравитационное поле (или до сих пор неоткрытое поле) влияет на происходящие в вакууме процессы таким образом, что незаметно движение макрообъектов по отношению к вакууму.

Среду, в которой распространяется электромагнитная энергия, можно назвать или вакуумом, или эфиром — как договоримся.

О роли математики в обществе

Оту Ваарманн

В настоящей работе рассматриваются некоторые направления развития математики в современном цивилизованном мире, дается ретроспективный обзор развития математики и выражается озабоченность современным состоянием математики в Эстонии. Анализируется специфика математического творчества, его связи с другими науками, а также с искус-

ством, поэзией и философией. Делается попытка достичь ясности в вопросах: в чем заключается вклад математики в общественное благосостояние, и какие опасности для общества содержит ее игнорирование. Ищутся ответы на вопросы: что есть "чистая" математика, что такое прикладная математика, в каком смысле математика "малая" и в каком смысле "большая" наука.

В поисках новых путей: Начало внешнеполитического кризиса в Эстонской Республике

Аго Паюр

1930-м годам в истории Эстонии принадлежит выдающееся место: Эстонская Республика пережила в этот период самые большие трудности с момента самостоятельности. К мировому экономическому кризису добавились парламентский кризис и внешнеполитический кризис.

Если в первое десятилетие самостоятельности в Эстонии как и во всей Европе возлагали большие надежды в деле укрепления мира на Лигу наций, то теперь стало ясно бессилие этой организации. В то же время возрасла опасность суверенитету республики и прежде всего потому, что к власти в Германии пришли нацисты. В такой ситуации руководители внешней политики Эстонии

должны были искать новые источники поддержки. Как выяснилось, возможностей было предостаточно.

Первой выдвинули в начале 1933 года идею нейтралитета, гарантированного великими державами. Однако это предложение встретило возражения профессиональных дипломатов и военных и не пошло дальше газетных статей.

Некоторые политики надеялись использовать в начале 1930-х годов интерес Швеции к Эстонии и создать Балтоскандинавский союз государств. К сожалению, эстонско-шведские отношения охладели уже к 1935 году и эту идею пришлось похоронить.

Третьей возможностью был военно-политический союз трех прибалтийских государств — Эстонии, Латвии и Литвы. Эту идею удалось частично реализовать. В сентябре 1934 года подписали Прибалтийский договор, который однако имел лишь политический характер и не помог внешнеполитической безопасности прибалтийских государств.

В это же время под началом Советского Союза и Франции был предложен проект Вос-

точного пакта. Участники договора — Советский Союз, Германия, Чехословакия, Польша, Литва, Латвия, Эстония, Финляндия — должны были дать обещание уважать суверенитет друг друга и оказывать помощь в случае агрессии. Эстонские политики отнеслись к этому предложению с осторожностью, и время подтвердило их опасения. Поскольку Германия отказалась участвовать в договоре, то были заключены пакты о взаимопомощи между Советским Союзом и Францией и Советским Союзом и Чехословакией. Участие в подобных договорах привело бы Эстонию к острой конфронтации с Германией, и поэтому переговоры об участии в Восточном пакте закончились безрезультатно.

Тем самым потерпели крах в 1933–1935 годах все попытки вывести Эстонскую Республику из внешнеполитического кризиса. Причинами неудач были: частично сложная ситуация в Европе, частично пассивность эстонских политиков, а также установленный Константином Пятсом авторитарный режим. Результатом внешнеполитического кризиса стала полная беззащитность Эстонской Республики в преддверии Второй мировой войны.

MÄRGID JA SÜMBOLID KRISTLIKUS KUNSTIS

George Ferguson

Tõlkinud

Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto

IX

Rogier van der Weyden
KRISTUS ILMUB NEITSI MAARJALE

XIV Peatükk

TEHISED

Ankur. Ankur on lootuse ja kindluse kristlik sümbol. See sümbolne tähendus tuleneb Kirjast heebrealastele (6:19), milles vihjatakse Jumala nõu vankumatusele; see annab lootuse, "mis meile on otsekui hinge ankur, kindel ja tugev [---]". Selles tähenduses kasutati seda sümbolit sageli vanarooma katakombides ja see graveeriti varakristlikele gemmidele.

Ankur on atribuudiks Pühale Clemensile, kes olevat ankru külge seotuna merre heidetud, ja Pühale Nikolausele, meremeeste kaitsepühakule.

Haamer. Et haamrit kasutati Kristuse naelutamiseks ristile, on see üks Tema kannatusriistadest ja ristilöömise sümbol.

Hellebard. Hellebard on Püha Juuda atribuudiks, sest ta olevat sellega tapetud, kui ta rändas koos Püha Siimoniga.

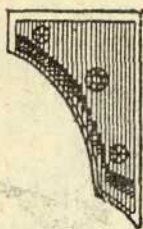

Höövel. Puusepahöövel on Püha Joosepi atribuut, sest ta pidas Naatsareti külas puusepaametit.

Kaalud. Peaingel Miikaeli kujutatakse sageli kaale käes hoidmas, sest üheks tema kohuseks on lahkunute hingede kaalumine. Üldiselt sümboliseerivad kaalud aga võrdsust ja õiglust.

Kannel. Kannelt peetakse kuningas Taaveti atribuudiks. "Ja Taavet ning kogu Iisrael laulsid ja mängisid kõigest väest Jumala ees

kannelde[ga][---]" (1Aj 13:8). Kannel on saanud Lauluraamatu ja kogu Jumalale pühendatud muusika ning laulude sümboliks.

Kandlele kui jumaliku muusika instrumendile vihjatakse Johannese ilmutuses (5:8), kus kirjeldatakse Jumala aujärke ümbritsevat nelja vanemat, kellest "igaühel oli käes kannel". Püha Augustinus seletab oma jutlustes kümmet käsku, neid Taaveti kandle kümne keelega võrreldes.

Kark. Karke on sageli kasutatud Püha Antoniuse atribuudina, et vihjata tema vanadusele ja jõuetusele pärast paljusid aastaid, mis ta erakuna kõrbes veetis. Tema kargu küljes ripub mõnikord kelluke, mis sümboliseerib tema võimet kurje vaime välja ajada.

Kepp. Palverändurikeppi on kasutatud nii üksikult kui ka koos teiste esemetega paljude reiside ja palverännakute poolest tuntud pühakute atribuudina. Palverändurikepp koos pärgamendirulli ja kammkarbiga on Püha Jaakoobus Vanema tavalised atribuudid.

Palmipuust kepp on alati Püha Christophorse atribuut, kes tõmbas oma suure jõuga palmipuu koos juurtega maa seest välja, et teha sellest endale kepp. Kui ta oli üle jõe kandnud Kristuse, kes oli lapse kuju võtnud, ütles Kristus talle: "Torka oma kepp mulda ja see läheb lehte ning hakkab vilja kandma!" Kui see ime oli toimunud, pöördus Püha Christophoros ristiusku.

Kepp on ka paljude teiste pühakute, näiteks Püha Ristija Johannese ja Püha Hieronymuse atribuudiks. Apostel Püha Filippuse atribuudiks on ristiga kepp. Püha Ursula hoiab

sageli keppi lipuga, millel on risti kujutis. Püha Rochust on mõnikord kujutatud kepi, südakarbi ja reisipaunaga.

Kirjutussulg. Kirjutussulg, üksikult või mõnikord koos tindisarvega, on evangelistide ja kirikudoktorite atribuut. Märkimisväärseimad nende hulgas, kellele see atribuut on omistatud, on Püha Augustinus, Püha Bernard, Püha Markus ja Püha Matteus.

Kirurgiriistad. Need instrumendid on atribuudiks Pühale Kosmasele ja Pühale Damianosele, arstidest vendadele, kes hoiavad tavaliselt ühes käes lantsetti või mõnd teist kirurgiriista (*Vt Salvitoos ja Uhmer.*)

Kirves. Kirves on destruktsiooni sümbol. Kirvest on kasutatud ka mitme piiblitegelase atribuudina. See on Püha Ristija Johannese embleemiks. Jutlustades Judea rahvale, kuulutas ta: "Ent kirves on juba puude juure küljes; iga puu nüüd, mis ei kannu head vilja, raiutakse maha ja visatakse tulle" (Mt 3:10). Kirves on ka Püha Joosepi embleemiks, vihjates tema puusepaametile. Kirves on nii Püha Matteuse kui ka Püha Mattiase atribuut, sest neil mõlemal raiuti sellega pea maha.

Klaas. Et klaas on puhas ja läbipaistev, on ta puhtuse sümbol. Sellele tähendusele viitab klaas sageli stseenides, mis kujutavad Maarja elu. Maalidel Maarja kuulutusest on liilia sageli pandud läbipaistvast klaasist vaasi. Klaas on ka Maarja patuta eostuse sümbol. Piltidel loomisloost hoiab Jumal mõnikord kristallkera, mis sümboliseerib jumaliku valgusmaailma enne maa loomist.

Kristallklaasi maoga või purunenud kristallklaasi on mõnikord kasutatud Püha Benedictuse atribuudina, mis vihjab tema imepärasele pääsemisele mürgitussurmast.

Kraas. Rauast kraas on üks Püha Blasiuse atribuutidest, keda piinati keiser Liciniuse käsul, rebides tema ihu villakraasimiseks tarvitavate kraasidega.

Käsn. Käsn on üks Kristuse ristilöömise embleemidest. See tähendus tuleneb Tema ristilöömise loost Pühakirjas. "Ja varsti jooksis üks nende seast, võttis käsna, täitis selle äädikaga, pistis pilliroo otsa ja jootis teda [Kristust]" (Mt 27:48).

Käterätt. Puhas käterätt on puhtuse sümbol ja seetõttu on ta mõnikord Neitsi Maarja atribuudiks. Käterätt koos veekannuga sümboliseerib vahel Kristuse kannatust, vihjates Pilaatuse kätepesemisele. (Vt *Veekann ja kauss*, XIII ptk.)

Köidikud (Ahelad). Köidikud on üheks Kristuse kannatuse sümboliks, vihjates Tema piitsutamisele sõjameeste poolt. Püha Leonardust on tavaliselt kujutatud käes hoidmas purunenud ahelaid, mis sümboliseerivad tema tööd Prantsuse kuninga Chlodovechi vangide heaks, kelle õukonda ta kuulus.

Köis. Köis on üks Juuda äraandmise sümboleid, sest Johannese evangeeliumis (18:12-13) on öeldud: "Aga väesalk ja ülempealik ja juutide sulased võtsid Jeesuse ja sidusid ta kinni ja viisid esiti Annase juurde; sest see oli Kaifase äi, ja Kaifas oli tol aastal ülemprees-

ter". Püha Johannes on evangelistidest ainuke, kes mainib, et Jeesus sel puhul kinni seoti. Matteus ja Markus märgivad, et Ta seoti kinni järgmisel hommikul, siis kui Ta Pilaatuse juurde viidi. Pärimuse järgi poos Juudas enda peale äraandmist kõiega üles, kahetsedes sügavalt oma hirmsat tegu.

Laev. Tänu mitmele erinevale seosele on laev saanud erilise tähenduse kui Kristuse kiriku sümbol. Noa laev, mis ujus ohutult veeuputuse keskel, kui kõik ülejäänud oli üle ujutatud, on ilmne Kiriku sümbol. Püha Ambrosius võrdleb oma kirjutistes Kirikut laevaga ja Kristuse risti laeva mastiga. Imetegu Galilea merel, kus Kristus vaigistas laineid ja päästis apostlite laeva hädaohust, on samuti olnud põhjuseks, et laevast sai religioosne sümbol.

Laev on ka mõnede pühakute atribuut. Neist tuntumad on Püha Vincentius ja Myra Püha Nikolaus. Sageli esineb Püha Julianust kujutavatel maalidel tagaplaanil paat, mis viitab ta enese poolt valitud kohustusele olla ülevedaja.

Lamp. Et lamp annab valgust, on seda kasutatud tarkuse ja vagaduse sümbolina. Pühakirjas öeldakse, et Jumala Sõna on kui lamp usklikele. Mõistujutus tarkadest ja rumalatest neitsitest on põlevat lampi kasutatud tarkadele vihjamiseks. Selles tähenduses on lamp saanud atribuudiks paljudele pühakutele, näiteks Pühale Luciale. Püha Lucia puhul vihjab lamp tema nägemusele Pühast Agathast, kes ilmus talle ja ütles: "Lucia, see on tõesti valgus!"

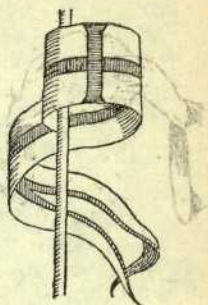
Leib. Leib on ikka sümboliseerinud elu alalhoidmist, siit ka väljend: "Leib on elu tugi." Vanas Testamendis oli leib Jumala ettehoolduse, hoolitsuse ja Tema rahva toitmise sümbol. Ta saatis kõrbes olevatele Iisraeli lastele mannat. "Kui Iisraeli lapsed seda nägid, siis nad küsisid üksteiselt: "Mis see on?" Sest nad ei teadnud, mis see oli. Aga Mooses vastas neile: "See on leib, mida Jehoova annab teile süüa" (2Mo 16:15). Kristus andis sellele sümbolikalale uue tähenduse, öeldes: "Mina olen eluleib. Kes tuleb minu juurde, see ei näe nälga [---]" (Jh 6:35). Pühal öhtusöömaajal kasutas Kristus leiba oma ristiohvri sümbolina. "Ja ta võttis leiva, tänas ja murdis ja andis neile ning ütles: "See on minu ihu, mis teie eest antakse; seda tehke minu mälestuseks!" (Lk 22:19.)

Kolm leivapätsi on Egiptuse Püha Maarja atribuudiks, kes läks kõrbesse, et elada palves ja üksinduses, kaasas ainult kolm leiba. Leivapätsi hoidev ronk on üks eremiit Püha Pauluse atribuute, kellele ronk tõi paljude aastate vältel kõrbesse leiba. Leivapätsi on kasutatud mõnikord ka Püha Dominicuse atribuudina, kes legendi järgi jumaliku abi kaudu sai oma kloostri leiba.

Lipp. Lipp, tavaliselt ristiga, on võidu sümbol. See vihjab keiser Constantinusale, kes pärast risti nägemist pilvedel pöördus ristiusku ja laskis oma lipule kanda risti kujutise. Kristlikus kunstis hoiab Jumala Tall sargeli ristiga lippu, mis sümboliseerib Kristuse martüüriumi läbi saavutatud võitu surma üle. Kristus ise kannab maalidel lippu vaid

hauast tõusmisel, põrgusse laskumisel ning ilmumisel ülestõusmisest taevaminekuni. Püha Ristija Johannest on sageli kujutatud lipuga, millel on kas rist või ladinakeelsed sõnad *Ecce Agnus Dei* (Vaata, see on Jumala Tall). Lipp on ka sõjameestest pühakute ja kaugetes maades evangeeliumi kuulutanute atribuut. Punase ristiga lipp on Kapadookia Püha Georgi ja Püha Ansanuse atribuut. Ainsad lipuga naispühakud on Püha Reparata ja Püha Ursula.

Loor. Et loor varjab selle kandjat, on see tagasihoidlikkuse ja kasinuse sümbol. Kristuse pea kujutisega loor on Püha Veroonika atribuut. See viitab apokrüüfilise Nikodeemuse evangeeliumi ühele lõigule, kus jutustatakse, kuidas Veroonika pühkis oma looriga Kristuse näolt higi Tema teekonnal Kolgatale ja sellele jäi Kristuse näo kujutis. Loor on ka Püha Agatha atribuut, sest legendi järgi olvat tema loori abil peatatud Etna mäelt tulev laavavool, mis ähvardas Catania linna.

Maal. Maal Neitsi Maarjast on üheks Püha Luuka atribuudiks, keda on sageli kujutatud Maarja portreed maalimas.

Mantel. Mõõgaga pooleks raiutud mantel on atribuudiks Pühale Martinusele, kes andis südatalvel pool oma mantlist kerjusele. (Vt *Rüü.*)

Mesilastaru. Mesilastaru on kasutatud kõneosavuse sümbolina, millele viitab ka väljend "mesimagus jutt". Mesipuu on nii Clairvaux' Püha Bernardi kui ka Püha Amb.

rosiuse atribuut, sest nende "kõne oli magus kui mesi". (Vt *Mesilane*, I ptk.)

Muusikariistad. Lisaks sellele, et muusikariistad on Püha Caecilia atribuudiks, esinevad need sageli ka inglite käes Neitsi Maarjat ja Jeesuslast kujutavatel pildidel. Inglikoore on kujutatud muusikariistadel mängimas, et sümboliseerida nende igavest kiituselaulu Jumalale.

Mõök. Mõöka on kasutatud paljude pühakute atribuudina, kes surid märtrisurma mõögatera läbi. Nende hulgas on Püha Paulus, kellel raiuti pea maha; Püha Euphemia, kellel samuti löödi pea maha, kui lõvid olid keeldunud teda lõhki kiskumast; Püha Agnes, kes sai sama saatuse osaliseks; ja märter Püha Petrus, kes mõrvati. Püha Justinat on mõnikord kujutatud rinda torgatud mõögaga. Peaingel Miikaelil ja Pühal Georgil on sõjamehe mõök. Püha Johannes Gualbertust on mõnikord kujutatud mõöka käes hoidmas, viitamaks sellele, kuidas ta jälitas oma venna mõrtsukat. Püha Martinust on kujutatud mõõga ja mantliga, mille ta tegi pooleks, et jagada selle soojust kerjusega.

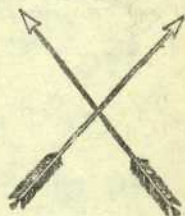
Mündid. Kolmkümmend hõbetükki esindavad ühte Kristuse kannatuse sümbolitest, vihjates Kristuse äraandmisele Juudas Iskarioti poolt. "Siis läks üks neist kaheteistkümnest, nimega Juudas Iskariot, ülempreestrite juurde ning ütles: "Mis te mulle tahate anda, kui ma ta [Kristuse] annan teie kätte?" Nad pakkusid temale kolmkümmend hõbetükki" (Mt 26:14-15).

Püha Laurentiust on mõnikord kujutatud hoidmas nõu kuld- ja hõbemüntidega, mis viitab sellele, et ta jagas paavst Sixtus II käsu kohaselt Kiriku vara vaestele.

Naelad. Et naelu kasutati Kristuse ristilõmmisel, on need Kristuse kannatuse sümboliks. Varastel krutsifiksidel võib näha nelja naela, mis läbistavad Kristuse mõlemat kätt ja jalga. Enamikul krutsifiksides aga esineb ainult kolm naela, sest mõlemad jalad on läbistatud ühe naelaga. Kolme naela eelistati siis, kui naelu kujutati eraldi Kristuse kannatusriistadena, mis arvatavasti vihjasid sümboolselt Kolmainsusele.

Nool. Nool sümboliseerib üldiselt vaimset relva, mis seisab Jumala teenistuses. Nool kui sõja- ja surmariist esineb paljudel maalidel pühakutest. Püha Sebastianust on tavaliselt kujutatud nooltest läbistatuna. Püha Ursulat olevat nooltega piinatud. Nool oli samuti katku sümbol, ja et Püha Sebastianus jäi ellu pärast seda, kui teda oli nooltega lastud, siis sai temast üks kõigi katkuohvrite kaitsepühakuid.

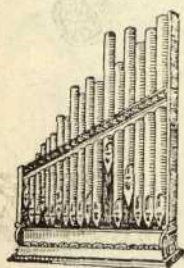

Nuga. Nuga kujutatakse kõige sagedamini martüüriumivahendina. Püha Bartolomeust on alati kujutatud suure erikujulise noaga ning mõnikord on tal käsivarrel tükk inimnahka, mis vihjab tema elusalt nülгимisele. Ka märter Püha Petrusel on omistatud nuga, mis on tal peas või käes, sest nuga oli tema martüüriumivahend.

Nui (Kurikas). Nui on üks Kristuse äraandmise sümboleid. Nui või kurikat on ka-

sutatud ka Püha Jakoobus Noorema atribuudina, see oli tema martüüriumivahend. Pärimuse järgi visati ta templi katuselt alla, kuid et ta kukkudes surma ei saanud, siis tapeti ta nuia või riidevanutuskurikaga, kui ta oli palvetamiseks põlvili tõusnud.

Oda. Et odaga torgati ristil rippuvale Kristusele külje sisse, siis on see üks Tema kannatuse sümbolitest.

Orel. Orel sümboliseerib Kirikus pidevalt ülistatavat Jumala au. Orel on ka muusika kaitsepühaku Püha Caecilia atribuut. Ta olevat leiutanud oreli, et endast välja valada oma hinge täitvad harmooniavood.

Pall. Kolm palli ehk kukrut, mis on üks Myra Püha Nikolause atribuutidest, esindavad kolme kingiks mõeldud rahakotti, mille pühak olevat legendi järgi visanud läbi akna ühele vaesunud isale, et kindlustada kaasavaraga tema kolme meheleminekuas tütart.

Peegel. Neitsi Maarja kujutisega peegel on üks Püha Geminianuse atribuute. Määrduмата peegel on Neitsi Maarja sümbol.

Piik. Et piigiga torgati ristil rippuvale Kristusele külje sisse, siis on see üks Tema kannatuse sümbolitest. Kapadookia Püha Georgi on sageli kujutatud hoidmas ühes käes piiki, mis enamasti on murdunud, sest legendi järgi tappis ta pärast piigi purunemist lohe mõõgaga. Piik või viskoda on ka Püha Tooma atribuut, sest see oli tema martüüriumivahend.

Pistoda. Pistoda on üks Püha Lucia atribuute, kes suri märtrisurma, pistoda kaela torgatud.

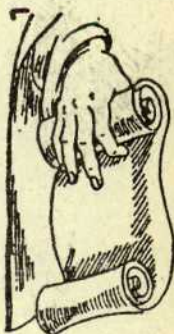
Pitsat. Pitsat on Jumala märk või tunnus. "Ja ma nägin teist inglit tõusvat päevatõusu poolt, ning ta käes oli elava Jumala pitsat, ja tema hüüdis suure häälega nendele neljale inglile, kellele oli antud teha kahju maale ja merele, ning ütles: "Ärge tehke kahju maale ega merele ega puudele, enne kui me oleme pannud pitseri oma Jumala sulaste otsaesisele!" " (Ilm 7:2-3.)

Praerest. Praerest esineb sageli Püha Laurentiuse atribuudina, sest teda olevat piinatud sellel praadides.

Pärgamendirull. Pärgamendirulli või rullikeeratud manuskripti on mõnikord kasutatud raamatu asemel, et viidata kujutatava isiku kirjanikuandele. Eriti sageli on pärgamendirull käes Püha Jakoobus Vanemal. Pärgamendirulli kui muistset raamatutüüpi kasutatakse palju sagedamini Vana Testamendi autorite puhul.

Raamat. Renessansimaalidel esineval raamatul oli mitu sümboolset tähendust, mis sõltusid kujutatavast isikust.

Raamat evangelistide ja apostlite käes esindab Uut Testamenti, Püha Stefanose käes aga Vana Testamenti. Mõne teise pühaku käes viitab raamat üldiselt sellele, et see pühak oli kuulus oma õpetuse või kirjutiste poolest. Nii on seda kasutatud näiteks Aleksandria Püha Katariina ja kirikudoktorite Aquino Püha Thomase ja Clairvaux' Pü-

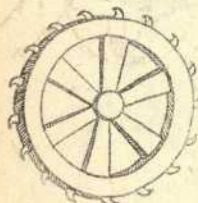

ha Bernardi puhul. Mungaordudega seotud maalidel viitab raamat koos tindipoti ja sulega sellele, et kujutatav isik oli selle autor, ning raamatul on vahel tema kirjutise pealkiri. Avatud raamat ordu asutaja käes on tema poolt kehtestatud reeglite sümbol ja sageli võib raamatus näha ordureeglite esimest lauset.

Raamat alfa ja oomegaga on Kristuse atribuut. Neitsi Maarjal on sageli käes pitseeritud raamat, mille aluseks on lõik Lauuldest (139:16): "[---] ja su raamatusse kirjutati kõik päevad [---]". Püha Augustinust on sageli kujutatud raamatu ja sulega, atribuutidega, mida on mõnikord omistatud ka neljale evangelistile. Padua Püha Antonius esineb sageli mõõgast läbistatud raamatuga.

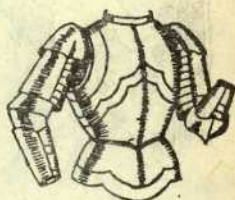
Raha. Kahte rahaga täidetud pihku on mõnikord kasutatud Kristuse kannatuse sümbolina, vihjamaks Juuda äraandlikule teole. Kott täis raha on apostel Püha Matteuse atribuut, kes oli enne ristiusku pöördumist tõlner (maksukoguja). Kolm kotti rahaga on üheks Myra Püha Nikolause atribuudiks. Kotid või vaagen rahaga viitavad Pühale Laurentiusele, kes jagas Kiriku vara vaestele. Ka teisi pühakuid, kes olid tuntud oma ligimesearmastuse poolest, võib olla kujutatud vaestele raha andmas. Nende hulka kuulub näiteks Ungari Püha Elisabeth.

Ratas. Pöörlev jõud on jumaliku vägevuse sümbol, ka ratas viitab sellele; mõnikord maaliti põlevat ratast. See esineb Aadama ja Eeva paradiisiaiast väljaajamise episoodis. Jumala trooni on sageli kujutatud kantuna

leegitsevatel, silmade ja tiibadega ratastel, vihjena Hesekieli nägemusele (Hs 1:1-28). Ratas on Aleksandria Püha Katariina eriline atribuut, keda piinati rattal.

Raudrüü. Raudrüü on rüütellikuse sümbol. Sõjameestest pühakuid, kelle seast väljapaistvaim on Püha Georg, on sageli kujutatud raudrüüs, nagu ka peaingel Miikaeli. Raudrüü vihjab ka ristiusule kui kaitsesele kurja eest. "Varustage endid kogu Jumala sõjavarustusega," ütleb Püha Paulus oma kirjas efeslastele, "et te suudaksite seista kuradi kavalate rünnakute vastu! [---] teil olgu seljas õiguse soomusrüü [---] usukilp [---] päästekiiver ja vaimuvõrk, see on Jumala sõna" (Ef 6:11-17).

Redel. Redel on üks Kristuse kannatusriistadest ja seda on sageli kujutatud maalidel Tema ristiltvõtmisest. See vihjab ka Jaakobi unenäole: "Ja ta nägi und, ja vaata, maa peal seisis redel, mille ots ulatus taevasse, ja ennäe, Jumala inglid astusid seda mööda üles ja alla!" (1Mo 28:12.) Piltidel ordurajajatest on redel Püha Benedictuse atribuudiks, kes nägi unes, et tema orduvennad läksid redelit mööda taevasse.

Riigiõun (Maakera). Riigiõun kui võimu sümbol on sageli Jumal Isa atribuudiks. Kristuse käes on riigiõun Tema ülima võimu sümbol. Inimese käes sümboliseerib riigiõun keiserlikku väärikut.

Roosk. Roosk on üks Kristuse kannatuse sümbolitest. Vahel on seda kujutatud koos sambaga, mille külge seoti Kristus. Üldiselt

viitab roosk pühaku käes või jalge ees iseen-
dale mõistetud patukahetsusele. Püha Amb-
rosiuse käes viitab roosk aga tema tegevusele
ariaanide väljakihutamisel Itaaliast.

Rüü. Sarlakpunane või purpurne rüü on üks embleemidest, mis viitab Kristuse piinadele Suurkohtus ja on seega üks Tema kannatu-
se sümbolitest. "Siis võtsid maavalitseja sõ-
jamehed Jeesuse enestega kohtukotta ja ko-
gusid tema juurde kokku kõik oma jõugu.
Nad võtsid ta riidest lahti ja panid temale
selga purpurmantli [---] Ja kui nemad teda
olid naernud, võtsid nad mantli ta seljast ära
ja panid ta omad riided temale selga ja vii-
sid ta ära risti lüüa" (Mt 27:27-31). Ömb-
lusteta rüü on samuti üks Kristuse kannatu-
se sümboleid. "Kui nüüd sõjamehed Jeesuse
olid risti löönud, võtsid nad tema riided [---]
ja kuue; kuub aga oli õmbluseta, ülemisest
äärest alumiseni ühes tükis kootud. Siis nad
ütlesid üksteisele: "Ärgem kiskugem seda
lõhki, vaid heitkem liisku selle kohta, kelle-
le see saab!" [---]" (Jh 19:23-24).

Saag. Puusepasaagi koos hõövli ja kirvega
kasutatakse Püha Joosepi atribuudina, kes
oli ametilt puusepp. Saag on ka Püha Siimon
Selootese atribuut, sest legendi järgi suri ta
märtrina, olles tükkideks saetud. Saag on ka
mõnede pühade inimeste, eriti Püha Euphe-
mia ja Jesaja atribuudiks.

Salvitoos. Salvitoosi on renessansikunst-
tis kasutatud kõige sagedamini Püha Maarja
Magdaleena atribuudina. Ühelt poolt viitab
see episoodile Laatsaruse majas pärast Maar-

ja pöördumist ristiusku: "Siis võttis Maarja naela selget, väga kallist nardisalvi ning võidis Jeesuse jalgu ja kuivatas ta jalgu oma juustega [---]" (Jh 12:3).

Samuti vihjab see stseenile Kristuse haul pärast Tema ristilöömist: "Ja kui hingamis-päev oli möödunud, ostsid Maarja Magdaleena ja Maarja, Jakoobuse ema, ja Saloome lõhnaaineid, et minna teda [Kristust] võidma" (Mk 16:1).

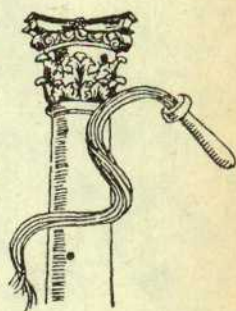
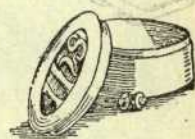
Salvitoosi on kasutatud ka vendade Püha Kosmase ja Püha Damianose atribuudina, keda kui arste on kujutatud hoidmas ühes käes väikest salvitoosi ja teises lantsetti või mõnd muud kirurgiriista.

Sammast. Sammast, mille külge Kristus piitsutamise ajaks kinni seoti, on kasutatud kui üht Kristuse kannatuse embleemi. Sammas on Simsoni atribuut, kes suri, kui oli ümber lükanud vilistite palee sambad. Püha Sebastianust on tavaliselt kujutatud samba külge seotuna, keha nooli täis.

Skepter. Skepter ehk valitsuskepp, mida hoitakse käes, sümboliseerib võimu. Seda kannavad maised valitsejad ja ka peainglid, eriti Gabriel.

Surutõrs. Surutõrs on Jumala viha sümbol. See tähendus põhineb lõigul Jesaja raamatust: "Mina sõtkusin surutõrt üksinda, rahvaste hulgast ei olnud ükski minuga; mina sõtkusin neid vihas ja tallasin raevus [---]" (Js 63:3).

Sõrmus. Sõrmus või võru on igaviku ja igavese eksistentsi üldtunnustatud sümbol. Sa-

muti on see igavese liidu sümbol. Piiskopi-sõrmus vihjab tema liidule Kirikuga. Abielusõrmused on püsiva ühenduse sümbolid. Kaks ühendatud sõrmust või kaks võru üksteise kohal sümboliseerivad maad ja taevast. Kolm ühendatud sõrmust tähistavad Püha Kolmainsust.

Pruudisõrmus on Siena Püha Katariina atribuut, kes pühendas end usuelule ja palvetas, et Kristus saaks tema peigmeheks.

Tangid (Lambarauad). Tangid on Püha Agatha atribuut, kelle rinnad rebiti ära tangide või lambaraudadega. Samuti on tangid Aleksandria Püha Apollonia atribuut, kelle martüüriumi juurde kuulus hammaste väljatõmbamine tangidega.

Tollipulk. Puusepa tollipulk on üks apostel Tooma tavapäraestest atribuutidest — tema ehitas Gondophorusele taevase palee.

Torn. Torn, tavaliselt kolme aknaga, on Püha Barbara atribuut. See tähendus on pärit legendist, mille järgi Barbara nõudis, et talle ehitatavale tornile tehtaks kahe akna asemel kolm, sest kolm tähistab Kolmainsust.

Tuleriit. Tuleriit kui tulega piinamise vahend on olnud atribuudiks Pühale Dorotheale, kes põletati tuleriidal, ja Pühale Agnesele, kes imekombel pääses samasugusest surmast.

Tõrvik. Tõrvik on üks Kristuse äraandmise ja järelkult Tema kannatuse embleeme. See tähendus põhineb Johannese evangeeliumil, mis kirjeldab Juuda äraandlikku tegu järgmiselt: "Juudas võttis nüüd enesega kaasa väesalga ning ülempreestritelt ja variseridelt

sulaseid ja tuli sinna tulelontide, lampide ja relvadega" (Jh 18:3).

Jeesuse sündimise stseenides kujutati Teda kui Maailma Valgust mõnikord tõrvikuga.

Tõrvikut on kasutatud ka mitme märtri atribuudina. Näiteks esineb tõrvik sageli Püha Dorothea kõrval, kes põletati tuleriidal. Põlevat tõrvikut suus hoidev koer on Püha Dominicuse atribuut.

Täringud. Täringuid on mõnikord kasutatud Kristuse kannatuse sümbolina, sest pärast Kristuse ristilöömist heitsid sõdurid Tema kuue peale liisku. "[---] kuub aga oli õmb-luseta, ülemisest äärest alumiseni ühes tükis kootud. Siis nad ütlesid üksteisele: "Ärgem kiskugem seda lõhki, vaid heitkem liisku selle kohta, kellele see saab!" [---]" (Jh 19:23-24).

Uhmer ja uhmrinui. Uhmer ja uhmrinui, riistad, mida kasutatakse apteegis ravimite valmistamisel, esinevad sageli arstidest pühakute Kosmase ja Damianose atribuutidena.

Vaagen. Erinevalt pateenist ei ole vaagnat kristlikus kunstis kasutatud iseseisva sümbolina, kuid see esineb vahel mõne sümboli või atribuudi osana. (Vt Pateen, XIII ptk.)

Vaagen peaga: See on üks Püha Ristija Johannese atribuutidest, mis viitab tema tapmisele Salome palvel.

Vaagen silmadega: Legendi järgi meeldisid ühele Püha Lucia kosilasele tema silmad sedavõrd, et kosilane ei andnud Luciale rahu ning kaebas, et neiu silmad valmistavad talle tõelist piina. Kuulnud seda, torkas Lucia endal silmad välja ja saatis need vaagnal kosilasele. Seetõttu on vaagen silmadega saanud Püha Lucia atribuudiks.

Vaagen või korv roosidega: See on Püha Dorothea atribuut, kes hukkamispaigal sai oma inglisi saadikult kingiks roose ja õunu.

Vaagen rahaga: See on saanud Püha Laurentiuse atribuudiks, sest ta jagas Rooma piiskopi Sixtuse käsul kiriku vara vaestele.

Vaagen naiseringidega: See on Püha Agatha atribuut, kellelt tema martüüriumi ajal rebiti rinnad ära tangide või lambaraudadega.

Vaas. Vaas, milles on liilia, on Maarja kuulutust kujutavatel maalidel kõige sagedamini esinev ese. Vaas on sageli läbipaistvast klaasist, sest puhas ja läbipaistev klaas sümboliseerib Maarja täiuslikku puhtust.

Üldisemas tähenduses sümboliseerib tühi vaas hingest lahus keha. Vaas, mille serval linnud janu kustutavad, on igavese õndsuse sümbol.

Veskikivi. Veskikivi kasutati Püha Florianuse ja Püha Vincentiuse atribuudina — mõlemad märtrid visati vette, veskikivi kaelas.

Vibu. Vibu on sõja ja maise võimu sümbol. Issand ütles prohvet Jeremijale: “[---] vaata, ma murran Eelami ammu, nende peajõud!” (Jr 49:35.)

Vikat. Nagu sirp, sümboliseerib ka vikat elulõnga läbilõikamist ja seetõttu on teda kasutatud Surma atribuudina. Surma on sageli kujutatud luukerena, kellel on vikat käes.

Võti. Püha Matteuse evangeeliumi järgi ütles Jeesus Pühale Peetrusele: “Ma annan sinule taevariigi võtmed ja mis sa maa [peal] seod, see on taevas seotud [---]” (Mt 16:19). Seetõttu peetakse Püha Peetrust taevavärvate valvuriks ja tema atribuudiks on võti või võtmekimp. Püha Martat, naiseliku tagasihoidlikkuse ja koduse majapidamise kaitsepühakut, on sageli kujutatud suure vöö rippuva võtmekimbuga.

Värv. Kristlikus kunstis on värvaval mitu sümboolset tähendust. Värv võib tähistada surma ja sellest ilmast lahkumist. “[---] Vaata mu viletsust, mis tuleb mu vihameestelt, sina, kes mind ülendad surma värvavast” (L 9:14). Samuti võib värv esindada sissekäiku taevasesse Paradiisi. “Te värvavad, tõstke oma pead üles, ja te igavesed uksed, saage kõrgeks [---]” (L 24:7). Mõlemad tähendused on värvaval Aadama ja Eeva Eedeni rohuaiast väljaajamise stseenides. Samuti näeme värvavat lahutava barjäärina õigete ja patuste vahel viimset kohtupäeva kujutataves stseenides. Värv on alati kesksel kohal maalidel Kristuse laskumisest põrgusse. Kristus on värvavast läbi murdnud ning selle

tükid lebavad Tema jalge ees. Mõnikord viidatakse Neitsi Maarjale kui suletud väravale, mis sümboliseerib tema veatut neitsilikkust.

Vöö. Vööd kanti teiste rõivaste peal ja muistsel ajal kasutati seda rahakoti, kaitsevahendi ja kaunistusena. Vööle omistati palju sümboolseid tähendusi. Kristus kasutas seda, et sümboliseerida valmisolekut mis tahes teeneks, mida Jumal võib oma lastelt nõuda. "Teie niuded olgu vöötatud ja küünlad põlegu!" (Lk 12:35.) Püha Paulus nimetas vööd kristlase soomusrüü tõe sümboliks. "Siis seiske nüüd ja teie niuded olgu vöötatud tõega [---]" (Ef 6:14). Kui prohvetid kannavad vööd, on see nahast ja tähistab alandlikkust ja põlgust maise vastu. Munkade vöö, mis tähistab vaesuse, kasinuse ja sõnakuulelikkuse töötust, sai oma tähenduse arvatavasti prohvetitelt. Vöö on ka voooruslikkuse sümbol. See tähendus Piiblis tuleneb sellest, et iidsetel aegadel oli voooruslikel naistel tavaks valmistada endale ilusaid vöösid, mis said nende kasinuse ja puhtuse sümboliks (Õp 31).

Neitsi Maarja atribuudina tähistab vöö voooruslikkust ja vihjab legendile, mille järgi Maarja heitis taevast oma vöö Pühale Toomale, et teda oma taevassetõusmises veenda.

Õlikatel. Õlikatelt on kasutatud evangelist Püha Johannese atribuudina, kes visati legendi järgi keeva õli katlasse, kuid imekombel ta pääses surmast.

LISA

BOTAANILISI TÄPSUSTUSI PEATÜKI
"LILLED, PUUD JA TAIMED" JUURDE

Viktor Masing

Mitmed arusaamatused botaaniliste sümbolite tõlgendamises on tingitud sellest, et vastavalt ristiusu levimisele Ees-Aasiast ja Vahemeremaadest Kesk-Euroopasse, Ameerikasse ja mujale tulid sümbolitena kasutusele erinevad taimed ning palju olenes Püübli tõlkija(te) botaanilistest teadmistest.

Astelpõõsas ja *igihaljas tamm* on lehtede poolest sarnased, kuid ometi väga erinevad taimed. *Astelpõõsas*, täpsemini üleks (mida kujutab joonis serval), kannab punaseid marju; see on anglosaksi maades populaarne jõulusümbol. Vahemeremaades kasvab mitut liiki *igihaljaid* taimi torkivate lehtedega: üleks- ehk torktamm ja korgitamm; need on keskmise suurusega puud ogaservaliste lehtedega.

Granaatõun ehk granaat on granaadipuu vili. Oletatakse, et just see puu on olnud Eedeni aia "hea ja kurja tundmise puu" prototüübiks, sest pärineb Iraanist ja teda tunti Ees-Aasias enne suureviljaliste õunapuude kasvatamist.

Kõrkja teksti kõrval on pildil hoopis hundinui, samuti jõe- ja järvekallaste tavaline taim.

Murakas, mis on ka pildil kujutatud, ei saa olla "põleva põõsa" prototüübiks, sest tal pole kergesti lenduvaid eeterlikke õlisid, mis kergesti süttivad. Enamik autoriteete peab "Moosese põõsaks" diktamnist, lõhnavat püsikut, millel võib vaikse palava ilmaga täheldada hetkelist eeterlike õlide põlemist, mis taimet ei kahjusta. Vahemeremaades on teisi eeterlike õlide poolest rikkaid taimi, mis võisid Moosese legendile alust anda.

Okaspõõsas on botaaniliselt igasugune asteldegaga või ogadega põõsas; okka mõistet kasutame ainult okaspuude lehtede tähenduses. Astlalisi põõsaid on kuivades piirkondades rohkesti. Ees-Aasias on kõige tuntum oma teravate haakjate astelde tõttu paljuurus, mis on pärinud Kristuse-astla teadusliku nimegi (*Paliurus spina-christi*).

Äiakas oli meil eelmistel sajanditel sage umbrohi; praeguseks on ta meie põldudel hävinud. Joonisel on kujutatud mingi Lõuna-Euroopa umbrohi, arvatavasti süsikas, mis meil põllul ei kasva.

MÕNDA KATOLIKU KIRIKU HIERARHIAST

Rein Õunapuu

Katoliku kiriku hierarhia uurimine pakub tihti üllatusi, sest paljuski ei vasta tegelik pilt pinnapeasel vaatlusel tekkinud arvamusel. Harva oskavad vaimulikudki anda täielikku ülevaadet kõigist ametialluvussuhetest. Alljärgnev püüab anda lühikest selgitust sellele probleemile, laskumata liigsetesse nüanssidesse.

Kõigepealt tuleb selgeks teha vahe vaimuliku seisuse ja vaimuliku ameti vahel. *Vaimulik seisus* on pühituslik, *vaimulik amet* tähendab konkreetset ametikohta, millega kaasnevad teatud kohused.

VAIMULIKU SEISUSE ASTMED

Vaimuliku seisuse kolm põhiastet — piiskop, preester ja diakon — pärinevad Pühakirjast, kuid nende tolleaegsete omavaheliste alluvussuhete kohta leiame sealt üsna nappi teavet. Kristus jättis oma kirikut valitsema apostlid (eesotsas Peetrusega), kes oma eluajal moodustasidki kirikuhierarhia ladviku. Suurem osa Uue Testamendi raamatutest on kirjutatud apostlite eluajal, mil Kirikusse kuuluvate inimeste arv polnud kuigi suur ja tagakiusamised taandasid juhtimise vaid kõige elementaarsemale. Muuks ametiredelit siis veel ei vajatud, seda enam et Kristus oli öelnud: "Teie ärge laske end hüüda rabiks, sest üks on teie õpetaja ja kõik te olete vennad. [...] Ärge laske endid ka kutsuda juhatajaks, sest üks on teie juhataja — Kristus" (Mt 23:8-10).*

Koguduste laialdane tekkimine Väike-Aasias, Kreekas ja Roomas ning tülid kogudustes mitme õpetusliku küsimuse üle sundisid apostleid siiski määrama enese ära olles usaldusväärsed inimesed kogudusi juhtima. Piiskopi ja preestri kohustuste põhimõttelist erinevust me Uuest Testamendist veel ei leia. Teadaolevatel andmetel räägib vaimuliku seisuse hierarhia põhiastmetest nende tänapäevasel kujul — piiskopist kui apostli otsesest ametijärglasest, preestritest ja diakonitest aga kui tema abilistest — esimesena alles Ignatius Antiookiast (surn. pärast 117. aastat). Muuseas pärineb temalt ka mõiste "katooline", s.t üleilmne, kirik.

Märgatava tõuke kristliku hierarhia arengule andis kristlaste tagakiusamise lõppemine 4. sajandi algupoolel, kui märterpiiskop Ignatiuse nägemus tegelikkuseks sai. Üksikutes linnades olevad kirikud laiendasid oma mõjupiirkonda üle kogu maakonna ning jagunesid kogudusteks (lad. *parochia*) — see sõna esineb tänapäevases tähenduses juba Hippo linna piiskopi Püha Augustinuse (surn. 430. a) teostes. Lääne kirikus

*Rein Õunapuu tõlge. *Toim.*

Ülevaate koostamisel on kasutatud järgmisi väljaandeid: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1-14, (Verlag Herder, 1986); *Dizionario degli istituti di perfezione*, 1-8, (Edizioni Paoline).

oli vaimuliku seisuse astmeid algselt seitse. On teada, et Milaano linna piiskopi Püha Ambrosiuse pühitsemise aastal 374 olid nad juba kasutusel:

1° *lektor*, kellel oli õigus lugeda rahvale jumalateenistuse ajal Vana Testamendi ja Uue Testamendi kirju;

2° *akoluut* (kreeka *ακολουθος* 'teener, abiline'), kes tohtis puudutada jumalateenistusel tarvitatavaid esemeid — karikat jms, mis seadis talle liturgias omad kohustused;

3° *diakonikandidaat*, kelle seisus tähendas, et kõrgem vaimulik juhtkond peab teda diakoniseisuse vääriliseks ja ta ise on juba andnud nõusoleku see vastu võtta, kuid pühitsustalitus on veel läbi viimata;

4° *alamdiakon* ehk *subdiakon*, kes tohtis lääne kirikus teenida altari juures preestrist vasakul ja kanda vastavaid liturgilisi rõivaid. Sellest pühitsusastmest alates hakkas kehtima breviaari- ja tsölibaadikohustus;

5° *diakon*, kelle pühitsusega kaasnes õigus teenida missal preestrist paremal, lugeda kogudusele evangeeliumi, ristida, laulatada ja pidada jutlusi. Diakonipühitus oli esimene aste, mille jagamisel kasutati käte pealepanemist;

6° *preester*, kelle seisus andis eeltoodule lisaks õiguse pidada missat, jagada meelega paranduse ja haigete salvimise sakramenti;

7° *piiskop*, kellele seisus lisas õigused jagada kinnitamise sakramenti ja kõiki vaimuliku seisuse astmeid.

Ülemdiakon ei olnud varakristlikus kirikus mitte vaimulik seisus, vaid vaimulik amet (piiskopi lähem abiline), hiljem üksnes liturgiline funktsioon pidulikul missal, mida täidab tavaliselt preestriseisuses isik.

Vatikani II Kirikukogu (1961–1965) defineeris neli madalamat astet õnnistusteks, mis neid vastu võtnud isikut vaimulikkude seisusesse ei tõsta. Alamdiakon muutus nagu ülemdiakongi üksnes liturgiliseks funktsiooniks.

Vaimuliku seisuse astmeid jagatakse juba algkiriku aegadest peale käte pealepanemisega apostlite ja nende ametijärglaste, piiskoppide poolt, nagu tunnistab Apostlite tegude raamat (6:6) ja Pauluse teine kiri Timoteosele (1:6). Roomakatoliku ja õigeusu kirikus on see ametijärgnevus säilinud tänapäevani.

Vaimulikkude seisusesse pühitsemisel tuleb läbi käia kõik astmed. Preestriks pühitsetav isik peab olema enne diakoniks pühitsetud ja piiskopiks pühitsetaval peavad olema mõlemad alamad pühitsused, vastasel korral on pühitus kehtetu.

Munga- ja nunnaseisus pole küll vaimuliku seisusega samastatavad, sest nad väljendavad inimese erilist pühendumist Jumala teenimisele, mitte aga Kristuse poolt antud autoriteeti teiste õpetamiseks. Ometi on selline pühendumine Kiriku normaalseks funktsioneerimiseks lausa hädavajalik. Paljud vaimulikud kuuluvad mungaordudesse ja saavad sealt vaimset tuge oma kohuse paremaks täitmiseks ning tihti ka vaimulikutöö spetsiifika. Munga- ja nunnaseisusesse pühitseb inimese tema töötus, mille ta Jumalale annab, mitte käte pealepanemise teel

edasiantav meelevald olla vahendajaks Kiriku ja Jumala vahel. Nagu abielusakramendi puhul, on ka siin Kirikul vaid tunnistaja roll.

VAIMULIKU AMETI ASTMED

Siinkohal tuleb selgitada erinevust regulaar- ja sekulaarvaimulike vahel.

Regulaar- ehk *orduvaimulikeks* nimetatakse vaimulikke, kes kuuluvad mungaordudesse, *sekulaar-* ehk *ilmikvaimulikud* aga ordudesse ei kuulu.

Et regulaarvaimulik, kes saab piiskopipühitsuse, muutub sellega seoses oma ordust sõltumatuks, siis võime regulaarvaimulike ametiastmetest rääkida ainult preestri- ja diakoniseisuses olevate isikute puhul.

Piiskopiseisuses isikute ametiastmed

1° *paavst* — Kristuse asemik, Püha Peetruse ametijärglane, roomakatoliku kiriku kõrgeim võimukandja, Rooma linna ja kogu maailma piiskop, piiskoppide konverentside juhataja. Ilma paavsti loata ei tohi maailmas pühitseda ühtegi roomakatoliku piiskoppi, mis annab paavstile tegeliku võimu kogu kiriku üle.

Kui inimese pühitsemiseks vaimulikku seisusse peab olema täidetud kaks tingimust — “vir et baptisatus” (meessoost ja ristitud), siis paavstiks valitavale isikule esitatakse vaid üks tingimus — “vir”;

2° *kardinalid* — paavsti lähemad nõuandjad, keda paavst ise nimetab ja kes tema surma järel (tavaliselt ka endi seast) valivad uue paavsti. Kuigi kardinalid on oma vaimuliku seisuse astmelt tavaliselt piiskopid (põhimõtteliselt aga niisugust tingimust pole, ajalugu tunneb nii preester- kui ilmikkardinale), jagunevad nad omakorda nõnda:

a) *kardinalpiiskopid* — Rooma kuuria (kirikuvalitsuse) kongregatsioonide (ministeeriumide) juhatajad (näiteks vastab kardinalsekretäri amet muudes riikides välisministri ametikohale, usulevitamiskongregatsiooni juhataja amet ideoloogiaministri ametikohale jne). *Kardinalprotektor* on kõigi munga- ja nunnaordude ülevaataja;

b) *kardinalpreestrid* — reeglina tähtsamate regionaalkirikute metropoliidid või ülempiiskopid;

c) *kardinaldiakonid* — väljapaistvatest teoloogidest nõuandjad;

3° *metropoliidid* — kirikuprovintside ülempiiskopid;

4° *ülem- ehk peapiiskopid* — mitme piiskopkonna piiskopid, kelle haldusala ei moodusta kirikuprovintsi;

5° *diötseesipiiskop* — ühte piiskopkonda valitsev piiskop. *Patriarh* (apostlite või nende otseste õpilaste poolt rajatud piiskopkonna piiskop) ja *primas* (ühe riigi territooriumiga samastuva kirikuprovintsi metropoliit) on aunimetused, mis ei lisa mingeid õigusi;

6° *titulaarpiiskopi* nimetus tekkis seoses mõnede kirikuprovintside langemisega muhameedlaste kätte; nendest provintsidest põgenenud piiskopid, kaotanud oma piiskopkonnad, muutusid teiste piiskopkondade

abipiiskoppideks;

7° *titulaarülempiiskopid* määratakse tihti paavsti *nuntsiusteks* (suur-
saadik) või *legaatideks* (saadik).

Kõiki piiskoppe, kes faktiliselt haldavad mingit territooriumi, ni-
metatakse selle territooriumi *ordinaarpiiskoppideks*.

Abi- ehk *sufragaani* piiskoppideks nimetatakse kõiki ordinaarpiisko-
pile alluvaid piiskoppe.

Koadjuutorpiiskop on ordinaarpiiskopi ameti pärimise õigusega
abipiiskop.

Apostellik administratoor on paavsti poolt määratud hooldaja
piiskopkonnale, kus alalist piiskoppi määrata ei ole mingil põhjusel ots-
tarbekas. Selle ameti kandjat, kes tavaliselt on samuti piiskopiseisuses,
võib kergesti vahetada sõltuvalt vajadusest, alalist piiskoppi saab ko-
halt eemaldada ainult kirikukohtu protsessiga.

Preestriseisuses isikute ametiastmed

Omapäraseks vaheastmeks piiskopi- ja preestriseisuse ametiastme-
te vahel on *abti* ehk *abtkonnaülem* amet. Kuni 1965. aastani toimus
abti ametisseõnnistamine üsna sarnaselt piiskopiseisusesse pühitsemise-
ga. Ka selle rütuse põhielemendiks oli käte pealepanemine, sest abtik-
õnnistatud preestril oli lisaks muule õigus pühitseda oma mungaordu
liikmeid diakoni- ja preestriseisusesse. Abti enda peab pühitsema piis-
kop (mitte teine abt). Et abt on vaimuliku ameti, mitte vaimuliku
seisuse aste, asendas Vatikani II Kirikukogu käte pealepanemise lihtsa
õnnistuspalvega, kuid õigus ordineerida oma ordu diakone ja preestreid
kehtib edasi. Sama õigus on abtist kõrgemal ametikandjail mungaor-
dude hierarhias — ordukindralil ja provintsiaalil:

1° *ordukindral* — teatud mungaordu ülemvaimulik üle kogu maailma.
Nimetus ei tulene sõjaväeliseast auastmest, vaid on lihtsalt lühend ordu-
ülema ladinakeelsest nimetusest *praepositus generalis* (ülemeestseisja)
või *abbas generalis* (ülemabt). Nunnaordu juht on *ülemabtiss* (enesest-
mõista ei kuulu naisordude juhid preestriseisusesse);

2° *provintsiaal* — ordu ülemvaimulik ühe kirikuprovintsi territooriu-
mil;

3° *abt* — mitme kloostriga abtkonna ülem (nunnaordudes *abtiss*);

4° *prior* — ühe kloostri ülem (nunnaordudes *prioress*).

Ehkki regulaarvaimulikud võivad piiskopi ja ordu juhtkonna kok-
kuleppel hooldada ilmikkogudusi, õpetada vaimulikes seminarides, kus
koolitatakse ilmikvaimulikke jms, on ilmikute otseseks teenimiseks
määratud piiskopkonna ilmikud. Tavaliselt on ordinaarpiiskopil pea-
le abipiiskoppide veel mõni preestril abiline, kelle kohused ja ameti-
nimetused paikkonniti varieeruvad. Koguduste haldamine toimub aga
järgmise struktuuri kohaselt:

1° *kanoonik* on ordinaarpiiskopi nõuandja, kelle piiskop määrab ja kel-
lest moodustub kanoonikute kapiitel. Peale piiskopi nõuandjaks olemise

Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis

on kapiitli kohuseks lugeda piiskopkonna peakirikus avalikult brevijaari tunnipalveid;

2° *dekaan* — piirkonna (dekanaadi) haldaja, kuhu kuulub keskmiselt kümme kogudust;

3° *kogudusepreester* (*küree, paraco, paracus, curát*), kellele allub üks või mitu kogudust;

4° *vikaar*- ehk *abipreester*, kes allub kogudusepreestrile;

5° *kaplan* — mingi asutuse või grupeeringu, nt sõjaväeosa, saatkonna, haigla, kooli, vangla vms vaimse hoolduse eest vastutav preester.

Vaimulik seminaris jaguneb haldamine järgmiselt:

1° *rektor* — kogu seminari õpetuse ja vaimse suunitluse eest vastutav vaimulik;

2° *inspektor* — korra ja distsipliini eest vastutav vaimulik;

3° *vaimulik isa* (lad. *pater spiritualis*) — vaimuliku kasvatus, liturgiliste palvuste, meditatsioonide jms eest vastutav vaimulik. Seminari õppejõud (professorid) on samuti enamasti preestrid (või piiskopid).

Preestriseisuses isikute aunimetused, mis haldusõigusi ei lisa, on *paavsti kaplan* (lad. *capellanus suae sanctitatis*) ehk *monsignor*, *prelaat* ja *infulaat*. Nad erinevad lihtpreestritest ainult riietuse poolest.

Diakoniseisuses isikud

Lääne kirikus on diakoniseisus põhiliselt vaheastmeks enne preestripühitsust. Diakoniks pühitsetakse peamiselt viimaste kursuste seminaristid.

Lisaks sellele on Vatikani II Kirikukogu poolt sisse seatud *seisusliku diakoni* institutsioon, kes võib olla abielus. Seisuslikul diakonil on kõik diakonipühitsusega lütuivad õigused, välja arvatud õigus saada preestripühitsust.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arenguid.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163. Tellides *Akadeemia* 1992. aastaks, saate ajakirja kätte kolmandiku võrra odavamalt kui üksiknumbreid ostes.

AKADEEMIAT MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

1991. aasta üksiknumbrid on müügil *Akadeemia* toimetuses. Neid saate tellida ka postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 4 rubla ja märgite lõigen-dile soovitud numbrid.

Akadeemia, Küütri 1, 202 400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Tel. 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Iso-tamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.

Akadeemia introduces new developments in arts and sciences.

Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700pp.

EHITUSKOOPERATIIV
"TARE"

Teeme
EHITUS-

&

REMONDITÖID

tellijatele meelepärase hinnaga

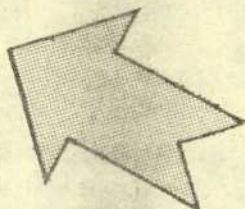
nii kodu- kui välismaal

Lähem info: Olev Kala
Rahu 3a-12
202 400 Tartu
Eesti

tel: 70717

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, K  utri 1, 202400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

CONTENTS

Ether and vacuum: Do the macroworld and the fields exist in an environment or in the void	<i>Meelis Wiiret</i>	1363
On the role of mathematics in society	<i>Otu Vaarmann</i>	1374
Cicero: Coquette and immortal. I	<i>Ilmar Vene</i>	1394
Structure, sign and play in the discourse of the human sciences	<i>Jacques Derrida</i>	1411
Poems	<i>Johannes Bobrowski</i>	1439
Hope in Johannes Bobrowski's lyrics	<i>Thomas Maess</i>	1445
About the system of law in the Estonian Republic	<i>Ilmar Rebane</i>	1456
Does academic preclude mercantile?	<i>Elvi Ulst</i>	1471
Searching for new ways: Beginning of crisis in Estonian Republic's foreign policy. II	<i>Ago Pajur</i>	1483
How Narva, Petseri and Abrene came to be in the RSFSR	<i>Edgar Anderson</i>	1501
<i>Review:</i> Erik Nørgaard. <i>Mændene fra Estland</i> . København: Holkenfeldts, 1990; Erik Nørgaard. <i>Mordet i Kongelunden</i> . København: Holkenfeldts forlag, 1991	<i>Vello Helk</i>	1524
<i>Review:</i> Teatrist ja draamast. Mardi Valgemäe. <i>Ikka teatrist mõteldes</i> . Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1990.	<i>Piret Kruuspere</i>	1529
<i>Discussion:</i> Do I have I? Toomas Karmo, «Olen ma mõtleloom või ainetu mõtleja?» — <i>Akadeemia</i> , nr 1, 1991, lk 3—16	<i>Jaan Kaplinski</i>	1536
Editorial note. Summaries		1543
Signs and Symbols in Christian Art. IX	<i>George Ferguson</i>	1553

СОДЕРЖАНИЕ

Эфир и вакуум: Находятся ли макромир и поля в среде или в пустоте	<i>Мезлис Вийрет</i>	1363
О роли математики в обществе	<i>Оту Ваарманн</i>	1374
Цицерон: Тщеславный и бессмертный. I	<i>Ильмар Вене</i>	1394
Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук	<i>Жак Деррида</i>	1411
Стихотворения	<i>Йоханнес Бобровский</i>	1439
Упование в лирике Йоханнеса Бобровского	<i>Томас Месс</i>	1445
О правовой системе в Эстонской Республике	<i>Ильмар Ребане</i>	1456
Исключает ли академическое меркантильное?	<i>Эльви Улст</i>	1471
В поисках новых путей: Начало внешнеполитического кризиса в Эстонской Республике. II	<i>Аго Паюр</i>	1483
Каким образом Нарва, Печоры и Абрене оказались в составе РСФСР.	<i>Эдгар Андерсон</i>	1501
<i>Рецензия:</i> Erik Nørgaard. <i>Mændene fra Estland</i> . København: Holkenfeldts, 1990; Erik Nørgaard. <i>Mordet i Kongelunden</i> . København: Holkenfeldts forlag, 1991	<i>Велло Хелк</i>	1524
<i>Рецензия:</i> Teatrist ja draamast. Mardi Valgemäe. <i>Ikka teatrist mõteldes</i> . Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1990.	<i>Пирет Круuspere</i>	1529
<i>Дискуссия:</i> Имеется ли у меня Я? Toomas Karmo «Olen ma mõtleloom või ainetu mõtleja?». — <i>Akadeemia</i> , nr 1, 1991 lk 3—16	<i>Яан Каплински</i>	1536
От редакции. Резюме		1548
Знаки и символы в христианском искусстве. IX	<i>Джордж Фергусон</i>	1553

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 2.70